

Зборник Београдске отворене школе

Collection of Essays of the Belgrade Open School

Број XVII

Студентски радови
Генерација 2012/2013

No XVII

Students Essays
Generation 2012/2013

ZBORNIK
BEOGRADSKÉ OTVORENE ŠKOLE

RADOVI STUDENATA
ODELJENJA ZA NAPREDNE DODIPLOMSKE STUDIJE
GENERACIJA 2012/2013

COLLECTION OF ESSAYS
DEPARTMENT FOR ADVANCED
UNDERGRADUATE STUDIES
OF THE BELGRADE OPEN SCHOOL

STUDENTS' ESSAYS
GENERATION 2012/2013

Izdavač

Beogradska otvorena škola
Beograd, Masarikova 5, Palata Beograd, XVI sprat
Tel: +381 11 30 65 800
Faks: +381 11 36 13 112
Elektronska pošta: bos@bos.rs
<http://www.bos.rs>
<http://www.facebook.com/bos.rs>

Za izdavača

Vesna Đukić

Urednik

Marinko Vučinić

Tehnički urednik

Nikola Stevanović

ISBN

Ocene iznesene u radovima predstavljaju lični stav autora i autorki i ne izražavaju
mišljenja Beogradske otvorene škole

ZBORNIK
BEOGRADSKE OTVORENE ŠKOLE

RADOVI STUDENATA
ODELJENJA ZA NAPREDNE DODIPLOMSKE STUDIJE
GENERACIJA 2012/2013

COLLECTION OF ESSAYS
OF THE BELGRADE OPEN SCHOOL

STUDENTS' ESSAYS
DEPARTMENT FOR ADVANCED
UNDERGRADUATE STUDIES
GENERATION 2012/2013

Beograd
Belgrade
2014

SADRŽAJ ∞ CONTENTS

Predgovor	7
XX generacija	
<i>Ana Samarčić</i> Од инспирације до интерпретације: <i>Мали филозоф</i> Уроша Предића.....	9
<i>Andrej Stefanović</i> Devolucija u Ujedinjenom Kraljevstvu	20
<i>Anja Tutpa</i> Socijalni aspekt obavezne primene vakcinacije protiv humanog papiloma virusa	53
<i>Jelena Kostić</i> Страх у демонолошким предањима.....	72
<i>Јован Пенић</i> Пречишћавање отпадних вода насеља богатић.....	85
<i>Јована Игњатовић</i> Усавршавање државних службеника у процесу евроинтеграција	101
<i>Jovana Stanković</i> Globalna kriza javnog duga i Srbije	113
<i>Katarina Čížek</i> Vizija mirovnog projekta kralja Jiržija Počeborskog u kontekstu delovanja savremenih međunarodnih organizacija	136
<i>Lazar Milivojević</i> Racionalni špekulativni mehurovi - ekonometrijski pristup	145

<i>Marija Krunić</i> Odliv mozgova i uticaji globalizacije	173
<i>Marta Stanojević</i> Ispitivanje efikasnosti korišćenja servisa za društvene mreže radi promocije zaštite životne sredine	193
<i>Pađa Mupuĥ</i> Политичка одговорност носилаца јавних функција- quis custodiet ipsos custodes?	205
<i>Saša Mešter</i> Budućnost Sino-Američkih odnosa: uticaj ekonomske međuzavisnosti na smanjenje mogućnosti izbijanja sukoba	219
<i>Sonja Vuksanović</i> Uzroci i efekti međunarodne dužničke krize: slučaj Grčke	228
<i>Tara Vasiljević</i> Finska i Švedska tokom 1990-ih: od ekonomske krize do privredne ekspanzije	240
<i>Tijana Milanović</i> Edukacija i prevencija komplikacija kod osoba sa dijabetesom	255
<i>Vladislav Lilić</i> Serbia and failure of its Adriatic strategy in the First Balkan War (1912)	272
Biografije studenata/kinja.....	287

PREDGOVOR

Objavljivanje radova studenata Beogradske otvorene škole pored svog posebnog generacijskog obeležja pokazuju da su Studije budućnosti u potpunosti opravdale svoje postojanje. U njima se može jasno videti osnovni smisao samih Studija budućnosti - prepoznavanje i razumevanje glavnih globalnih trendova u razvoju savremenog sveta i to u oblasti ekonomije, socijalnih odnosa, informacionog društva, kulture i obrazovanja, demografije, evropskih integracija.

Sve su to oblasti koje su u fokusu razmatranja u okviru Studija budućnosti koje studentima otvaraju mogućnost da u kritičkom dijalogu sagledavaju istorijske i društvene tokove koji tvore savremeni život. Program studija budućnosti se stalno menja jer se svet u kome živimo neprestano preoblikuje i zato je od presudne važnosti da neprestano unapređujemo naš teorijski i praktični pristup najvećim izazovima pred kojim se nalazi savremena civilizacija. I ove godine studentski radovi slede osnovne ideje Beogradske otvorene škole - multidisciplinarnost, aktuelnost, kritički pristup, otvaranje novih tema i problema, multiperspektivnost, dijalog i sučeljavanje različitih mišljenja i stavova.

To se jasno može videti i iz tema zastupljenih u ovom Zborniku u kojima se prepliću najraznorodniji teorijski i praktični pristupi: *Devolucija u ujedinjenom kraljevstvu*, *Socijalni aspekt obavezne primene vakcinacije protiv humanog papiloma virusa*, *Strah u demonološkim predanjima*, *Usavršavanje državnih službenika u procesu evrointegracija*, *Globalna kriza javnog duga Srbije*, *Vizija mirovnog projekta Jiržija Pođebradskog u kontesktu delovanja savremenih međunarodnih organizacija*, *Odliv mozгова i uticaj globalizacije*, *Ispitivanje efikasnosti korišćenja servisa za društvene mreže radi promocije zaštite životne sredine*, *Budućnost Sino-Američkih odnosa: uticaj ekonomske međuzavisnosti na smanjenje mogućnosti izbijanja sukoba*, *Uzroci i efekti međunarodne dužničke krize*, *Finska i Švedska tokom 1990-ih: od ekonomske*

krize do privredne ekspanzije, Edukacija i prevencija komplikacija kod osoba sa dijabetesom, Srbija i propast njene jadranske strategije u Prvom Balkanskom ratu.

Industrijalac Henri Ford je svojevremeno rekao da svako ko prestane da uči ostari, bez obzira da li ima dvadset ili osamdeset godina. Zato je ovaj Zbornik izraz naše težnje da se stalno učenje i kritički dijalog i dalje budu glavni princip u razumevanju budućnosti koja je već počela.

Marinko Vučinić
predsednik Skupštine Beogradske otvorene škole

Ана Самарџић

Турор: Петар Петровић, виши кустос Збирке српског сликарства 18. и 19. века

Институција: Народни музеј у Београду

ОД ИНСПИРАЦИЈЕ ДО ИНТЕРПРЕТАЦИЈЕ: МАЛИ ФИЛОЗОФ УРОША ПРЕДИЋА

У стваралачком опусу Уроша Предића, једног од најобразованијих српских сликара, заступљене су различите теме: историјске са национално-пропагандним карактером, религиозне, морализаторске (дидактичке) жанр сцене и велики број портрета. Како износи у Аутобиографији, у једном периоду свог живота, Предић се посветио дидактичким темама: “У ближем додиру с природом и са људима, чије сам радости и јаде познавао и саосећао још из детињства, добих нова маха, те наумих да изведем читаву серију слика из живота Срба у Војводини, са смером, да изнесећи у сликама штетне навике и обичаје народа, утичем на њега, да би се поправио. Већ са првом сликом Весела браћа (жалосна им мајка) доживео сам као моралист једно разочарење. Моји сељани, а по свој прилици и сви остали који су слику видели умножену по календарима, смејали су се добродушно, посматрајући слику; али који је пио пре, пио је и после.”¹ У наставку Предић набраја слике које су “даљи плодови те његове реалистичке ере”² међу којима се нашао и слика Мали филозоф.

Предић је урадио две слике под овим називом, иконографски готово исте. Разлике постоје у димензијама, колориту и приступу. Прва, мања и скицозна варијанта, о којој ће у овом раду бити речи, данас је власништво Народног музеја у Београду,³ док се друга слика, већих димензија, дорађенија и са више детаља, налази у приватном власништву.

1 У. Предић, *Аутобиографија* у: Урош Предић : слике из фонда Народног музеја у Зрењанину и Народног музеја у Панчеву, Музеј града Новог Сада, 2005, 11.

2 Исто

3 Подаци о слици: Урош Предић, *Мали филозоф*, 1888, сигнирано: доле десно УП, 1888, уље на платну, висина: 22 цм, ширина: 16,5 цм, власништво Народног музеја у Београду, инвентарни број: НМ 1902.

Урош Предић, Мали филозоф, 1888 (љубазношћу Народног музеја у Београду)

Мања верзија слике Мали филозоф настала је 1888. године, како је назначено на слици у доњем десном углу. На слици дечак у дечијем оделу са шеширом замишљено стоји над коњском лобањом и посматра је. Прст десне руке наслонио је на уста, показујући тим гестом своју

радозналост, док левом руком уз помоћ канапа придржава штап који се налази између његових ногу. Он је, у природном окружењу пуном зеленила, издвојен од пара који се шета иза њега. Лево од дечака налази се стабло брезе, док се у позадини назире дрвеће на које се наставља пејзаж.

У монографији о Урошу Предићу, Миодраг Јовановић Предићевог Малог филозофа назива "змајевским јунаком у кратким панталонама".⁴ Јован Јовановић Змај је написао истоимену песму у којој је мали филозоф дечак који приликом љуљања изненада пада са љулашке на земљу, а потом се очигледно пита шта му се догодило:

"... Ал' он зато не плаче,
филозоф је прави:
седећ' мирно на земљи
чешка се по глави."⁵

Познато је да је ова Змајева песма била објављена у његовом дечијем листу Невен, чије је илустрације радио бечки цинкограф Ангерер према сликама из старих часописа, Змајевим нацртима или, као што је то касније био случај, према нацртима наших сликара, међу којима се истицао управо Урош Предић. Међутим, за Невен је било карактеристично и то да је Змај најпре бирао неку занимљиву, већ готову илустрацију, а затим "на њу" писао песму.⁶ Имајући ово у виду, поставља се питање да ли је, и у којој мери Змајева песма Мали филозоф послужила Предићу као инспирација за његову слику?

Змајева песма настала је 1882. године⁷, шест година пре него што је Предић насликао његовог Малог филозофа. Дакле, посматрано хронолошки, Предићу је Змајева песма могла да послужи као инспирација. Међутим, занимљиво је то што, када је песма објављена у Невену⁸, Предић није урадио илустрацију за њу, већ вероватно неки други аутор, или је преузета из неког другог часописа, како се поред ње не налази никакав потпис. Поред свих Предићевих илустрација у

4 М. Јовановић, Урош Предић, Галерија Матице српске, Нови сад, 1998, 87.

5 Ј.Ј. Змај, *Ала ј' леп овај свет*: Изабране песме, Београд, 1999, 12.

6 П.Д. Ђурђевић, М. Голић, *Невен: чика Јовин лист*, Нови Сад : Дневник, 2006, 65, 106.

7 Ј.Ј. Змај, *Ала ј' леп овај свет*: Изабране песме, Београд, 1999, 12.

8 У књизи *Невен: чика Јовин лист* коју су приредили П. Д. Ђурђевић и Голић, објављене су песме и илустрације из више бројева часописа *Невен*, али тачни бројеви (датуми издања) нису назначени поред сваке песме и илустрације. Услед недостатка свих бројева часописа објављених од 1880. до 1891. и од 1898. до 1908, нисам била у могућности да пронађем број у коме је објављена песма *Мали филозоф* и да тако утврдим тачну годину њеног објављивања у часопису *Невен*, али илустрација песме је позната из наведене књиге Ђурђевића и Голића, стр. 106.

овом часопису пише: "цртао за Невен Урош Предић" или само "цртао У.П." уколико цртеж није настао искључиво за потребе илустровања часописа, већ раније.⁹ У каснијим бројевима, дешавало се да поред Предићевих цртежа није наглашен аутор, али то је вероватно због тога што су то били Предићеве већ добро познати радови.¹⁰ Занимљиво је што дечак из једне Предићеве илустрације за песму Наш Гаја, такође објављене у Невену, подсећа, посебно по одећи коју носи, на Предићевог Малог филозофа.¹¹

Урош Предић, десет илустрација за песму Наш Гаја објављене у Невену (деталји)

Сигурно је дакле, да је Предић био упознат са Змајевим радом и да је ова песма могла да му послужи као инспирација. Уколико не сами стихови, онда макар назив, али може се поставити питање зашто је Предић одабрао баш Малог филозофа?

Видели смо да је он у аутобиографији изнео да је својим сликама желео да морално утиче на посматрача, као и да је слику Мали филозоф сврстао баш међу такве композиције. Какву моралну поруку је Предић

9 Предићев цртеж Доситеја Обрадовића у: Ј.Ј. Змај, *Невен: Чика Јовин лист*, год. 4 (1883), бр. 3, 81; Предићев цртеж Симе Милутиновића Сарајлије у: Ј.Ј. Змај, *Невен: Чика Јовин лист*, год. 4 (1883), бр.5; Предићева илустрација Змајеве песме *На снегу* у: Ј.Ј. Змај, *Невен: Чика Јовин лист*, год. 8 (1887), бр. 24. 379.

10 Змајева песма *На материном гробу* са Предићевом илустрацијом Сироче на мајчином гробу (с тим што је уместо дечака, нацртана девојчица) у: Ј.Ј. Змај, *Невен: Чика Јовин лист*, бр. 12 (1902-1903), 188.

11 П.Д. Ђурђев, М. Голић, *Невен: чика Јовин лист*, Нови Сад : Дневник, 2006, 71-72.

жеleo да пренесе овом својом сликом? Какву је идеју имао и како ју је реализовао?

На први поглед, овако представљен дечак указује на дечију знатижељу. Његова играчка у виду штапа и канапа која је замена за дрвеног коњића је у супротности са правом коњском лобањом са којом се дечак сусреће. То је сусрет дечије наивности и света игре и маште са једне, и релности и свега онога што она доноси, са друге стране. На неки начин, то је и индиректни сусрет дечака са смрћу. У тренутку када се сусреће са нечим што му је непознато, дете се или уплаши или зачуди, те је тако и Мали филозоф зачуђен призором који види и почиње о њему да размишља.

Смрт је као тема у историји уметности заступљена одувек, а људска лобања је њен најочигледнији симбол, мада симболику пролазности живота углавном имају и лобање неких животиња или било која врста скелета представљена у одређеном уметничком делу. Та пролазност је у антици била у вези са Хорацијевом максимом *Carpe diem* (лат. искористи дан), која је требало да укаже на краткоћу живота, али и на то да у њему треба уживати, слично као и његова мисао *Nunc est bibendum* (лат. сад ваља пити). За разлику од античких времена, почев од средњег века и касније, у хришћанској традицији је заступљена мисао *Memento mori* (лат. сети се смрти) која као опомена, треба да подсети вернике на пролазност живота, али и на то да тренутак Страшног суда није познат и да ће њихов загробни живот, односно живот њихове бесмртне душе, зависити од делања у овоземаљском животу. Ова мисао се визуализује кроз средњи и нови век, а постаје упадљива након појаве црне куге која је крајем 14. века оптеретила Европу. Лобање, скелети, тела која се распадају и најразличитије представе смрти у том периоду постају све заступљеније у сликарству, скулптури, архитектури, па и на епитафима, сатовима, накиту и личним предметима. Без обзира на то да ли се радило о губитку одређеног појединца или о људској судбини уопште, овако представљени предмети визуелне културе били су подсетник на уметничко, власничко или посматрачево признање да је смртан.¹² У барокној уметности порука *memento mori* изражавала се на један суптилнији начин, најчешће кроз *Vanitas* сцене (лат. таштина) које су углавном подразумевале мртву природу, на којој су мотиви попут пешчаних сатова, огледала, јесењег цвећа, нераспремљених столова, незавршеног ручка и лобања били алузија на пролазност живота.

12 S. Karr Schmidt, *Memento Mori, Deadly Art of Interaction y: Push Me, Pull You: Imaginative, Emotional, Physical, and Spatial Interaction in Late Medieval and Renaissance Art*, 2011, 269-270.

У 19. веку уметници су стварали у једној атмосфери у којој је смрт била свеprisутна. Број становништа у европским урбаним подручјима током 19. века убрзано се повећавао услед масовних миграција из села у градове, који су увелико били захваћени процесом индустријализације. Међутим, у тако пренасељеним градовима са још увек нерешеним урбаним питањима и лошим и нехигијенским условима за живот, болести су се појављивале и шириле све брже и лакше, те је то довело до пораста стопе морталитета. Депоулација, болести, сиромаштво, неизвесност, нервоза, хистерија, лудило, изопаченост и морбидност, доводили су до једне декадентне атмосфере, која је крајем 19. века посебно утицала на уметнике. Њиховом све присутнијем песимизму, меланхолији и депресији допринела је и Шопенхауерова филозофија, у којој су се нарочито пронашли уметници симболисти.¹³

Током 19. века смрт је као мотив константно била присутна у уметности, али у различитим контекстима. Често се, што визуелно што у књижевности, представљала како би открила морални какартер онога који је на самрти: начин на који је живео рефлектовао се на то како је умро. Стога је праведник најчешће безболно одлазио са овога света, у присуству ближњих, док је грешник умирао у мукама, углавном кајући се. Такве сцене на самртној постељи су служиле као морално упутство за исправан начин живота, те су оне на неки начин носиле и *Memento mori* поруку. У уметности симболизма, у другој половини и крајем 19. века, смрт је била једна од најзаступљенијих тема. С једне стране, она је на симболичан начин у уметничким делима представљала одраз стварности, као врхунац оне песимистичне атмосфере с краја века у којој су живели уметници, а с друге, смрт као уметникову инспирацију, као надахнуће које долази из подземља, при чему нема нужно депресивни карактер. Ипак, у тадашњој уметности, више је било присутно прво виђење смрти, посебно касније, уочи, током и након Првог светског рата.

Како је Предић био велики поштовалац традиционалне уметности, посебно ренесансне, вероватно је да је његова слика Мали филозоф одговарала концепту *Memento mori*, али не оном његовом средњовековном или каснијем нововековном облику, већ облику прилагођеном времену у коме је сликар живео и у коме је симболизам већ узео маха. Слика не припада симболизму, али оно што јој је заједничко са њим су идеја и атмосфера у којој је настала. У овом случају, то је

13 M.Facos, *Symbolist art in context*, University of California Press: Berkeley, 2009, 65-89.

идеја о смрти. Иако је Предић Шопенхауера назвао својим патроном,¹⁴ стиче се утисак да слика није онако очигледно песимистичка као што је то често био случај код симболиста, односно да се не ради о смрти као о дефинитивном крају, већ као саставном делу живота. Поставља се питање да ли се само ради о таквом утиску или Предић заиста није имао у потпуности песимистичку визију?

Ако размислимо о Предићевим ставовима о тадашњим модерним правцима, који су нам познати из његове аутобиографије, писама и осталих докумената, видећемо да је он пратио уметничка кретања у Европи, али да је "све нове појаве које се оглашују тоном великих откривења, примао са оправданом скепсом, јер се те разне теорије међу собом потиру." Даље у аутобиографији каже: "Крај свих екстраваганција, лутања и тражења нечег новог, Уметност несумњиво корача напред, иако у таласастим линијама. И то је утешно, јер прави таленти су таленти и у својим заблудама, а недаровитима се не може забранити да не кваре сваки посао којег се лате."¹⁵ У једном писму упућеном Милану Савићу, књижевнику и секретару Матице српске и Предићевом великом пријатељу, каже: "За то ја држим сецесију само за неку сликарску кијавицу, која ће скинути бајат са устајане академске уметности и очистити многе сликарске мозгове и мазгове од шаблонског дремежа."¹⁶ Из наведеног видимо да је он поштовао ауторитет старих мајстора, као и да је пратио нове тенденције у уметности, притом поштујући уметнички таленат, без обзира на правац којем је тај уметник припадао, али да је од свега бирао оно што је највише одговарало његовој природи. Симболизам је могао да му одговара као интелектуално сликарство, сликарство у коме је идеја суштина, коме се он приближио тематски, али не и стилски.

Да се можда не ради о потпуно песимистичкој визији, говоре нам неки други мотиви на слици. Пар који се налази иза дечака, жена и мушкарац, делују као да су одвојени од њега и да иду својим путем. То би могли да буду дечакови родитељи који лагано шетају, док их дечак на том путу прстиже, оставља за собом и зауставља се код лобање. Ако погледамо та три мотива, распоређена на слици по дијагонали, можемо да уочимо једну целину. Ради се о три доба човека, идеји присутној још од античких времена (почев од Сфингине загонетке), а у историји

14 Н. Симић, *Сликарево перо: Писма Уроша Предића*, Библиотека града Београда, Београд 2007, 48.

15 У. Предић, *Аутобиографија у: Урош Предић : слике из фонда Народног музеја у Зрењанину и Народног музеја у Панчеву, Музеј града Новог Сада*, 2005, 13-14.

16 Н. Симић, *нав.дело*, 75.

уметности посебно заступљеној у ренесанси. Позната је Тицијанова слика Три доба човека као и слика Алгоритија мудрости, која има сличан концепт. Детињство или младост, зрелост и старост или смрт су три фазе које су биране за представљање ове идеје. На десној страни Тицијанове слике Три доба човека, детињство симболишу два детета изнад којих је анђе. Зрело доба представљају двоје младих, заљубљени пар са леве стране, док у позадини замишљени старац који држи две лобање, симболише старост коме се приближава смрт. Тицијан нас је подстакнуо на размишљање о пролазности живота и подсетио нас на вечну љубав. Црква у позадини је за Тицијанове савременике могла да буде симбол вере и вечног живота, док бујни пејзаж употпуњује једну лирску, пасторалну атмосферу.¹⁷ На слици Алгоритија мудрости, три доба човека представљена су кроз три портрета: младића, човека у зрелим годинама и старца, као и кроз три животињске главе: пса, лава и вука (које су алузија на човекову мудрост и виталну снагу у одређеном периоду живота). Обе слике заправо представљају животни циклус оличен кроз прошлост, садашњост и будућност.¹⁸

Тицијан, Три доба човека, 1512-1514

17 C. E. Gilbert, *Some Findings on Early Works of Titian*, *The Art Bulletin*, Vol. 62, No. 1 (Mar., 1980), 51.

18 S. Pierguidi, "L'Allegoria della Prudenza" di Tiziano e il "Signum Tricipitis" del Cerbero di Serapide, *International Journal of the Classical Tradition*, Vol. 13, No. 2 (Fall, 2006), 186.

Код Предића, основна идеја је иста. Дечак представља детињство, пар иза њега зрелост, а лобања смрт. Лево од дечака, налази се бреза, чије је једно од многобројних и често опречних симболичних значења (у зависности од народне митологије) и нови живот или обнова.¹⁹ Уколико не искључимо олако ту могућност да је ово био значајан мотив на слици - а не треба заборавити чињеницу да је Предић био изузетно образован сликар и да је познавао симболику - поред овог основног, слика би могла да добије и додатно значење. Тако би се идеја слике могла протумачити као пролазност живота, али истовремено и као животни циклус и његово понављање.

Ако посматрамо распоред фигура, видимо да је дечак у центру као фигура на коју треба усмерити сву пажњу и по коме се слика и зове Мали филозоф. Дакле, у првом плану је детињство, нови живот, а не смрт, која је свакако саставни део животног циклуса и коју је Предић све време имао на уму. Могуће је да је оно због чега се одлучио да тему смрти не представи потпуно очигледно, то што је као полазну тачку и инспирацију имао Малог филозофа, дечака који је већ постојао у једном другом литерарном делу и то што је у своје слике, како је сам рекао "уносио што више умне садржине и поезије."²⁰

Предић је ову комплексну идеју интерпретирао на себи својствен начин, поштујући традиционалан метод сликања, али истовремено усвојивши и размишљања својих савременика. Слика је тадашњој широј публици била допадљива, као што је и данашњој на први поглед, јер порука коју она носи није сасвим очигледна. Вероватно су оваква сликарева композициона, иконографска и ликовна решења допринела томе да поруке његових морализаторских композиција не буду одмах препознате, те је за њихово схватање било потребно тумачење самог уметника, или довољна временска дистанца, која би каснијим истраживачима омогућила да слику сагледају у контексту у коме је она настала.

19 С.М. Толстој, Љ. Раденковић, *Словенска митологија: енциклопедијски речник*, Zepher World Book, Београд, 2001, 51; В. Чајкановић, *Речник српских народних веровања о биљкама*, СКЗ, БИГЗ, Просвета, Партеон, Београд, 1994, 44-45; Р. Kendall, *Mythology and Folklore of the Birch* <http://www.treesforlife.org.uk/forest/mythfolk/birch.html>, 19.07. 2013.

20 У. Предић, *Аутобиографија у: Урош Предић : слике из фонда Народног музеја у Зрењанину и Народног музеја у Панчеву*, Музеј града Новог Сада, 2005, 16.

Литература и извори:

У. Предић, Аутобиографија у: Урош Предић : слике из фонда Народног музеја у Зрењанину и Народног музеја у Панчеву, Музеј града Новог Сада, 2005

М. Јовановић, Урош Предић, Галерија Матице српске, Нови сад, 1998

Н. Симић, Сликарево перо: Писма Уроша Предића, Библиотека града Београда, Београд 2007

Ј.Ј. Змај, Ала ј' леп овај свет: Изабране песме, Београд, 1999

П.Д. Ђурђевић, М. Голић, Невен: чика Јовин лист, Нови Сад : Дневник, 2006

S. Karr Schmidt, Memento Mori, Deadly Art of Interaction у: Push Me, Pull You: Imaginative, Emotional, Physical, and Spatial Interaction in Late Medieval and Renaissance Art, 2011

M. Facos, Symbolist art in context, University of California Press: Berkeley, 2009

C. E. Gilbert, Some Findings on Early Works of Titian, The Art Bulletin, Vol. 62, No. 1 (Mar., 1980)

S. Pierguidi, "L'Allegoria della Prudenza" di Tiziano e il "Signum Tricipitis" del Cerbero di Serapide, International Journal of the Classical Tradition, Vol. 13, No. 2 (Fall, 2006)

С.М. Толстој, Љ. Раденковић, Словенска митологија: енциклопедијски речник, Zepet World Book, Београд, 2001

В. Чајкановић, Речник српских народних веровања о биљкама, СКЗ, БИГЗ, Просвета, Партенон, Београд, 1994

Интернет извори:

P. Kendall, Mythology and Folklore of the Birch <http://www.treesforlife.org.uk/forest/mythfolk/birch.html>

Summary

Although he wanted to express certain messages in his paintings and thus to affect observers, Uroš Predić soon stopped practicing moralistic genre because his intentions were not recognized by public. The Little Philosopher is one of such moralistic, not so numerous, paintings by Predić.

It represents a curious boy in natural surroundings who observes the skull of the horse, while the couple, probably boy's parents, walk in the background. Although chronologically and by some universal symbols (such as skull), close to symbolism, the painting is more classical and traditional with a memento mori message about impermanence of life, but, more important, about life cycle.

The boy in the painting, named probably after the same name poem by Jovan Jovanović Zmaj, stands here for the childhood or youth, his parents for maturity, and the skull for death. These three ages of man are well known theme in art history and Predić presented it in his own way in this painting: by form - within the dominant esthetic of academism of 19th century and by content – as a reflection of his thoughts and eternal questions about life and death.

Key words:

Uroš Predić, The Little Philosopher, moralistic genre, Memento mori, three ages of man, life cycle, symbolism.

Andrej Stefanović

Tutor: dr Miroslav Svirčević

Institucija: Fond Slobodan Jovanović

DEVOLUCIJA U UJEDINJENOM KRALJEVSTVU

Nastanak i ustavni razvoj Ujedinjenog Kraljevstva

Ujedinjeno Kraljevstvo je nastajalo u periodu od XII do XIX veka. Englesko kraljevstvo, koje je ujedinjeno u X veku, najpre je i najlakše pokorilo Vels i to u XII veku. Vels je još od XVI veka bio smatran integralnim delom Engleske i zato su se zakoni koji su donošeni u Parlamentu Engleske podjednako odnosili i na Englesku i na Vels.

S druge strane, Škotska i Irska nisu tako lako pale pod vlast engleske Krune. Između Engleske i Škotske nije bilo toliko neprijateljstva do XIV veka. Tada na scenu stupa Kralj Edvard koji je kroz nekoliko ratnih operacija nastojao da osvoji Škotsku. U tome nije uspeo i zato je 1328. godine potpisan Sporazum iz Edinburga kojim je Engleska priznala postojanje Škotske kao nezavisne nacije. Međutim, 1603. godine dolazi do ujedinjenja engleske i škotske krune, pa potom vek kasnije i do ujedinjenja engleskog i škotskog parlamenta (1707). Time nastaje prva od dve političke unije na britanskom ostrvu. Ova, prva unija, je dobila naziv Velika Britanija. Iako je ova unija bila formalno unija jednakih, u stvarnosti to nije bio slučaj. Engleska je bila snažnija od dva partnera u uniji i to je navelo mnoge da tvrde da bi do stvaranja političke unije došlo nasilnim putem, da nije moglo mirnim sredstvima. Kao što je i Henri VIII, engleski kralj iz XVI veka, predvideo: „jači je privukao slabijeg“¹

Ovaj period između 1603. i 1707. je veoma značajan u ustavnoj istoriji engleske, pa, naravno i celog Ujedinjenog Kraljevstva, jer je on prošao u znaku borbe Krune i Parlamenta za prevlast, kao i donošenja nekoliko značajnih ustavnih akata, koji predstavljaju osnovu političkog i ustavnog sistema Ujedinjenog Kraljevstva, ali su i od neprocenjivog značaja za razvoj

¹ Hopkins, John, *Devolution in Context: Regional, Federal and Devolved Government in the European Union*, Cavendish Publishing Limited: London, 2002, str. 166.

ljudskih prava i njihove zaštite. Naime, prvi monarh na čelu ove personalne unije Engleske i Škotske, Džejs I, je nastojao da uspostavi kontrolu nad Parlamentom i time ustanovi vladavinu nalik na apsolutne monarhije koje su preovladavale na evropskom kontinentu tog vremena. Nasuprot sebe imao je ne samo Parlament, koji se borio da zadrži prava i ovlašćenja koja je stekao do tada, već i sudsku granu vlasti, koju je u to vreme predstavljao čuveni sudija Edvard Kouk. U suštini, ova borba se „ukratko može opisati kao borba između argumenata prirodnog prava i običajnog prava (common law)“². Prva pobjeda Parlamenta u ovom veku je donošenje dokumenta pod nazivom Peticija o pravima (Petition of Rights) iz 1628. godine. Ovim aktom su potvrđena određena ovlašćenja Parlamenta u odnosu na Monarha („nema oporezivanja bez predstavljanja“ - no taxation without representation), ali i prava čoveka koja se danas smatraju neotuđivim i presudnim za zaštitu pojedinaca od države (habeas corpus- princip da niko ne može biti lišen slobode bez odgovarajuće sudske odluke, kao i pravo lica koje je lišeno slobode da zatraži od suda da bude izveden pred sud kako bi argumentovao svoj slučaj, tj. kako bi dokazao da je protivpravno lišen slobode).

Na principu „nema oporezivanja, bez predstavljanja“ zapravo je i došlo do ukidanja monarhije i uspostavljanja republikanskog oblika vladavine, što predstavlja i jedini primer diskontinuiteta u evolutivnom procesu razvoja ustavnosti Engleske. Kralj Čarls I je godine 1640. sazvaio Parlament s obzirom da je morao da obezbedi njegovu saglasnost za podizanje poreza kako bi se vojno suprotstavio irskim pobunjenicima. Međutim, prvi Parlament koji je sazvaio 1640. raspustio je nakon samo par nedelja (tzv. Kratki parlament), ali je iste godine ponovo bio primoran da sazove predstavnike u novo zasjedanje Parlamenta. Ovog puta, poslanici su iskoristili priliku i usvojili Akt o sazivanju Parlamenta kojim je zagarantovano sazivanje parlamenta barem jedanput u tri godine. Takođe, bilo je zabranjeno Monarhu da samovoljnom odlukom raspusti Parlament. Ove odredbe su valjano iskorišćene jer je nastupio period tzv. Dugog parlamenta, jer Parlament, sazvan od strane Čarlsa I 1640. godine, nije bio raspušten sve do 1660.

Ubrzo je došlo do rasplamsavanja sukoba između suprotstavljenih delova zemlje. Rascep je nastao na podeli između glavnih ustavnih činilaca- Monarha i Parlamenta. Građanski rat je započet 1642. godine i vrhunac je doživeo pogubljenjem Čarlsa I i ukidanjem monarhije, te uspostavljanjem Republike. Prvi čovek zemlje u vreme republike je bio Oliver Kromvel, nosivši titulu Lorda-protektora. U skladu sa prekidom evolutivnog ustavnog

2 Fleiner, Thomas, Basta-Fleiner, Lidija, *Constitutional Democracy in a Multicultural and Globalized World*, Springer: Heidelberg, 2009, str. 232.

razvoja Engleske do koga je došlo sa uspostavljanjem republike, u vreme Kromvelove vladavine se javlja i prvi (pa, i jedini) pokušaj donošenja pisanog ustava. Ovaj dokument, koji nikada nije usvojen, je nosio ime Instrumenti vladavine (The Instruments of Government). Međutim, „upkos neuspehu koji je doživeo (Instrumenti vladavine), otvorio je novo poglavlje u razvoju angloameričkog konstitucionalizma... (jer će) njegove najvažnije stranice ispisati sistem predsedničke vlasti u Americi“³.

Republika je doživela svoj kraj par godina nakon Kromvelove smrti, te dolazi do restauracije monarhije i povratka dinastije Stjuart na presto. Na mesto monarha dolazi Čarls II koji je za razliku od svog prethodnika bio više spreman na ustupke u borbi sa Parlamentom. Njegovu vladavinu obeležilo je donošenje Habeas korpus akta (Habeas Corpus Act), 1679. godine. Ovim dokumentom su potvrđena prava pojedinaca u odnosu na javnu vlast.

Ponovni obrt u odnosima Parlamenta i Monarha se dešavaju nakon dolaska Džejmsa II na presto, koji je gotovo poništio sve što je postignuto u vreme vladavine njegovog prethodnika. S obzirom da je svojom samovoljnom vladavinom okrenuo celu zemlju protiv sebe, pobjegao je iz zemlje 1688. godine, što je dovelo do toka događaja koji se nazivaju Slavnom revolucijom. Postoje autori koji „negiraju bilo kakav veći značaj Slavne revolucije i tretiraju je kao puč unutar konzervativizma“⁴. Njihov problem u vezi sa Slavnom revolucijom je to što, za razliku od Američke, Francuske i građanskih revolucija XIX veka, ova nije proklamovala načelo građanske suverenosti. Međutim, značaj Slavne revolucije se može videti u tome što je ona utabala put ka novoj fazi ustavne istorije Engleske koja „protiče u znaku suprematije Parlamenta kao osnovnog političkog centra“⁵. Slavna revolucija je zapravo ograničila kraljevu vlast na uštrb Parlamenta. Stoga, Slavna revolucija ima mnogo dubljeg značenja- ona je oduzela monarhu oba stuba njegove moći- birokratiju (koja je decentralizovana i poverena pismarnim sudijama koji su bili nezavisni od Monarha) i vojsku (čiji kapaciteti i regulacija su određeni zakonom o budžetu koji je parlament usvajao za jednogodišnji period). Dakle, iako Slavna revolucija nije proklamovala načelo narodne suverenosti, ona je utvrdila slobodu građana. Građanin je uživao slobodu koja se kretala u granicama zakona i garanciju pravnih dobara koja mu nisu mogla biti oduzeta osim sudskim putem.⁶

3 Basta-Flajner, Lidija, *Politika u Granicama Prava*, Službeni Glasnik: Beograd, 2012, str. 72.

4 Vasović, Vučina, *Savremene Demokratije I*, Službeni Glasnik: Beograd, 2008, str. 314.

5 Vasović, Vučina, *Savremene Demokratije I*, op. cit, str. 314.

6 Jovanović, Slobodan, *Primeri Političke Sociologije: Engleska, Francuska, Nemačka*, BIGZ: Beograd, 1990, str. 18-20.

Ustavni produkt Slavne revolucije je dokument pod nazivom Bil o pravima (Bill of Rights) kojim su potvrđena neka od prava i sloboda iz prethodnih ustavnih dokumenata (poput Habeas corpus akta), ali su svoje mesto našla i nova prava, kao i privilegije (poput sloboda govora i rasprave, imunitet poslanika, itd.), koje je trebalo da obezbede nezavisnost Parlamenta u odnosu na Monarha. Zaključak bi bio da je Bil o pravima označio početak doba parlamentarne monarhije u istoriji ustavnog razvoja Engleske.

Ustavno uređenje Engleske (tj. Velike Britanije) nakon Slavne revolucije je bilo meta divljenja i proučavanja mnogobrojnih teoretičara i autora XVII i XVIII veka. Tako je Monteskje u ovom ustavnom uređenju video ostvarenje načela podele vlasti, time što su zakonodavna i upravna vlast u rukama različitih ustavnih činilaca. S druge strane, Blekston je tvrdio da je Slavnom revolucijom u Engleskoj ostvaren ideal savršene vlade o kojoj je govorio antički grčki filozof Polibije, jer je ovaj ustavni koncept nastao kombinacijom elemenata različitih oblika vlasti: aristokratije, demokratije, monarhije, itd.⁷

Tokom XVIII veka, međutim, javili su se izazovi po opstanak ovakvog sistema. Prvo, to je bio kralj Džordž III iz Hanoverske dinastije koja je zamenila Stjuarte na britanskom prestolu na početku XVIII veka. Za razliku od svojih prethodnika Džordža I i Džordža II koji nisu bili toliko zainteresovani za državničke poslove i uglavnom ih predali ministrima i Parlamentu, Džordž III je nastojao da Englesku približi idealu apsolutne monarhije kontinentalne Evrope. On je video prosveteći apsolutizam kao najbolje rešenje za vladavinu u Engleskoj i do ostvarenja ovog cilja je nastojao da dođe preko zadobijanja dominacije u Parlamentu i slabljenja tada najjačih političkih frakcija- torijevaca i vigovalaca⁸. Džordž III finansirao je i podržavao poseban poslanički klub u Parlamentu koji se nazivao „kraljevi prijatelji“ i koji je sve do poslednjih decenija XVIII veka učestvovao u sastavu svih kabineta i stoga uticao raznim metodama na slabljenje i olabavljanje drugih parlamentarnih klubova. „Kroz nekoliko godina kralj je uspeo da potpuno zavlada i vladom i parlamentom“, te „Luj XIV, francuski kralj, kada je govorio da je on država, nije u stvari bio ništa

7 Jovanović, Slobodan, *Primeri Političke Sociologije: Engleska, Francuska, Nemačka*, op. cit, str. 20.

8 Vigovci i torijevci se smatraju klicama prvih modernih partija u Ujedinjenom Kraljevstvu-Liberalne i Konzervativne partije. Njihov nastanak se vezuje za vladavinu Čarlsa II i njegove pokušaje da ojača svoj uticaj u odnosu prema Parlamentu. Vigovci su se s jedne strane suprotstavljali Kruni, njegovoj spoljnoj politici, proterivanju protestanata i mogućnosti da jedan rimokatolik dođe na britanski presto, dok su torijevci bili bliži Monarhu i podržavali njegove postupke. <http://www.parliament.uk/about/living-heritage/evolutionofparliament/parliamentaryauthority/revolution/overview/whigstories/>

moćniji od Džordža III“.⁹

Uzrok pada režima Džordža III se nije javio u Engleskoj, već njenim severnoameričkim kolonijama. Kako su se ispraznile državne kase Velike Britanije nakon sedmogodišnjeg rata protiv Francuske, Parlament predvođen Džordžom III je uveo poreze na račun trinaest američkih kolonija. Kolonije su nastojale da se oslobode ovog nameta, kako su već trpele druge britanske stege. Stoga, pozvale su se na jedno od osnovnih engleskih ustavnih načela- „nema oporezivanja, bez predstavljanja“. Ukazivale su kako Parlament u Londonu nema nikakva ovlašćenja da uvodi porez građanima u kolonijama s obzirom da ti isti građani nisu bili predstavljeni u ovom Parlamentu. Iako sa čistog formalno- pravnog gledišta ovi argumenti nisu bili na mestu (jer mnoge oblasti i gradovi u samoj Engleskoj nisu imali predstavnike u parlamentu, ali su opet morali da se povinuju njegovim zakonima), ipak oni su zadobili veliku popularnost posebno kod protivnika režima kralja Džordža III. Među njima je bio i čuveni engleski politički filozof, političar i državnik Edmund Berk. On je u Parlamentu držao govore o tome kako se u slučaju događaja koji će kasnije ostati upamćeni kao Američka revolucija, ne radi o tome da pojedinac odbija da se povinuje zakonu, već ceo narod i da to ukazuje na potrebu da se ovom problemu drugačije pristupi.¹⁰ Američki rat za nezavisnost je završen 1781. godine pobedom kolonista i formalno je okončan Versajskim mirovnim ugovorom iz 1783. godine kojim je Velika Birtanija priznala nezavisnost trinaest kolonija. To je dovelo do rušenja ličnog režima Džordža III.

Drugi izazov po ustavni sistem Slavne revolucije je bila Francuska revolucija iz 1789. godine, kao i sve tekovine koje idu sa njom. Međutim, „Francuska revolucija, sa svojim težnjama da državno uređenje postavi na sasvim novu osnovu, nalazila je u Engleskoj slabog odziva... najoštriju kritiku njenih ideja dao je jedan engleski politički pisac Berk. Nasuprot Francuskoj revoluciji Berk je veličao englesku revoluciju od 1688. Francusku revoluciju osuđivao je kao pokušaj da se posredstvom diktature donjih slojeva ukinu sve staleške razlike. Takvoj demokratiji bez slobode on je pretpostavljao englesku vladu koja, iako aristokratska, nije uništavala slobodu.“¹¹

Treći problem se javljao na teorijskom planu u vidu jednog novog, veoma popularnog, ideološkog pravca- utilitarizma Džeremija Bentama. Utilitarizam se zasnivao na idejama korisnosti, zadovoljstva i verovanja u mogućnost da se pravo bude nauka po ugledu na prirodne nauke. Drugim

9 Jovanović, Slobodan, *Iz Istorije Političkih Doktrina I*, Prosveta: Beograd, 2005, str. 295.

10 Jovanović, Slobodan, *Iz Istorije Političkih Doktrina I*, op. cit, str. 327.

11 Jovanović, Slobodan, *Primeri Političke Sociologije: Engleska, Francuska, Nemačka*, op. cit, str. 21.

rečima, za razliku od tadašnjih ustanova engleskog ustava koje su, po mišljenju utilitarista, anahrone, nastale na nesistematski i slučajan način, moguće je stvoriti nove ustanove koje bi ljudima odgovarale i koje bi bile proizvod želja svih građana. Svaki čovek, kao racionalno biće, može sam da donese zaključak o tome šta je za njega dobro i korisno i na taj način učestvuje u političkom životu. Zbog toga su utilitaristi videli demokratiju, u kojoj bi svi građani učestvovali, kao najbolji oblik vlasti. To je, naravno, podrazumevalo opšte pravo glasa, što je za aristokratsku Englesku tog vremena bilo nezamislivo.

Uprkos ovim izazovima, sve do dvadesetih i tridesetih godina XIX veka stanje je ostalo nepromenjeno. Slavna revolucija je „stvorila jedno ustavno stanje sa svim jemstvima mirnog i pravilnog razvoja. Optimističko uverenje o savršenstvu engleske ustavnosti vladalo je i u Engleksoj i van nje.“¹² Međutim, iako je Slavnom revolucijom nastala ustavna i parlamentarna monarhija u Engleskoj i Velikoj Britaniji, ipak, kao što je već rečeno, ona nije proklamovala načelo narodne suverenosti, tj. nije uspostavila sistem parlamentarne demokratije. Na to ukazuje i Slobodan Jovanović navodeći da Slavna revolucija nije rešila pitanje položaja ministara, s obzirom da je kabinet još uvek postavljao monarh, a na Parlament (dakle, prvi ministar, tj. šef kabineta, nije morao da ima podršku većine u Parlamentu (Domu narodnog predstavnštva (Domu komuna)¹³), već mu je bila dovoljna samo podrška Monarha).¹⁴

Nove reforme u političkom sistemu Ujedinjenog Kraljevstva nastaju sa Zakonom o narodnom predstavnštvu iz 1832. godine. Ovaj zakon bio je donet pod uticajem nekoliko činilaca: prvo, veliki je bio značaj pritiska pripadnika radničke klase, koji nisu imali zakonskih načina da se bore za svoja prava, s obzirom da su sindikalno organizovanje i štrajk bili zabranjeni; drugo, neregulisan je bio položaj rimokatolika i nekonformista koji nisu mogli na budu birani za poslanike i druge državne funkcije; treće, postojalo je nezadovoljstvo građanstva čija je ekonomska moć sve više jačala, ali koji nisu i dalje u velikoj meri imali politička prava; na kraju, ali ne najmanje

12 Jovanović, Slobodan, *Iz Istorije Političkih Doktrina I*, op. cit, str. 283.

13 Za razliku od ranijih autora, poput *Slobodana Jovanovića*, koji za označavanje donjeg doma Parlamenta Ujedinjenog Kraljevstva koriste naziv Donji dom, noviji autori, kao što je *Miodrag Jovičić*, koriste termin Dom komuna. Međutim, ovaj naziv je u našoj pravnoj nauci osporen. Umesto njega koristi se drugi naziv- Dom narodnog predstavnštva. Ovaj termin je, čini se, dosta prigodniji kada se piše o ustavnom sistemu Engleske i Ujedinjenog Kraljevstva s obzirom da je Donji dom Parlamenta uvek bio predstavnički dom, čak i pre izbornih reformi XIX veka. Svirčević, Miroslav, *Svitanje Demokratije u Vestminsteru*, Zadužbina Andrejević: Beograd, 2001, str. 18.

14 Jovanović, Slobodan, *Iz Istorije Političkih Doktrina I*, op. cit, str. 282.

važno, sa filozofijom prosvetiteljstva jačala je vera u ljudski razum koji nije bio ograničen na samo jednu klasu u društvu. Tako da Zakon o narodnom predstavništvu ima „epohalnu vrednost, jer su prvi put u ustavnoj istoriji Engleske konstituisali pravni osnov za proširenje biračkog tela i za radikalnu promenu socijalne strukture Doma narodnog predstavništva... započeli proces demokratizacije engleskih političkih institucija i time bitno uticali na stvaranje novih odnosa snaga između Doma lordova i Doma narodnog predstavništva.“¹⁵ Stoga, ovaj zakon je dao „doprinos poboljšanju pravne sigurnosti na izborima, proširenju biračkog tela i opštoj demokratizaciji odnosa i pravno- političkih institucija u Engleskoj.“¹⁶

Novi zakon o izbornom sistemu za Dom narodnog predstavništva imao je značajne ustavne posledice. Naime, izmenjen je odnos između Monarha i Parlamenta, tako da je usvojeno shvatanje da Monarh za prvog ministra treba da postavi onog poslanika koje ima podršku većinske frakcije u Parlamentu, što je bilo suštinski sporno pitanje još od Slavne revolucije. Ova ustavna reforma je, kao što vidimo, izvršena usvajanjem novih ustavnih konvencija, a ne usvajanjem ili izmenom zakonodavnih akata koji regulišu tu oblast.¹⁷ Zbog svega ovoga, 1832. godina i Zakon o narodnom predstavništvu se često smatra početkom nove faze u ustavnom razvoju Ujedinjenog Kraljevstva.

Naredna reforma izbornog sistema se desila preko trideset godina kasnije: 1867. godine. Ni ovom reformom nije uvedeno opšte biračko pravo, jer je i dalje postojao svojinski kriterijum za sticanje biračkog prava. Međutim, ovim zakonom je broj birača u Ujedinjenom Kraljevstvu povećan za polovinu, jer je svojinski cenzus za izbornu pravo snižen do te mere da je svaki radnik malo boljeg materijalnog stanja mogao da ga ispuni. Time je ovaj zakon dao biračko pravo uglavnom gradskim radnicima, ali ne i seoskim.¹⁸

Poput reforme iz 1832, i ova izmena u izbornom zakonodavstvu je imala šire ustavne implikacije. One se, po čuvenom teoretičaru Bedžhotu, ogledaju u tomeda je došlo do bledenja zajedničkog elementa- vezivnog tkiva dva doma Parlamenta Ujedinjenog Kraljevstva. Taj zajednički element je bila zajednička socijalna supstanca- visoki staleži britanskog društva, tj. imućne i obrazovane aristokrate. Time su ova dva doma postale posebne jedinice i prestali su da budu jednaki.¹⁹

15 Svirčević, Miroslav, *Svitanje Demokratije u Vestminsteru*, Zadužbina Andrejević: Beograd, 2001, str. 17.

16 Svirčević, Miroslav, *Svitanje Demokratije u Vestminsteru*, op. cit, str. 24.

17 Jovanović, Slobodan, *Primeri Političke Sociologije: Engleska, Francuska, Nemačka*, op. cit, str. 35.

18 Jovanović, Slobodan, *Primeri Političke Sociologije: Engleska, Francuska, Nemačka*, op. cit, str. 51-52.

19 Svirčević, Miroslav, *Svitanje Demokratije u Vestminsteru*, op. cit, str. 28.

Poslednja reforma izbornog zakonodavstva XIX veka je izvršena 1884. godine. Ovom reformom su uvedeni „uninominalni izbori tako da je čitava zemlja podeljena na onoliko izbornih jedinica koliko se bira članova Doma narodnog predstavnštva. Iako je ova izborna reforma uvećala biračko telo, ona to nije učinila do kraja. Još jedan deo muških osoba kao i celokupna ženska populacija su bili i dalje lišeni biračkog prava. To znači da ni ova izborna reforma, iako najradikalnija u dotadašnjoj ustavnoj istoriji Engleske, nije uvela opšte pravo glasa“.²⁰

Irsko pitanje i dalja reforma Parlamenta Ujedinjenog Kraljevstva

Englesko osvajanje Irske je započeto još u XII veku. Međutim, trebalo da je prođe nekoliko vekova pre nego što je Irska postala sastavni deo Ujedinjenog Kraljevstva. Tokom osamnaestog veka Irska je bila delimično samostalna država, jer je bila u odnosu prema Velikoj Britaniji kao Mađarska prema Austriji nakon 1867. godine i stvaranje dualne monarhije Austro-Ugarske²¹. Još tokom ovog perioda, kada Irska još nije u potpunosti pala pod vlast Velike Britanije, javili su se oslobodilački pokreti poput Ujedinjenih Iraca. Ujedinjeni Irci su podigli ustanak 1798. godine, ali je on ubrzo bio ugušen. Ovaj događaj je bio jedan od povoda za ukidanje preostalih obeležja samostalnosti Irske- njenog parlamenta i vlade.²² Naime, 1801. godine je usvojen Akt o Uniji kojim je Irska priključena kraljevstvu i time je nastala druga unija na britanskom ostrvu- Ujedinjeno Kraljevstvo Velike Britanije i Severne Irske. Irski parlament je prestao da postoji i određen broj poslanika koji bi bili birani u Irskoj je pridodat Parlamentu u Londonu.

Još u početku života ove nove unije su postojali problemi u funkcionisanju državnih organa. Naime, u Engleskoj, pa i u celom Ujedinjenom Kraljevstvu, je Anglikanska crkva imala status državne crkve. Osim što je to značilo da se ova crkva finansira i iz državne kase, tj. od novca porsekih obveznika, postojala je još jedna posledica ove povezanosti države i crkve, a to je institut „protestantske službenosti“. On je podrazumevao da samo pripadnici Anglikanske crkve mogu da budu poslanici, advokati, sudije, opštinski čelnici, itd. Drugim rečima, rimokatolici i pripadnici drugih protestantskih škola su bili isključeni iz obavljanja javnih službi.²³ Kako je došlo do ukidanja

20 Svirčević, Miroslav, *Svitanje Demokratije u Vestminsteru*, op. cit, str. 30.

21 Jackson, Alvin, *Ireland: 1798-1998, War, Peace and Beyond*, Wiley Blackwell, 2010, str. 6.

22 Raković, Aleksandar, *Jugosloveni i Irska Revolucija 1916-1923*, Službeni Glasnik: Beograd, 2009, str. 23.

23 Jovanović, Slobodan, *Primeri Političke Sociologije: Engleska, Francuska, Nemačka*, op. cit, str. 29.

Parlamenta Irske i do njegovog prisajedinjenja Vestminsterskom parlamentu, očekivalo se da će ovakav zakon biti izmenjen. Međutim, trebalo je čekati sve do 1829. godine i donošenja zakona kojim su dignute ovakve zabrane. Time je i omogućeno Ircima rimokatolicima da budu birani za poslanike. Problem nametanja obaveza Iraca prema Anglikanskoj crkvi je napokon rešen 1869. godine. Tada je ukinut privilegovan položaj Anglikanske crkve u Irskoj i od Irske je stvorena sekularna država, s obzirom da je došlo do odvajanja crkve i države.

Osim problema izbora irskih poslanika i položaja Anglikanske crkve, pitanja koja su ugrožavalo anglo-irske veze su bila poljoprivrede i zakupnine zemljišta u Irskoj. U Irskoj je praktično postojao spahijski sistem u kome su samo Englezi mogli da budu zemljovlasnici, dok su Irci bili u ulozi zakupca zemlje. S obzirom da Englezi, vlasnici zemlje, su retko obilazili svoja imanja u Irskoj, oni su se brinuli samo oko toga da im se zakupnina na vreme plaća. Međutim, zemljovlasnik je mogao u svakom trenutku zakupcu da otkáže zakup i to bez naknade. Doduše, u nekim delovima zemlje postojao je običaj da to zemljovlasnik ne treba da čini sve dokle zakupac pravovremeno izvršava svoje obaveze. Ovaj agrarni problem najpre je pokušao da bude rešen preko jednog zakona iz 1870. godine kojim je ovaj običaj proširen na celu Irsku.²⁴ Dalje agrarne reforme su izvršene 1881. preko novog agrarnog zakona koji je takođe bio u korist irskih farmera. Međutim, ove reforme nisu umirile situaciju u Irskoj. Baš u vreme kada je liberalna vlada vigovaca nastojala da ove probleme reši javila se kriza u poljoprivrednoj proizvodnji u Irskoj koja je bila izvor nezadovoljstva i bede za irsko stanovništvo koje u ovo vreme još uvek nije prevazišlo probleme iz doba Gladnih godina (1845-1851) kada je umro veliki broj Iraca.²⁵

Tokom XIX veka javljale su se mnoge grupe, organizacije i političke partije koje su nastojale da zaštite interese irskog naroda (katkad zalažući se sa određen nivo samouprave (Homrul- Home Rule), katkad pozivajući na punu nezavisnost Irske). Neke od njih su se odlučivale za parlamentarni način borbe- postavljanje kandidata na izborima za parlament u Londonu. Međutim, sve do Irske parlamentarne partije koju je predvodio Čarls Stjuart Parnel nijedna partija nije imala zapaženije rezultate. Ova partija je uspešno razvila novu nacionalnu politiku Iraca, vešto igrajući na dve glavne karte- Homrul i agrarna reforma.

Vigovska vlada, na čijem je čelu bio Gledston, je nemire u Irskoj videla pre svega kao posledicu agrarne krize. Zbog toga su mislili da je mogu rešiti

24 Jovanović, Slobodan, *Primeri Političke Sociologije: Engleska, Francuska, Nemačka*, op. cit, str. 57.

25 Jovanović, Slobodan, *Primeri Političke Sociologije: Engleska, Francuska, Nemačka*, op. cit, str. 66.

preko jednog reformskog zakona- Agrarni zakon iz 1881. godine. Ovim zakonom je promenjen način određivanja zakupnine. Zakupnina više nije određivana na osnovu slobodnog ugovaranja između vlasnika zemljišta i zakupnika, već su zakupnine utvrđivale posebne sudske komisije. Na taj način je trebalo da se dođe do onoga što su u zakonu oslovili kao „pravična zakupnina“.²⁶

Kako se neredi u Irskoj nisu smirivali, tako je Gledstonova liberalna vlada uvidela da Ircima mora da izađe u susret u vidu davanja određenog stepena samouprave i mogućnosti ponovnog sazivanja irskog parlamenta, ukinutog 1800. godine. Naravno, do pokretanja predloga o davanju Homrula Irskoj nije došlo samo zahvaljujući sazrevanju svesti o prilikama i zahtevima Iraca unutar Liberalne partije, već je nakon reforme biračkog prava iz 1884. godine došlo do promene partijskog sistema Ujedinjenog Kraljevstva. Omogućavanje značajnom delu radničke klase da glasa dovelo je do toga da je Liberalna partija, s jedne strane, osvojila veći broj glasova od konzervativne (ali opet ne dovoljno za formiranje kabineta), dok je, s druge strane, Irska parlamentarna partija ostvarila do tada najbolji uspeh i nametnula sebe kao obaveznog partnera za formiranje koalicione vlade. Time je nekadašnji dvopartijski sistem u kome su dominirale Liberalna i Konzervativna partija transformisan u tropartijski u kome nisu mogući jednopartijski kabineti.

U ovakvoj situaciji, Gledstonov kabinet 1886. godine podnosi Parlamentu predlog zakona o uspostavljanju Homrula u Irskoj. Međutim, kako je ideja o ponovnom uspostavljanju irskog parlamenta bila odbojna ne samo konzervativcima, već i značajnom delu Liberalne partije, u parlamentu je povodom usvajanja ovog zakona došlo do ujedinjenja Konzervativne partije Dizraelija i konzervativnih elemenata vigovaca. Oni su zajedničkim snagama uspeli da spreče donošenje ovog zakona.

Posledica pokušaja ostvarivanja decentralizacije, tj. sistema Homrula u Ujedinjenom Kraljevstvu je bila slabljenje Liberalne i jačanje Konzervativne partije. Približavanje aristokratskih pripadnika vigovaca torijevcima nije bilo jednokratno, tj. ograničeno samo na protivljenje zakonu o Homrulu, već je došlo do njihove dugoročnije saradnje i, na kraju, do njihovog spajanja u jednu sasvim novu partiju. Ova nova partija je uzela ime Unionistička, kako bi i na taj način izrazila da se zalaže za održanje celovitosti Ujedinjenog Kraljevstva i veze između Velike Britanije i Irske. Zahvaljujući ne samo podržavanju ideje centralizacije Ujedinjenog Kraljevstva i držanja Irske pod strožim režimom

26 Jovanović, Slobodan, *Primeri Političke Sociologije: Engleska, Francuska, Nemačka*, op. cit, str. 67.

kontrole, već i imperijalističkoj spoljnoj politici, ali i donošenju raznih socijalnih zakona, Unionistička partija je od 1888. pa do 1905. učestvovala u formiranju kabineta, sa kratkim izuzetkom u periodu 1892-1895.²⁷ U ovom periodu su liberali bili na vlasti i to su još jedno iskoristili za usvajanje zakona o Homrulu za Irsku. Ovaj put su uspjeli da konsoliduju svoje redove, uspostave čvrstu disciplinu i usvoje zakon. Međutim, za razliku od Doma narodnog predstavnštva u kome je zakon prošao, Dom lordova, u kome tradicionalno dominiraju konzervativniji i aristokratski elementi, se suprotstavio zakonu. Kako je u ovo vreme Dom lordova imao pravo apsolutnog veta, zakon nikada nije usvojen.

Unionisti su imali drugačiji odgovor na irsko pitanje. Kao i liberali par decenija ranije, i unionisti su nastojali da irsko pitanje reše preko agrarnih reformi. Smatrali su da će Irci prestati sa pobunama i da će nezadovoljstvo među njima splasnuti ukoliko spahijski sistem koji je do tada vladao bude ukinut. To su i učinili tako što su omogućili irskim seljacima da kupe zemlju koja je bila u vlasništvu Engleza. Iako su se prilike u Irskoj donekle smirile zahvaljujući ovim reformama, irsko pitanje nikako nije bilo rešeno.²⁸

U prvoj deceniji XX veka u Irskoj se javlja konkurent Irskoj parlamentarnoj partiji u obliku Irske republikanske partije, odnosno Šin Fejna (Sinn Fein)²⁹. U prvih nekoliko godina svog postojanja ova partija se, pod vođstvom svog osnivača Artura Grifita, zalagala da se od Ujedinjenog Kraljevstva načini model realne unije po ugledu na dualnu monarhiju Austrougarske. Međutim, kako su Šin Fejnu pristupale različite separatističke organizacije, ova partija je polako počela da klizi ka programskom opredeljenju ostvarivanja pune nezavisnosti za irsku državu i uvođenja republikanskog oblika vladavine.³⁰

27 Jovanović, Slobodan, *Primeri Političke Sociologije: Engleska, Francuska, Nemačka*, op. cit, str. 70.

28 Jovanović, Slobodan, *Primeri Političke Sociologije: Engleska, Francuska, Nemačka*, op. cit, str. 83-84.

29 Šin Fejn (na irskom: Sinn Féin), što u prevodu znači „mi“ ili „mi, sami“, se ubraja među najstarije irske političke partije, jer je osnovana 1905. godine od strane irskih nacionalista okupljenih oko Artura Grifita, koji je na prvoj partijskoj konvenciji proglašen za šefa partije. Nakon podele irskog ostrva na južni i severni deo *Zakonom o Irskoj vladi*, Šin Fejn nastavlja sa delatnostima u oba dela Irske, pa i nakon istupanja dvadeset i šest južnih provincija iz Ujedinjenog Kraljevstva. Sedamdesetih i osamdesetih godina Šin Fejn se transformisao u partiju levog centra, podržavajući ideje republikanizma, ali i polako se distancirajući od onih irskih nacionalista koji su nastojali da Severnu Irsku oslobode nasilnim metodama (najpoznatija je Irska republikanska armija (Irish Republican Army)). Zahvaljujući tome, Šin Fejn polako ostvaruje sve bolje uspehe na parlamentarnim izborima. Godine 1983. osvajaju i prva mesta u Domu narodnog predstavnštva i postižu sve značajnije uspehe na lokalnim izborima u Severnoj Irskoj. Uprkos svim ovima izbornim uspesima, koji je trebalo da legitimišu Šin Fejn kao mirnodopsku partiju i predstavnike irskog naroda u Severnoj Irskoj, konzervativci su odbili 1994. godine da ih uključe u mirovne pregovore. To je učinio tek Toni Bler nakon što su Laburisti došli na vlast 1997. <http://www.sinnfein.ie/>

30 Raković, Aleksandar, *Jugosloveni i Irska Revolucija 1916-1923*, op. cit, str. 27.

Nakon dugogodišnje vladavine Unionističke partije, na izborima 1905. godine većinu mandata osvaja Liberalna partija. Konzervativci, iako su morali da stupe sa vlasti, protiv Liberala su imali značajno oružje u rukama - Dom lordova. U ovom domu Parlamenta konzervativci su i dalje imali podršku, što zahvaljujući dugogodišnjoj vladavini i mogućnosti favorizovanja svojih kandidata za dobijanje titule lorda, što zahvaljujući kraljici Viktoriji koja je bila naklonjena torijevcima i čak mrzela šefa liberala Gledstona.³¹

Liberali su bili svesni opasnosti koju Dom lordova predstavlja po njih. Zbog toga su još 1907. godine u Parlamentu usvojili tzv. Kembel-Banermanovu rezoluciju. Ona je dobila podršku značajne većine poslanika u Domu narodnog predstavništva (432 za i 147 protiv). Njom je ukazano na novu ustavnu realnost u Ujedinjenom Kraljevstvu koja je nastala nakon brojnih izbornih i ustavnih reformi iz XIX veka.³² Ova politička realnost se ogleda u tome da je Dom narodnog predstavništva stekao značajnu prednost nad Domom lordova u zakonodavstvu i to zahvaljujući tome što je donji dom Parlamenta Ujedinjenog Kraljevstva postao istinsko demokratsko telo u kome su predstavljeni (skoro) svi građani. Za razliku od toga, Dom lordova je ostao neizborna telo. Štaviše, lordovski rang je u velikom broju slučajeva dobijen „zahvaljujući samo slučajnostima rođenja ili velikim prilozima koje su davali stranačkim kasama“.³³ Iako Kembel-Banermanova rezolucija „ne sadrži obavezujuće odredbe, nego samo političku preporuku da se pravnim putem sankcioniše novi odnos snaga između konstitutivnih jedinica parlamenta“, ipak ona je veoma važna jer je „pripremila teren za donošenje novih, mnogo važnijih akata koji su de iure, dakle, obavezujuće za sve ustavne činioce“.³⁴

Međutim, da bi se uspešno suprotstavili Domu lordova, Liberali su morali da na svojoj strani da imaju javno mnjenje. Zbog toga su odlučili da započnu borbu protiv lordova na nekom popularnom pitanju gde bi dobili podršku birača, a protiv Godnjeg doma.

Prilika za konačni obračun sa Domom lordova se javlja 1909. godine sa predlogom liberalne vlade za budžet za narednu godinu. Vlada Lojda Džordža, koji je na mestu šefa partije nasledio Gledstona, je izvršila značajnu reformu poreskog sistema u ovom predlogu budžeta, jer uvela poreze za porast vrednosti nekretnina, kao jednu vrstu „nezasluženog dohotka“. Ovim budžetom Dom lordova se našao u veoma teškoj situaciji. S jedne

31 Jovanović, Slobodan, *Primeri Političke Sociologije: Engleska, Francuska, Nemačka*, op. cit, str. 90-91.

32 Svirčević, Miroslav, *Svitanje Demokratije u Vestminsteru*, op. cit, str. 67-68.

33 Jovanović, Slobodan, *Primeri Političke Sociologije: Engleska, Francuska, Nemačka*, op. cit, str. 92.

34 Svirčević, Miroslav, *Svitanje Demokratije u Vestminsteru*, op. cit, str. 67-68.

strane, lordovi, kao pripadnici aristokratskog staleža, su bili glavna meta novih poreza, te su i bili glavni protivnici novog budžeta. S druge strane, nije bilo očigledno da li Dom lordova ima legitimno pravo da obori budžetski zakon usvojen u Domu narodnog predstavništva, s obzirom da ovaj dom predstavlja dom poreskih obveznika, a ne i Dom lordova.³⁵

Izbori iz 1910. godine su zapravo bili organizovani oko ovog budžetskog pitanja, odnosno pitanja budžetskog prava Doma lordova. Liberali nisu uspjeli da osvoje apsolutnu većinu mandata, ali su zajedno sa Laburističkom i Irskom parlamentarnom partijom uspjeli da formiraju parlamentarnu većinu. Zahvaljujući tome, naredne 1911. godine usvojen je Zakon o parlamentu kojim je izvršena velika ustavna reforma što se tiče odnosa dva doma Parlamenta Ujedinjenog Kraljevstva. Stoga, „reč je o zakonu ustavnog karaktera, jer uređuje odnose između ustavnih činilaca... i to na način koji je nedvosmisleno sankcionisao prevlast predstavničke kuće nad aristokratskom“.³⁶

Zakon o parlamentu je pre svega ukinuo sva finansijska ovlašćenja Domu lordova tako što je predvideo da će finansijski zakon usvojen u Domu narodnog predstavništva biti predat monarhu na kraljevsku potvrdu (royal assent), pod uslovom da je isti zakon predat na razmatranje Domu lordova najmanje mesec dana pred završetak zasedanja Doma lordova, bez obzira da li ga je Dom lordova na kraju odobrio ili ne. Značajna ovlašćenja u određivanju toga koji zakonodavni predlozi su finansijskog karaktera su data spikeru Doma narodnog predstavništva. Tako da je „spiker taj koji posredno utiče na obim učešća Doma lordova u zakonodavnom radu“.³⁷

U oblasti opšteg zakonodavstva pravo apsolutnog veta Doma lordova pretvoren je u suspenzivno veto. Preko ovog prava Dom lordova više nije mogao da spreči usvajanje nekog zakona koji je odobren u Domu narodnog predstavništva, već samo da odloži stupanje na snagu zakona za dva saziva. Koristeći ovu promenu u ovlašćenjima Doma lordova, kabinet predvođen liberalima je u Domu narodnog predstavništva usvojio Zakon o Homrulu u Irskoj. Kao i prethodnog puta, Dom lordova se usprotivio. Međutim, njegovo protivljenje je sada moglo samo da odloži stupanje zakona na snagu. Posle nekoliko decenija čekanja, Irce su dobili samoupravu od Parlamenta Ujedinjenog Kraljevstva 1914. godine. Ali, kako je te godine počeo Prvi svetski rat, Homrul nikada i nije bio primenjen u Irskoj.

35 Jovanović, Slobodan, *Primeri Političke Sociologije: Engleska, Francuska, Nemačka*, op. cit, str. 92.

36 Svirčević, Miroslav, *Svitanje Demokratije u Vestminsteru*, op. cit, str. 69.

37 Jovičić, Miodrag, *Ustavni i Politički Sistemi*, Službeni Glasnik: Beograd, 2009, str. 39.

Britansko angažovanje u Prvom svetskom ratu je iskorišćeno za početak pobune protiv britanske vlasti i osvajanje nezavisnosti za Irsku. Nemci su dodatno podgrejavali situaciju u Irskoj tako što su slali oružje i druge vrste pomoći Ircima. Oni su to radili kako bi naterali britanske vlasti da pažnju usmere ka domaćim problemima i na taj način prevedu deo vojnika sa zapadnog fronta u Irsku. Pobuna je izbila u Dablinu na Uskrs 1916. godine (stoga se i ovaj ustanak zove Uskršnjim). Pobunjenici su brzo zauzeli mnoge delove Dablina, ali su ubrzo bili naterani na povlačenje kako je britanskim vojnicima pristigla podrška iz Engleske. Uskršnji ustanak je stoga završen neslavno po irske pobunjenike, posebno s obzirom da je veliki broj njihovih vođa osuđen na smrtnu kaznu ili kaznu doživotnog zatvora.³⁸

U periodu od 1916. pa do završetka Prvog svetskog rata došlo je do preokreta u političkom životu Irske. Irska parlamentarna partija, koja je nekoliko decenija dominirala u Irskoj, polako je počela da prepušta svoje mesto Šin Fejnu. Kao što je ranije napomenuto, od svog osnivanja Šin Fejn je napravio zaokret u programu od zalaganja za Homrul u okviru Ujedinjenog Kraljevstva ka borbi za nezavisnost Irske. Zbog toga su pripadnici Šin Fejna smatrali da irske partije treba da bojkotuju izbore za vestminsterski parlament i da obnove parlament u Dablinu- Dojl Eren (Dáil Éireann). To su i učinili 1919. godine, kada su i održani prvi izbori na kojima Šin Fejn osvaja ubedljivu većinu mandata.

Nakon konstituisanja Dojl Erena javljaju se nove turbulencije u odnosima između Irske i Engleske. Naime, pripadnici Irske dobrovoljačke armije su u okrugu Tipereeri napale pripadnike Irske kraljevske vojske i time doveli do otpočinjanja Anglo-irskog rata. Ovaj događaj je iskorišćen od strane Dojl Erena da usvoji deklaraciju o nezavisnosti Irske.³⁹

Kako Zakon o Homrulu iz 1914. godine nikada nije ibo primenjen, kabinet Lojda Džordža smatrao je da se ratno stanje u Irskoj može okončati ispravljanjem ove nepravde. To je urađeno preko usvajanja Zakona o irskoj vladi (Government of Ireland Act) 1920. godine u Parlamentu Ujedinjenog Kraljevstva. Ovaj zakon predviđao je stvaranje dve različite vlade u Irskoj- jedne za južni deo Irske, a drugi za severni deo. Severni deo Irske je obuhvatao one irske provincije gde je postojala protestantska većina koja je bila za održavanje unije sa Velikom Britanijom. U početku je postojao predlog da u Severnu Irsku uđe devet severnih irskih provincija. Međutim od toga se odustalo. Na kraju je Severna Irska obuhvatala šest provincija, jer se smatralo da se sa smanjenjem broja provincija može ostvariti veća

38 Raković, Aleksandar, *Jugosloveni i Irska Revolucija 1916-1923*, op. cit, str. 35-39.

39 Raković, Aleksandar, *Jugosloveni i Irska Revolucija 1916-1923*, op. cit, str. 78-79.

koncentracija i dominacija protestanata u ovom delu Irske. Južni deo Irske je obuhvatao dvadeset i šest južnih irskih provincija u kojima su ubedljivu većinu činili rimokatolici koji su se zalagali za irsku nezavisnost. Izbori su na osnovu ovog zakona održani 1921. godine. U severnom delu većinu su osvojile unionističke partije, dok je u južnom delu ubedljiv bio Šin Fejn. Međutim, Šin Fejn nije imao nameru da učestvuje u konstituisanju posebnog parlamenta jučnog dela Irske, već je produžio delovanje Dojl Erena.⁴⁰

Promena u Anglo-irskom ratu se dešava 1921. godine kada Lojd Džordž menja svoje mišljenje u vezi sa nastavkom rata i nudi pobunjenim Ircima održavanje mirovne konferencije. Mirovna konferencija održana je u Londonu 1921. godine. Ircima je ponuđeno nezavisnost, dok su za uzvrat morali da prihvate pokornost britanskoj Kruni i da se odreknu svojih pretenzija prema Severnoj Irskoj. Mirovni sporazum je ratifikovan u Dojl Erenu tek početkom 1922. nakon duge rasprave. Nakon ratifikacije ovog dokumenta stvorena je Slobodna Država Irska.⁴¹ Međutim, iako je ovaj južni deo Irske de facto zadobio nezavisnost još 1922. godine, trebalo je da prođe još jedna decenija da bi ovu nezavisnost pretočila u de iure nezavisnost. Takođe, irska ekonomija je ostala podređena i zavisna od britanske daleko u drugu polovinu XX veka.⁴²

Iako je došlo do izlaska Irske, tj. dvadeset i šest južnih irskih provincija, iz Ujedinjenog Kraljevstva, ipak Zakon o vladi Irske je ostao na snazi u severnom delu ostrva. Parlament Severne Irske je imao ovlašćenje da donosi zakone, kako je predviđeno u Zakonu o Irskoj vladi, „radi uspostavljanja mira, reda i dobre vlasti u Severnoj Irskoj“⁴³. Formalnopravno, vestminsterski Parlament je ostao suveren, ali se, iz političkih razloga, suzdržavao od donošenja zakona za Severnu Irsku. Sistem vlasti koji je nastao u Severnoj Irskoj je, praktično, bio kopija vestminsterskog sistema, jer je Parlament Severne Irske bio, po uzoru na Parlament Ujedinjenog Kraljevstva, bikameralan, odnosno sastavljen od Doma narodnog predstavnništva i Senata. Izvršna vlast je bila u rukama monarha, koga je u Severnoj Irskoj predstavljao guverner, koji je bio na čelu vlade Severne Irske. Naravno, ova vlada je morala da ima i podršku većine u Domu komuna. Međutim, nakon što je ovo predstavničko telo suspendovano 1972. godine, Parlament Ujedinjenog Kraljevstva je postao ponovo jedini zakonodavac u Ujedinjenom Kraljevstvu.

40 Raković, Aleksandar, *Jugosloveni i Irska Revolucija 1916-1923*, op. cit, str. 83. i 111.

41 Raković, Aleksandar, *Jugosloveni i Irska Revolucija 1916-1923*, op. cit, str. 126.

42 Burns, William, *A Brief History of Great Britain*, Facts On File: New York, 2010, str. 207.

43 Petrov, Vladan, *Engleski Ustav*, Službeni Glasnik: Beograd, 2007 str. 121.

Parlamentarna suverenost i administrativna i kulturna struktura Ujedinjenog Kraljevstva

Uprkos svim svojim razlikama i specifičnostima, Ujedinjeno Kraljevstvo je i pored postojanja Homrul (Home Rule) sistema u Severnoj Irskoj bilo centralizovana unitarna država. Ovakvo državno uređenje Ujedinjeno Kraljevstvo je komplementarno načelu parlamentarne suverenosti, koje je jedno od osnova britanskog ustava⁴⁴. Parlamentarna suverenost ili suprematija, najjednostavnije rečeno, podrazumeva da je Parlament Ujedinjenog Kraljevstva, tj. Vestminster, najviši pravni i politički organ koji može da donosi zakone o bilo kom pitanju i iz bilo koje oblasti za celu teritoriju pod vlašću britanske Krune, dok, pri tome, nijedan drugi organ te akte Parlamenta ne može da derogira- to može samo sam Parlament. S obzirom na unitarno uređenje Ujedinjenog Kraljevstva, u ovoj državi su dugo postojala samo dva nivoa vlasti: centralni i nivo lokalne uprave. Zbog toga su mnogi smatrali UK najcentralizovanijom od svih inustrijskih razvijenih država u svetu, čak i u odnosu na Francusku i Japan.

Uprkos svemu ovome, Ujedinjeno Kraljevstvo je uvek bilo i kulturno, pa i administrativno, decentralizovano. Kao što je poznato, Ujedinjeno Kraljevstvo je državna unija sastavljena od tri, odnosno četiri različite nacije. One nisu različite samo po nacionalnom poreklu i identitetu, već i po jeziku, pravu, sistemu obrazovanja, kulturi, itd. Usled toga su se i ranije javljale potrebe da se različiti delovi Ujedinjenog Kraljevstva na različit način vode i administriraju. Tako su u okviru britanskog kabineta postojala ministarstva za Škotsku, Vels i Severnu Irsku, na čijim čelima su se nalazili ministri koji su imali ovlašćenja u oblastima kao što su lokalna uprava, infrastruktura, životna sredina, urbanizam, itd. U slučaju Ministarstva za Škotsku postojala su i šira ovlašćenja, pre svega u oblasti obrazovanja. Osim toga, u Parlamentu Ujedinjenog Kraljevstva je postojao i posebni Škotski stalni odbor, sačinjen od 71 poslanika iz Škotske. Ovaj parlamentarni odbor je detaljno raspravljao o svakom zakonodavnom predlogu pre nego što bi se

44 Ujedinjeno Kraljevstvo nema pisani (tačnije rečeno kodifikovani) ustav, tj. jedan jedinstveni dokument u kome su izneta ovlašćenja institucija države, odnos građana i državnih institucija, kao i prava i slobode građana. Ovi segmenti života države su regulisani različitim istorijskim ustavnim dokumentima, kao i običajima i ustavnim konvencijama. Stoga, izvori ustava Engleske (odnosno Ujedinjenog Kraljevstva) se mogu podeliti u dve grupe: u prvu grupu (ustavna pravna pravila) spadaju istorijski dokumenti (poput *Velike povelje* ili *Bila o pravima*), zakoni Parlamenta (poput *Habeas corpus akta*), sudska praksa (koja je značajna s obzirom na precedentnu prirodu ovog pravnog sistema) i običajno pravo. U drugu grupu (ustavna tradicija) spadaju tradicionalna ustavna pravila koja su se tokom vekova razvila i koja regulišu političko ponašanje najviših organa političkog sistema Ujedinjenog Kraljevstva- Monarha, Parlamenta i Kabineta.

našao na dnevnom redu Parlamenta, a koji se ticao Škotske. To sve je i bilo opravdano, jer je Škotska, ipak, imala i najveće specifičnosti u odnosu na Englesku- pravni sistem je bio drugačiji, jer je tokom svog razvoja bio pod uticajem i kontinentalnog prava, a ne samo običajnog prava; potom, za razliku od Engleske gde Anglikanska crkva ima status zvanične, državne crkve, u Škotskoj je to slučaj za Škotskom prezbiterijanskom crkvom; za razliku od Engleza, koji su uglavnom protestanti i to anglikanske provenijencije, Škoti su razdeljeni na rimokatolike i protestante različitih škola; na kraju, možemo da spomenemo i jezičke razlike, iako one nisu toliko važne u slučaju Škotske- samo par procenata Škota priča samo galskim jezikom.

Treba pomenuti da su neki oblici regionalizma uvek postojali u UK- osim Severne Irske do 1972. to se odnosi i na ostrva Džersi, Gernsi i Men, koja su oduvek uživala određen stepen autonomije u odnosu na centralnu vlast.

Devolucija

Pokušaji sprovođenja procesa devolucije mogu se primetiti još dvadeset godina pre nego što je to kabinet Tonija Blera učinio 1998. godine. Naime, 1979. godine tadašnja laburistička vlada je u Parlamentu usvojila zakone o Homrulu u Velsu i Škotskoj. Podloga za ove zakone je bio izveštaj Kilbrandove komisije iz 1973. godine. Ova komisija je došla do zaključka da devolucija ne može da ugrozi suvereni položaj britanskog parlamenta, jer devolucija predstavlja „delegiranje ovlašćenja centralne vlasti nižim organima, ali uz očuvanje dominantne kontrole Vestminstera“⁴⁵. Postoje dva glavna razloga zbog čega se pokušalo sa devolucijom baš u ovom periodu: prvo, još od šezdesetih godina u Škotskoj, a delimično i u Velsu, dolazi do rasta nacionalizma, pa potom i do jačanja popularnosti i političke snage nacionalističkih partija u ovim pokrajinama, koje osvajaju mesta i u Domu narodnog predstavnštva; drugi razlog jeste to što je u ovo vreme Laburistička partija, koja je bila na vlasti, imala manjinsku vladu koja je bila podržavana od tih nacionalističkih partija. U ovoj političkoj igri između Laburista i nacionalnih partija, Laburisti su pristali na usvajanje zakona o devoluciji u zamenu za njihovu podršku. Zapravo, Laburisti su se već neko vreme zalagali za devoluciju- godine 1974. na godišnjoj konferenciji u Glazgovu usvojena je rezolucija partije u kojoj se ističu dobre strane devolucije- ali im je bio potreban pritisak sa strane kako bi u predložili konkretne zakone za devoluciju. Međutim, da bi zakoni o devoluciji stupili na snagu bilo je potrebno da budu potvrđeni od škotskih

45 Petrov, Vladan, *Engleski Ustav*, op. cit, str. 121.

i velških građana na referendumima. U Velsu su građani glatko odbacili ovakav predlog, dok su se u Škotskoj građani izjasnili pozitivno. Međutim, postojao je problem. Još u vreme usvajanja zakona o devoluciji u Domu narodnog predstavnštva, Džejms Kaningem, poslanik iz jedne engleske izborne jedinice, ali poreklom Škot, predložio je amandman na zakon kojim je dodat novi uslov uspešnosti referenduma u Škotskoj: osim što je trebalo da se preko 50% izašlih birača izjasni pozitivno, to je trebalo da učini i 40% registrovanih birača. Ovaj drugi uslov nije ostvaren.

Kako su referendumi propali tako su Laburisti izgubili podršku nacionalnih partija. Te iste 1979. godine su održani novi izbori za Dom narodnog predstavnštva na kojima su ubedljivo pobedili Konzervativci predvođeni Margaretom Tačer. Što se tiče državnog uređenja njihov stav je bio- održavati status quo.

Nakon 18 godina konzervativne vladavine, u kabinet se vraćaju Laburisti ubedljivom pobedom 1997. godine. Odmah nakon izbora krenuli su u ostvarivanje svojih predizbornih obećanja, među kojima je bila i devolucija. Osim devolucije oni su obećavali izvršenje velikog broja drugih ustavnih reformi- od reforme Doma Lordova, preko usvajanja zakona kojim je Evropska konvencija o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda transponovana u pravni sistem Ujedinjenog Kraljevstva, pa sve do jačanja lokalne uprave. Oni su odmah krenuli u ispunjavanje ovih ciljeva kako bi iskoristili veliki politički kapital koji su stekli ubedljivom pobedom nad Konzervativcima. Tako je proces usvajanja i primene akata o devoluciji tekao samo dve godine- od 1997. do 1999.

Zakoni o devoluciji za sve tri pokrajine usvojeni su tokom 1998. godine, ali da bi stupili na snagu bilo je neophodno da budu potvrđeni na referendumu. Akt o Škotskoj i Akt o Velsu bili su potvrđeni na referendumu kako je preko 50% izašlih birača glasalo potvrdno u obe pokrajine. S druge strane, Akt o Severnoj Irskoj nije išao na referendum, jer je ovaj zakon zapravo predstavljao primenu dela Sporazuma iz Belfasta, postignutog između predstavnika vlade Ujedinjenog Kraljevstva i Irske oko statusa Severne Irske. Njime je, između ostalog, predviđeno obnavljanje sistema Homrul koji je suspendovan 1972. godine. U samoj Severnoj Irskoj ni unionisti, niti republikanci se nisu posebno zalagali za devoluciju⁴⁶. Unionisti su hteli da Severna Irska ostane u

46 Jedan od glavnih društvenih rasepa u Severnoj Irskoj se tiče podele između republikanaca, ili nacionalista, i unionista, ili lojalista. Republikanci su uglavnom katolici i zalažu se za otepljenje Severne Irske od Ujedinjenog Kraljevstva i prisajedinjenje Republici Irskoj. Zbog toga smatraju podelu irskog ostrva na južni i severni deo za izdaju i nastoje da ispave ovu istorijsku grešku. Tokom XX veka nisu se ustručavali za posezanjem za nasilnim metodama borbe protiv britanske vlasti. Unionisti, ili lojalisti, su uglavnom protestanti i zalažu se za ostanak Severne Irske u okviru

sastavu Ujedinjenog Kraljevstva, te su sa tim prihvatili i jednu od osnovnih načela sistema Ujedinjenog Kraljevstva- parlamentarnu suverenost, dok su se republikanci zalagali za prisajedinjenje Severne Irske Republici Irskoj. Na kraju, devolucija se činila kao odličan kompromis između ove dve krajnosti.

Ovde dolazimo do pitanja šta je devolucija. Devolucija, kao što je istaknuto u izveštaju Kilbrandove komisije, je delegiranje ovlašćenja centralne vlasti na podređene regionalne ili pokrajinske institucije. Devolucijom se uspostavlja najveći mogući stepen decentralizacije⁴⁷, koji ne dovodi do pretvaranja unitarnog, ili regionalnog u federativni sistem. Tako da „iako njihova teritorijalna jurisdikcija može da bude slična ovlašćenjima federalnih ustanova, devolucija se razlikuje od federalizma po tome što decentralizovane institucije ne učestvuju u suverenitetu; njihove moći i odgovornosti izvedene su iz centra, a ne date njemu“⁴⁸. S obzirom da li se radi o delegiranju i zakonodavnih i izvršnih ovlašćenja, ili samo izvršnih ovlašćenja na subnacionalne organe, možemo razlikovati dva tipa devolucije:

Administrativna devolucija ili niska autonomija: organi koji nastanu ovakvom devolucijom ne mogu da donose zakonodavne akte, već mogu da donose samo izvršne i podzakonske akte. Ovi organi samo sprovode politiku, koja je usvojena na drugom mestu, tj. na centralnom nivou. Drugim rečima, devolvirani organi dobijaju samo ovlašćenje za sekundarno zakonodavstvo;

Zakonodavna devolucija ili visoka autonomija: u ovom slučaju decentralizovani organi imaju pravo donošenja zakona u onim oblastima koja su preneti, odnosno preneti sa centralnog nivoa. Tako da organi nastali zakonodavnom devolucijom mogu ne samo da spovode politiku, već i da je kreiraju. Drugim rečima, ovi organi dobijaju pravo za primarno zakonodavstvo. Pri tome, ovakvi organi obično uživaju i određeni stepen fiskalne nezavisnosti.⁴⁹

Oba tipa devolucije možemo da primetimo u slučaju UK- zakonodavna devolucija je izvršena u Škotskoj i Severnoj Irskoj, dok je administrativna devolucija izvršena u Velsu. Međutim, nakon referenduma koji su održani

Ujedinjenog Kraljevstva. Osim ove dve suprotstavljene alternative, javlja se i treća opcija koja se zove Alsterski nacionalizam. Pristalice ove politike se zalažu za nezavisnu severnoirsku državu. <http://irishconflict.webs.com/terminology.htm>

47 „Decentralizacija je prenošenje poslova državne uprave iz nadležnosti centralnih državnih organa na necentralne organe tipa lokalnih organa uprave ili čak na lokalna predstavnička tela, koja bira lokalno stanovništvo, tj. građani u lokalnoj jedinici neposredno... Stoga bi se decentralizacija mogla odrediti kao prenošenje određenih poslova centralne upravne vlasti lokalnim organima, koje su građani izabrali.“ Marković, Ratko, *Ustavno Pravo*, Službeni Glasnik: Beograd, 2011, str. 399-401.

48 Hejvud, Endru, *Politika*, Clío: Beograd, 2004, str. 323.

49 Hejvud, Endru, *Politika*, op. cit, str. 323.

2006. i 2011. u Velsu, ovlašćenja Skupštine Velsa su proširena, tako da danas Skupština Velsa, kao i Skupština Severne Irske i Parlament Škotske, može da donosi zakone u delegiranim oblastima.

Danas, možemo da primetimo određene razlike u strukturi, pa i ovlašćenjima organa u ovim pokrajinama Ujedinjenog Kraljevstva.

Škotski parlament i kabinet

Parlament Škotske je jedini od tri regionalna predstavnička tela koji nosi naziv parlament. On se sastoji od 129 poslanika. Iako je Akt o Škotskoj (kao i druga dva akta) veoma detaljan u određivanju strukture i ovlašćenja Parlamenta Škotske, ipak broj poslanika ovim aktom nije definitivno određen, već se u vezuje za broj škotskih poslanika (odnosno poslanika koji se biraju u izbornim jedinicama koji se nalaze na teritoriji Škotske) u Parlamentu Ujedinjenog Kraljevstva. Naime, od ovih 129 poslanika, 73 bira se po većinskom izbornom sistemu u izbornim jedinicama u kojima se biraju i poslanici za Vestminster. U Domu narodnog predstavnštva zapravo ima 72, a ne 73 škotska poslanika. Ovaj dodatni poslanik u slučaju škotskog parlamenta nastaje s obzirom da ostrva Orkni i Šetland, koji daju zajedno jednog poslanika u Dom narodnog predstavnštva, predstavljaju posebne izborne jedinice. Pored ova 73 poslanika, u škotski Parlament ulazi još 56 poslanika koji se biraju po proporcionalnom izbornom sistemu. Što se tiče ovlašćenja, u slučaju Škotske izvršena je zakonodavna devolucija, što znači da škotsko zakonodavno telo ima ovlašćenje za primarno zakonodavstvo, odnosno može da usvaja zakone u oblastima javnih politika koje su delegirane od centralnih vlasti. Od sva tri regionalna predstavnička tela u Ujedinjenom Kraljevstvu, nastalih devolucijom, Parlament Škotske ima najveća ovlašćenja. U Aktu o Škotskoj su precizno određena ovlašćenja koja su prenesena na ovaj organ i ovlašćenja koja su zadržana Parlamentu UK. Praktično, Parlament Škotske može da donosi zakone u svim onim oblastima koje su ranije bile u nadležnosti Ministarstva Škotske- lokalna uprava, obrazovanje, urbanizam, zdravstveni sistem, kao i građansko i krivično pravo. Među ovlašćenja koja su zadržana za Vestminster ubrajaju se: ustavna pitanja, spoljni poslovi i odnosi sa EU, spoljna trgovina, nacionalna bezbednost, makroekonomska politika (mada Škotski Parlament, što se tiče fiskalne, odnosno poreske politike, ima ovlašćenja da u ograničenom obimu menja nacionalnu poresku stopu i to 3 penija po funti), itd.

Druga po značaju funkcija Škotskog Parlamenta (ukoliko uzmemo da je donošenje zakona najvažnija) jeste izbor regionalne vlade, ili kabineta.

Ovde je škotski sistem dosta blizak sistemu koji postoji u Vestminsteru. Naime, prvi ministar sastavlja kabinet, tako da ministri nisu odgovorni Parlamentu, već prvom ministru, što znači da Parlament ne može da izglasa nepovrenje pojedinačnom ministru, već to može da učini vladi u celini. Dakle, ne postoji institut individualne odgovornosti, već postoji samo kolektivna odgovornost.

Za razliku od vestminsterskog sistema, u Škotskoj su dosta ređe jednopartijske vlade i to zbog dva faktora: s jedne strane, koristi se mešoviti većinsko- proporcionalni sistem, što, s druge strane, proizvodi višepartijski sistem (preciznije, četvoropartijski sistem). Osim Laburista, Konzervativaca i Liberal- demokrata, u Škotskoj veliki deo mandata uspeva da osvoji i Škotska nacionalna partija (SNP). Tako da se do sada nije desila situacija da jedna partija osvoji apsolutnu većinu mesta u Parlamentu, te su do skoro postojale samo koalicione i manjinske vlade. Međutim, na izborima 2011. godine Škotska nacionalna partija je osvojila apsolutnu većinu mandata u Parlamentu⁵⁰.

Jedno od obećanja Škotske nacionalne partije pred poslednje izbore je bilo i održavanje referenduma o nezavisnosti Škotske i sprovođenju maksimalne devolucije (devolution max) u Škotskoj. Iako nezavisnost ima malu podršku u Škotskoj (ni 40% birača), maksimalna devolucija ima značajnu podršku (skoro 60%). Ukoliko bi se birači pozitivno izjasnili o maksimalnoj devoluciji to bi značilo prenošenje velikog dela nedevolviranih oblasti na Škotsku, tako da bi samo spoljni poslovi i odbrana ostali još u ingerenciji Parlamenta UK⁵¹.

50 Škotska nacionalna partija (ŠNP) ima dugu istoriju. ŠNP vodi poreklo od mnogobrojnih organizacija koje su se zalagale za nezavisnost škotske nacije tokom dvadesetih i tridesetih godina XX veka. Postepeno, one su počele da se ujedinjavaju u veće grupacije, od kojih su preostale dve velike- Nacionalna partija i Škotska partija. Njihovim ujedinjenjem tokom tridesetih godina nastala je Škotska nacionalna partija.

U prvoj deceniji postojanja obnovljenog Parlamenta Škotske (1998-2007) ŠNP je igrao ulogu glavne opozicione partije u škotskom sistemu vlasti, s obzirom da su kabineti bili sastavljeni od strane Laburista i Liberal-demokrata.

Preokret se dešava na izborima 2007. godine kada je ŠNP osvojila najveći broj glasova (iako ne apsolutnu većinu mandata u Parlamentu), što im je omogućilo da oforme manjinsku vladu. Zahvaljujući uspešnom vođenju Škotske, posebno s obzirom na finansijsku krizu koja je posebno pogodila Ujedinjeno Kraljevstvo, ŠNP na izborima 2011. godine osvaja apsolutnu većinu mandata u Parlamentu i mogućnost da formiraju jednopartijski kabinet.

Danas je Škotska nacionalna partija socijal-demokratski orijentisana politička organizacija, sa akcentom na društvenoj pravdi, progresivnom oporezivanju, državnoj zdravstvenoj zaštiti i unapređenju obrazovanja u svojoj politici. <http://www.snp.org/about-us>

51 U vreme donošenja odluke o održavanju referenduma o škotskoj nezavisnosti javio se problem nadležnosti raspisivanja, sprovođenja i kontrole ovakvog referenduma. Škotske vlasti su tvrdile da Parlament Škotske ima isključivo pravo da raspiše ovakav referendum, te da mu ne trema *ex post* ili *ex ante* odobrenje nijednog drugog organa, pa ni Parlamenta Ujedinjenog Kraljevstva. S druge strane, britanski kabinet je zauzeo suprotno stanovište- da ovakva odluka Parlamenta Škotske

Skupština i vlada Severne Irske

Skupština Severne Irske se kolokvijalno naziva Stormontom, s obzirom da se tako zove zgrada u kome Skupština zaseda. Skupština Severne Irske nije neka nova institucija, s obzirom da je Parlament Severne Irske postojao u periodu od 1921. do 1972. godine. Homrul sistem vlasti u Severnoj Irskoj je bio kopija vestminsterskog, većinskog političkog sistem. Međutim, sistem koji danas postoji je dosta drugačiji i zasniva se na modelu konsenzualne demokratije, te dosta odudara od političkog sistema Ujedinjenog Kraljevstva. Skupština Severne Irske se sastoji od 108 poslanika koji se biraju u 18 izbornih jedinica, ali po proporcionalnom izbornom sistemu (sistem pojedinačno transferabilnog glasa). Ove izborne jedinice su definisane u samom Zakonu o devoluciji u Severnoj Irskoj. Ukoliko bismo uporedili Skupštinu Severne Irske sa Parlamentom Škotske mogli bismo da vidimo da su građani Severne Irske u velikoj meri iznatpredstavljeni, jer Škotska sa svojih 5 miliona stanovnika ima 129 poslanika, dok Severne Irska sa svojih 1,5 miliona stanovnika ima 108 poslanika⁵².

Što se tiče ovlašćenja, kao i u Škotskoj, tako je i u Severnoj Irskoj izvedena je zakonodavna devolucija, što znači da Skupština Severne Irske ima ovlašćenja za primarno zakonodavstvo u devolviranim oblastima. Kao i u slučaju Škotske, devolvirana i izuzeta ovlašćenja su definisana u samom zakonu. Međutim, javljaju se i određene razlike- pre svega što se tiče termina koji su korišćeni za njihovo označavanje i što se tiče klasifikacije oblasti. Naime, u Aktu o Severnoj Irskoj ne postoji prosta podela na delegirana i izuzeta, rezervisana ovlašćenja, već postoji šira podela na delegirana, izuzeta i konkurentna (podeljena) ovlašćenja. Ukoliko bismo uporedili ovlašćenja data Skupštini Severne Irske sa ovlašćenjima datim Parlamentu Škotske, mogli bismo da zaključimo da se otprilike radi o istim grupama ovlašćenja, s tim što je lista ovlašćenja rezervisanih za Vestminster nešto duža u slučaju Severne Irske. Kao i u slučaju Škotske, i u Zakonu o Severnoj Irskoj među rezervisanim ovlašćenjima se ubrajaju spoljni poslovi, makroekonomska politika, spoljna trgovina, itd. ali je lista proširena za oblasti unutrašnjih poslova (policija), krivičnog prava, finansijskog sektora, itd⁵³.

može stupiti na snagu jedino uz naknadno odobrenje Parlamenta Ujedinjenog Kraljevstva. Kako se Ustavni odbor Doma lordova i većina pravnih savetnika složila sa stanovištem britanskog kabineta, vlast u Škotskoj je prihvatila odstupanje od svojih ranijih stavova. Mullen, Tom, Tierney, Stephen, *Scotland's Constitutional Future: The Legal Issues*, University of Edinburgh, Research Paper Series 2013/16

52 http://www.bbc.co.uk/news/special/election2011/constituency/html/northern_ireland.stm

53 <http://www.parliament.uk/documents/commons-information-office/108.pdf>

Što se tiče izbora kabineta, tu najbolje možemo da vidimo konsenzualne odlike severnoirske politike na delu. Kako je u Severnoj Irskoj trebalo preko devolucije smanjiti tenzije između rimokatolika i protestanata nije se moglo pribеći većinskom modelu, već je trebalo da se obezbedi podjednako učešće svih važnijih društvenih grupa. Zbog toga su u Severnoj Irskoj koalicione vlade, i to široke koalicije, ne samo česte, već i pravilo. Izbor vlade ne vrši sam Parlament, već je unapred predviđena procedura: prvo, prvi ministar se bira iz najveće partije u Parlamentu (to su po pravilu demokratski unionisti), dok se zamenik prvog ministra bira iz druge najveće partije (po pravilu republikanska partija- Šin Fejn); ostali ministri se na osnovu D'Ontove metode⁵⁴ proporcionalnosti biraju od ostalih partija koje su predstavljene u Skupštini. S obzirom na sastav, u ovom kabinetu nema kolektivne odgovornosti, već samo individualne. Međutim, postoji specifičan odnos između prvog ministra i njegovog zamenika- ukoliko bi prvi ministar stupio sa dužnosti pre kraja mandata postojeće Skupštine, bez obzira da li se to desilo po njegovoj volji ili izglasavanjem nepoverenja ili iz nekog trećeg razloga, zamenik prvog ministra bi takođe morao da napusti svoju poziciju. Nakon toga bi se ponovo pristupilo izboru ove dve pozicije.

Postoji velika sličnost između izvršnog organa u Severnoj Irskoj i Federalnog veća Švajcarske. Iako u Švajcarskoj Federalna skupština na zajedničkoj sednici oba doma bira vladu, odnosno Federalno predsedništvo, ipak pri tom izboru moraju da se poštuju određeni kriterijumi- kako jezički, odnosno nacionalni, tako i politički, ili partijski: prvo, u vladi obično bude 4 ili 5 člana koji govore nemačkim, potom 1 ili 2 člana koji govore francuski i 1 član koji govori italijanski; osim toga, postoji formula 2:2:2:1 pri čemu se određuje iz koje partije dolazi koliko članove vlade- pri čemu po dva dolazi iz socijaldemokratske, radikalne i narodne, a jedan iz hrišćanskodemokratske⁵⁵.

Što se tiče partijskog sistema, Severna Irska je specifična u odnosu na ostatak Ujedinjenog Kraljevstva, jer u njoj tri najveće partije UK (Laburisti, Konzervativci i Liberal- demokrate) nisu zastupljene u Skupštini. Umesto podele po nekoj ideološkoj ravni, prisutnija je podela na liniji protestanti-rimokatolici, odnosno monarhisti- republikanci. Dve najveće partije su Demokratska unionistička partija i Republikanska irska partija- Šin Fejn.

54 D'Ontovom metodom je naziva formula raspodele glasova u mandate u okviru proporcionalnog izbornog sistema. „Njome se prvo broj glasova svake izborne liste deli sa svim brojevima do broja koji označava ukupan broj mandata koji se raspodeljuje. Zatim se izdvaja isto toliko najvećih rezultata, pri čemu najslabiji od njih postaje zajednički delitelj. Broj poslanika se na kraju dobije tako što se ovim brojem deli biračka masa svake liste.“ Stojiljković, Zoran, *Partijski Sistem Srbije*, Službeni Glasnik: Beograd, 2008, str.223.

55 Vasović, Vučina, *Savremene Demokratije II*, Službeni Glasnik: Beograd, 2008, str. 128-130. i Lajphart, Arend, *Modeli Demokratije*, Službeni List SCG i CID, 2003, str. 97.

Osim njih, postoji veliki broj drugih partija koje su zastupljene u Skupštini-Socijaldemokrate, Alsterski unionisti, Partija alijanse Severne Irske, Tradicionalni unionisti, itd⁵⁶.

Skupština Velsa i njena vlada

U Velsu je originalnim Zakonom o Velškoj vladi iz 1998. godine izvedena administrativna devolucija, što znači da Skupština Velsa nije imala ovlašćenja da usvaja zakone, već je mogla da usvaja samo podzakonske i izvršne akte kojima bi razrađivao zakone usvojene u Vestminsteru. Time je Skupština Velsa bila u dosta podređenom položaju u odnosu na centralne organe. Međutim, kako su Velšani predvođeni svojom nacionalnom partijom Plejd Kamri nastojali da se izbore za više, održani su referendumi 2006. i 2011. godine na kojima su se građani Velsa pozitivno izjasnili o prenošenju većeg obima ovlašćenja na Skupštinu Velsa. Time je i u Velsu izvršena zakonodavna devolucija i Skupština Velsa danas ima ovlašćenje da donosi zakone u delegiranim oblastima.

Što se tiče strukture, Skupština Velsa je sastavljena od 60 poslanika, pri čemu se 40 njih bira po većinskom izbornom sistemu (first past the post), dok se 20 njih bira po proporcionalnom sistemu. S obzirom da se mnogo veći broj poslanika bira po većinskom sistemu, u Velsu nisu retke jednopartijske vlade. Tako je trenutni kabinet sastavljen samo od Laburista, koji su na poslednjim izborima osvojili preko 50% mandata u Skupštini.

Sve do referenduma 2006. godine, vlada Velsa zapravo je bila samo jedan izvršni komitet Skupštine Velsa i samo se starala o izvršenju akata usvojenih u Skupštini. Stoga, ovaj organ je nosio naziv kabinet Skupštine Velsa i na njegovom čelu se nalazio prvi sekretar koga je birala Skupština. Prvi sekretar bi birao ostale sekretare, odnosno članove kabineta. S obzirom da je ovaj kabinet imao ulogu komiteta Skupštine, on je mogao da bude raspušten u bilo kom trenutku. Za razliku od kabineta Škotske, gde postoji samo kolektivna odgovornost, i Severne Irske, gde postoji samo individualna odgovornost, u slučaju vlade Velsa postojale su oba tipa odgovornosti, odnosno Skupština Velsa je mogla izglasa nepoverenje kako pojedinačnom članu, tako i celom timu. Na ovaj način se stvara dosta čvršća veza između Skupštine i kabineta i javlja se mnogo veća mogućnost za Skupštinu da kontroliše kabinet. To se može videti na primeru prvog kabineta, koje je bilo sastavljeno od Laburista koji su nastojali da u velšku politiku uvedu elemente vestminsterskog modela, što se pre svega odnosi na dominaciju kabineta. Međutim, Skupština je

56 http://www.bbc.co.uk/news/special/election2011/constituency/html/northern_ireland.stm

odreagovala na takve pokušaje raspuštanjem kabineta, dok je za novog prvog sekretara izabrala svog, zajedničkog kandidata, a ne kandidata koga je predložila Laburistička partija.

Međutim, od referenduma 2011. godine, kada je u Velsu izvršena zakonodavna devolucija, tako što je Skuptini Velsa dato ovlašćenje da usvaja zakone u delegiranim oblastima, tako je velški sistem vlasti se približio škotskom modelu, jer sada postoji pravi kabinet, sastavljen od prvog ministra, koga bira Skupština i drugih ministara koje bira prvi ministar. Ministri su odgovorni prvom ministru, te nisu Skupštini, što znači da je nemoguće izglasavanje nepoverenje jednom članu, već je to moguće učiniti samo celom telu.

Kao i u Škotskoj, i u Velsu se javljaju tri najveće britanske partije (Laburisti, Konzervativci i Liberal- demokrate), međutim njima se pridružuje i velška nacionalna partija- Plejd Kamri i time možemo reći da u Velsu postoji četvoropartijski sistem⁵⁷. Međutim, u Velsu nisu retke jednopartijske vlade, pre svega zbog dominacija većinskog izbornog sistema nad proporcionalnim sistemom u tom mešovitom izbornom sistemu koji se koristi za Skupštinu Velsa⁵⁸.

Odnosi predstavnika vlasti devolviranih jedinica

Što se tiče saradnje između predstavnika vlasti ove tri regije, pa i centralne vlasti, može se reći da se na tom pitanju nije puno toga uradilo. Naime, do sada postoji samo jedan neformalni sistem saradnje koji nije zakonom zasnovan, a na čijem vrhu se nalazi organ koji se zove Zajednički ministarski komitet. Ovaj organ ima ulogu foruma gde se razmenjuju informacije i ostvaruje saradnja. Jedini zvaničan organ gde dolaze u kontakt predstavnici regionalnih vlasti i predstavnici centralnih vlasti jeste Britansko- Irski savet, u čiji sastav ulaze i predstavnici vlade Republike Irske⁵⁹.

57 Plejd Kamri (Plaid Cymru), što u prevodu znači partij Velsa, je politička partija koja je osnovana 1925. godine. Osnivanje ove partije je bilo na talasu nade malih nacija u Evropi u mogućnost sticanja nezavisnosti u odnosu na velike imperije pod čijom su vlasti dugo vremena bili. Plejd Kamri se zalaže za nezavisnost Velsa u okviru Evropske unije. Takođe, veliki napori se ulažu u oživljavanje velškog jezika i jačanje dvojezičnosti u Velsu.

Poput Škotske nacionalne partije, Plejd Kamri je takođe partija levog centra, zalažući se za društvenu pravdu, solidarnost, brigu ka najosetljivijim delovima društva. <http://www.partyofwales.org/our-history/>

58 http://www.niassembly.gov.uk/Documents/RaISE/Publications/2012/assembly_exec_review/0812.pdf

59 Hopkins, John, *Devolution in Context: Regional, Federal and Devolved Government in the European Union*, op. cit, str. 177.

Što se tiče rešavanja sporova između ovih regija, ili između regija i centralne vlasti, kao sud prvog stepena dela Zajednički ministarski komitet. Ukoliko se spor ne reši u prvom stepenu, predmet se prebacuje na drugi nivo- Sudski komitet Tajnog saveta Njenog veličanstva. Tako da ovaj organ preuzima ulogu ustavnog suda za donose između samih regionalnih vlasti, kao i između regionalnih i centralnih vlasti. Ovaj organ ima ulogu ustavnog suda, ali samo u prosuđivanju akcija regionalnih vlasti, ali ne i centralnih vlasti. Razlog je jasan- u slučaju regionalnih vlasti, postoji osnova (Zakon o devoluciji) i može se prosuđivati da li se određeni akt nalazi u suprotnosti na ovim dokumentom. U slučaju centralne vlasti, takav dokument (ustav) ne postoji.

Struktura državnog uređenja u UK i sličnosti sa drugim zemljama

Devolucija u Ujedinjenom Kraljevstvu izvedena je asimetrično, pa i se danas mogu primetiti razlike između devolviranih organa- u njihovoj strukturi, ovlašćenjima, odnosu sa centralnim organima. Asimetričnost devolucije u UK može se zapaziti na samom početku devolucionog procesa- prvo, osnivanje regionalnih predstavničkog organa predviđeno je samo za tri od četiri provincije Ujedinjenog Kraljevstva, odnosno za Škotsku, Vels i Severnu Irsku, ali nije za najveću zemlju u Ujedinjenom Kraljevstvu- Englesku. Pored toga, devolucija nije izvršena podjednako za sve delove- u Škotskoj i Severnoj Irskoj izvršena je zakonodavna devolucija, tako da tamošnja predstavnička tela imaju mogućnost da u delegiranim oblastima donose prave zakone, dok je u Velsu izvršena administrativna devolucija, tako da skoro deset godina Vels nije imao pravo primarnog zakonodavstva. Mnogi su smatrali da će ovakva asimetričnost u ovlašćenjima regija uticati da ubrzanje i produbljivanje devolucije, jer će one regije koje su uskraćene (u ovom slučaju Vels) hteti da svoja ovlašćenja proširi. Ovakva predviđanja su se ispostavila tačnim, jer je nakon samo 8 godina od usvajanja prvog Zakona o Velškoj vladi održan referendum o proširenju ovlašćenja Skupštine Velsa. Pozitivnim izjašnjavanjem građana Velsa na ovom referendumu je Skupština Velsa dobila pravo donošenja zakona u devolviranim oblastima. Međutim, u slučaju Velsa je utvrđena jedna ex post kontrola rada njenih organa, jer su zakoni usvojeni u Skupštini Velsa morali da budu potvrđeno od strane Parlamenta Ujedinjenog Kraljevstva kako bi stupili na snagu. Samo pet godina kasnije održan je novi referendum (2011) na kome su se birači u Velsu pozitivno izjasnili o delegiranju novih ovlašćenja Skupštini Velsa, čime je zaokružen proces zakonodavne devolucije u Velsu.

Osim ovoga, asimetričnost se vidi ogleđa i u strukturi vlasti u ove tri regije. Iako možemo da kaŹemo da postoji određena istovetnost sistema u Škotskoj i Velsu, sistem vlasti u Severnoj Irskoj potpuno odudara od njih, kao i od vestminsterskog većinskog modela demokratije.

Zbog svega navedenog, mnogi autori se slaŹu da se ovde radi o sistemu asimetrične decentralizacije. Veoma je prisutna komparacija devolviranog političkog sistema UK sa državnim uređenjima koji postoje u Italiji i Španiji⁶⁰. I u Italiji i u Španiji postoji regionalna organizacija vertikalne vlasti, što znači da se regioni javljaju kao treći nivo vlasti, između centra i lokalnog nivoa (opština i pokrajina), međutim i u jednom i u drugom sistemu se javljaju asimetričnosti. U slučaju Italije asimetričnost se ogleđa u različitom statusu regiona: postoji 15 regiona sa redovnim statusom i 5 regiona sa posebnim statusom. Ova dva tipa regiona se razlikuju po nekoliko stvari: najpre statut običnih regiona ima status običnog zakona, dok statut posebnih regiona ima status ustavnog zakona; potom, ovlašćenja običnih regiona se moraju kretati u okviru granica koje su Ustavom određene, dok posebni regioni mogu da idu van ustavnim limita u određivanju svojih ovlašćenja; na kraju, posebni regioni imaju i veći broj predstavnika u italijanskom Senatu u odnosu na obične regione. Što se tiče Španije, asimetričnost se javlja u tome što, kao i u slučaju Ujedinjenog Kraljevstva, granice regionalizma nisu unapred date, iako su u Ustavu precizno određene nadležnosti centralne i regionalnih vlasti. Nedeterminisanost regionalizma u Španiji proizlazi iz toga što je regionima dopušteno da u određivanju svojih ovlašćenja i svoje autonomije idu onoliko daleko koliko imaju želju i mogućnosti za samoupravljanjem (naravno, dokle god je to u okvirima predviđenim Ustavom). Takvo rešenje je predviđeno jer se znalo da će neki istorijski regioni (kao što su Katalonija, Baskija, Galicija, itd.) imati veću želju za samoupravom, nego regioni u centralnoj Španiji⁶¹.

Međutim, postoje i autori koji idu i dalje, smatrajući da se, bez ikakvih problema, može reći da je devolucija u Ujedinjenom Kraljevstvu primer ekstremne forme decentralizacije. Među njima je i profesorka sa Univerziteta Glazgov Norin Barouz, koja, opisujući ovaj sistem, koristi termin haphazard, što u prevodu znači slučajan, odnosno akcidentalan. Drugim rečima, ona smatra da je u izvršenju decentralizacije u Ujedinjenom Kraljevstvu

60 Hopkins, John, *Devolution in Context: Regional, Federal and Devolved Government in the European Union*, op. cit, str. 168.

61 Jovičić, Miodrag, *Regionalna DrŹava*, Vajat: Beograd, 1996, str. 30-42. i Kovačević, Bojan, *Mesto i Uloga Regiona u Političkom i Ekonomskom Sistemu Evropske Unije*, Zavod za udŹbenike: Beograd, 2009, str. 68-73.

postojao više pragmatičan nego principijelan pristup ovom procesu, a da je rezultat takvog pristupa stvaranje sistema koji je fleksibilan, otvoren, posebno u kontekstu nepostojanja nečega što bismo mogli da nazovemo Ustavnim sudom Ujedinjenog Kraljevstva, koji bi mogao da odredi granice ovog procesa⁶². Ima i autora, kao što je npr. Daniel Elazar, koji smatraju da je politički sistem Ujedinjenog Kraljevstva devolucijom već dobio odlike jedne federativne države⁶³.

Ono u čemu takođe postoji sličnost između Ujedinjenog Kraljevstva i Španije jeste brzina kojom je decentralizacija prethodno centralizovane i unitarizovane zemlje izvedena. U slučaju Ujedinjenog Kraljevstva, u roku od samo dve godine su zakoni o devoluciji usvojeni, održani referendumi, kao i prvi izbori za regionalna predstavništva, i započet rad ovih tela. U Španiji se žurilo sa donošenjem novog Ustava, a s obzirom na veliku raznolikost predloga o državnom uređenju (od regionalizma, preko federalizma do konfederalizma), bilo je teško doći do konsenzusa. Na kraju, Ustav iz 1978. godine je bio nezavršen u tom smislu što nije tačno odredio koji delovi zemlje su regioni i koja su njihova ovlašćenja, već je samo odredio mogućnost da regije koje su zainteresovane to i urade.

Međutim, u ovom procesu decentralizacije možemo da uvidimo i jednu razliku između Ujedinjenog Kraljevstva i Španije, pa i Italije. Naime, u Španiji su pre svega tokom donošenja ustava učestvovali predstavnici regiona (uglavnom onih istorijskih- Katalonija, Baskija, itd.) sa svojim predlozima, pa potom i tokom donošenja statuta, predstavnici regiona su sami donosili statute, koji su potom morali da budu odobreni kako od naroda u toj regiji, tako i od centralnih vlasti (tj. od strane oba doma Kortesa). Isto tako u Italiji obični regioni sami donose svoje statute u regionalnim savetima, koji su nakon toga potvrđivani u Parlamentu Italije, dok su statuti specijalnih regiona donošeni direktno u Parlamentu Italije, ali uz učestvovanje predstavnika tih regiona.

Nasuprot Italiji i Španiji, u Ujedinjenom Kraljevstvu je donošenje Zakona o devoluciji, koji praktično predstavljaju statute regija, bilo je centralistički ustrojeno. Ne samo da su ovi „statuti“ donošeni direktno u Parlamentu Ujedinjenog Kraljevstva, već je i Parlament jedini ovlašćen za modifikaciju ovih zakona, a ne regionalni organi. Jedino su postojali neformalni procesi pregovaranja o izgledu devolucije i budućih regionalnih organa. U Škotskoj

62 Hopkins, John, *Devolution in Context: Regional, Federal and Devolved Government in the European Union*, op. cit, str. 170.

63 Hopkins, John, *Devolution in Context: Regional, Federal and Devolved Government in the European Union*, op. cit, str. 168.

to je bila Škotska ustavna konvencija, na kojoj su pristustvovala sve značajnije partije, kao i interesne grupe i predstavnici lokalnih vlasti. Zaključak ove konvencije nosi naslov „Škotski Parlament: Škotsko Pravo“, koji čini osnovu Zakona o devoluciji u Škotskoj. Zapravo, Zakon o devoluciji u Škotskoj predstavlja rezultat interpretacije ovog dokumenta od strane Parlamenta Ujedinjenog Kraljevstva⁶⁴. U slučaju Severne Irske to je bio mirovni pregovor u Belfastu između UK i Irske, na kome je usvojen Sporazum iz Belfasta. Njime je predviđeno, između ostalog, stvaranje predstavničkih regionalnih organa u Severnoj Irskoj, te Zakon o devoluciji u Severnoj Irskoj predstavlja primenu tog dela Sporazuma. U slučaju Velsa neformalni pregovori su skoro pa potpuno izostali.

Iako su Zakoni o devoluciji slični statutima, odnosno ustavima regiona ili pokrajina u drugim evropskim zemljama, po svojoj individualnoj prirodi oni su u isto vreme i specifični s obzirom da je njihovo donošenje, menjanje, kao i ukidanje kontrolisano od centra. Dakle, za razliku od statuta regiona u Italiji i Španiji, i ustava lendera (federalnih jedinica) u Nemačkoj, koje donose i menjaju sami regioni u svojim predstavničkim telima (iako, naravno, oni moraju kasnije da budu potvrđeni od centralnih organa), statute pokrajina u Ujedinjenom Kraljevstvu donosi i menja sam Parlament Ujedinjenog Kraljevstva. Zbog toga mnogi smatraju da se pokrajine u Ujedinjenom Kraljevstvu ne mogu zvati ustavnim regijama, jer nisu zasnovane na nekom zakonu više pravne snage, već su zasnovane na običnom zakonu, koji Parlament može da svojevolski promeni ili ukine. Međutim, nekada se ova razlika i preuveličava, jer se regionalni sistemi vlasti zasnivaju na velikom političkom legitimitetu, jer su potvrđeni od strane građana na referendumu. Ukoliko bi Parlament Ujedinjenog Kraljevstva odlučio da svojevolski ukine ove institucije, to bi dovelo do povećanja nacionalizma u Velsu i Škotskoj, kao i do eskalacije nasilja u Severnoj Irskoj, što bi dovelo u pitanje opstanak Unije⁶⁵.

Zaključak

Proces devolucije uneo je velike promene u birtansku politiku. Promene se tiču ne samo toga da je došlo izmena u državnom uređenju, tako da je ova nekada jedna od najunitarnijih i najcentralizovanijih zemalja na svetu

64 Hopkins, John, *Devolution in Context: Regional, Federal and Devolved Government in the European Union*, op. cit, str. 168.

65 Hopkins, John, *Devolution in Context: Regional, Federal and Devolved Government in the European Union*, op. cit, str. 171.

krenula putem regionalizacije, ili čak federalizacije. Najpre, očigledno je da je obnavljanje sistema Homrula u Severnoj Irskoj (ovoga puta, a što je posebno važno, na osnovu konsenzualnog modela vladavine) dovelo do smirivanja sukoba između protestanata i rimokatolika, jer je omogućio, na određen način, institucionalizaciju protivnika britanske Krune (irskih republikanaca), preko njihovog uključenja u zakonodavnu i izvršnu vlast Severne Irske. S druge strane, u Škotskoj i Velsu stvaranje regionalnih zakonodavnih tela dovelo je do povećanja popularnosti nacionalnih partija (Plejd Kamria u Velsu i Škotske nacionalne partije u Škotskoj) s obzirom da je ovim partijama sad bilo omogućeno da formiraju kabinete u svojim pokrajinama. Zahvaljujući novostečenoj moći, one imaju velike mogućnosti pred sobom.

Iako su ove promene donekle i očekivane, jer Ujedinjeno Kraljevstvo ne može da bude imuno da sve intenzivnije procese etnifikacije politike i eskaliranja etničkih sukoba, ipak smatramo da je situacija u kojoj se UK nalazi specifična, jer njeno društvo, politička kultura i politički sistem postaju izrazito kompleksni. Problem u vezi sa time se javlja jer u Ujedinjenom Kraljevstvu, po našem mišljenju, ne postoji odgovarajući institucionalni kalup koji može da upije i strukturališe sve ove promene i obezbedi stabilno odigravanje političkog života, a sve to zahvaljujući nepostojanju kodifikovanog ustava, što se do sada zapravo smatralo jednim od faktora uspeha Ujedinjenog Kraljevstva u mirnodopskom savladavanju mnogih promena od XVIII veka na ovamo, koje su se u nekim drugim evropskim zemljama rešavale nasilnim putem. Ipak, usled novonastale kompleksnosti, neophodno je uže utvrditi i regulisati odnose koje postoje između različitih institucija, kao i odnose između različitih nivoa vlasti. To podrazumeva usvajanje jednog jedinstvenog ustavnog dokumenta kojim bi se kodifikovala dosadašnja ustavna tradicija u Ujedinjenom Kraljevstvu, ali i kojim bi se unela neka nova rešenja, koja su neophodna radi opstanka političkog sistema Ujedinjenog Kraljevstva.

Donošenje pisanog ustava u Ujedinjenom Kraljevstvu izgleda u ovom trenutku malo verovatno. Više puta je napomenuto da je jedini pokušaj donošenja pisanog ustava u Engleskoj zabeležen još u sedamnaestom veku- Instrumenti vladavine- koji na kraju i nije bio zvanično usvojen. Englezi se čvrsto drže proverenih institucija, praksi i pravila političkog života koji su ih veoma dobro služili prethodnih vekova, omogućivši zemlji da izbegne krvave revolucije (kako građanske i nacionalne, tako i klasne) koje su tokom XVIII i XIX veka pogodile mnoge zemlje evropskog kontinenta. Nasuprot njima, ustavni razvoj Engleske, Velike Britanije i Ujedinjenog Kraljevstva obeležen je evolutivnim razvojem.

Međutim, želimo ovde da ukažemo na tri stvari. Prvo, u poslednje dve decenije, ili, tačnije, deceniju i po, izvršen je daleko veći broj ustavnih reformi u političkom i ustavnom sistemu Ujedinjenog Kraljevstva, nego što je to slučaj za najveći deo ostatka XX veka. Ove reforme se ogledaju ne samo u procesu devolucije (koja je odmakla mnogo dalje nego što je to bilo zamišljeno u vreme donošenja zakona o devoluciji), već i u značajnoj reformi Doma lordova, jačanju lokalne uprave, uspostavljanju Vrhovnog suda sa ograničenom mogućnošću ocene ustavnosti, okrnjenje principa parlamentarne suverenosti sa članstvom Ujedinjenog Kraljevstva u Evropskoj uniji, itd. Takođe, godine 1998. usvojen je Zakon o ljudskim pravima koji ima karakter ustavnog dokumenta, s obzirom da reguliše veoma značajnu oblast ustavne materije- ljudska prava i slobode i njihova zaštita.

Drugo, sa nastankom Evropske unije Ugovorom iz Maastrichta 1993. godine i kasnijim reformama Evropske unije reformskim ugovorima iz Amsterdama, Nice i Lisabona, javlja se problem mnogostrukosti nivoa vlasti, nadležnosti i ovlašćenja. Sa prenošenjem novih i značajnih nadležnosti na evropski nivo, kao i sa unošenjem principa subsidiarnosti u ustavni poredak Evropske unije, postaje sve više neophodno da se odnosi različitih nivoa vlasti, kao i mogući sukobi nadležnosti regulišu na dosta jasniji, konkretniji i predvidljiviji način.

Treće, donošenje ustava Ujedinjenog Kraljevstva nikako ne mora da bude revolucionaran čin, već bi i taj proces mogao biti obeležen jednim evolutivnim razvojem, kao što je to slučaj sa prethodnim ustavnim fazama Ujedinjenog Kraljevstva i Engleske. Niko ne može da zamisli da u nekoj skorašnjoj budućnosti Parlament Ujedinjenog Kraljevstva iznebuha donese odluku da se održi jedna ustavna konvencija sa ovlašćenjem sačinjavanja jednog pisanog ustava (pouvoir constituant) koji bi relativno brzo stupio na snagu. Konstitucionalizacija političkog sistema Ujedinjenog Kraljevstva i kodifikacija ustavnih akata, konvencija i običaja bi mogla da bude dugotrajan proces koji bi se razvijao usvajanjem jednim za drugim ustavnim aktom kojima bi se uredile određene oblasti ustavne materije, što bi bilo okončano konačnim donošenjem jednog jedinstvenog ustavnog dokumenta. Možda je taj proces već i započet sa usvajanjem Zakona o ljudskim pravima.

Literatura:

- Vasović, Vučina, Savremene Demokratije I, Službeni Glasnik: Beograd, 2008.
- Vasović, Vučina, Savremene Demokratije II, Službeni Glasnik: Beograd, 2008.
- Jovičić, Miodrag, Ustavni i Politički Sistemi, Službeni Glasnik: Beograd, 2009.
- Jovanović, Slobodan, Primeri Političke Sociologije: Engleska, Francuska, Nemačka, BIGZ: Beograd, 1990.
- Jovanović, Slobodan, Iz Istorije Političkih Doktrina I, Prosveta: Beograd, 2005.
- Petrov, Vladan, Engleski Ustav, Službeni Glasnik: Beograd, 2007.
- Svirčević, Miroslav, Svitanje Demokratije u Vestminsteru, Zadužbina Andrejević: Beograd, 2001.
- Raković, Aleksandar, Jugosloveni i Irska Revolucija 1916-1923, Službeni Glasnik: Beograd, 2009.
- Burns, William, A Brief History of Great Britain, Facts On File: New York, 2010.
- Hejvud, Endru, Politika, Clio: Beograd, 2004.
- Jackson, Alvin, Ireland: 1798-1998, War, Peace and Beyond, Wiley Blackwell, 2010.
- Hopkins, John, Devolution in Context: Regional, Federal and Devolved Government in the European Union, Cavendish Publishing Limited: London, 2002.
- Fleiner, Thomas, Basta-Fleiner, Lidija, Constitutional Democracy in a Multicultural and Globalized World, Springer: Heidelberg, 2009.
- Basta-Flajner, Lidija, Politika u Granicama Prava, Službeni Glasnik: Beograd, 2012.
- Marković, Ratko, Ustavno Pravo, Službeni Glasnik: Beograd, 2011.
- Jovičić, Miodrag, Regionalna Država, Vajat: Beograd, 1996.
- Stojiljković, Zoran, Partijski Sistem Srbije, Službeni Glasnik: Beograd, 2008.
- Lajphart, Arend, Modeli Demokratije, Službeni List: Beograd i CID: Podgorica, 2003.
- Kovačević, Bojan, Mesto i Uloga Regiona u Političkom i Ekonomskom Sistemu Evropske Unije, Zavod za udžbenike: Beograd, 2009.
- Hix, Simon, The Political System of the European Union, Palgrave Macmillan: London, 2011.
- Mullen, Tom, Tierney, Stephen, Scotland's Constitutional Future: The Legal Issues, University of Edinburgh, Research Paper Series 2013/16.

Internet izvori:

- www.parliament.uk
www.bbc.co.uk
<http://www.sinnfein.ie/>
<http://www.niassembly.gov.uk/>
<http://www.snp.org/>
<http://www.partyofwales.org>
<http://irishconflict.webs.com>

Summary

In this paper the author explains how the process of devolution, or decentralization in the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland, alongside with the legal and political domination of the House of Commons over the House of Lords and the extension of the voting rights, counts among the greatest constitutional changes that have happened in the UK in the past century. He does this through pointing out that because of devolution many of the formative principles of the constitutional and political system of the UK, e.g. the supremacy of the Parliament, majoritarian rule, unitarian system of government and decision-making, etc, are being questioned and revised. Also, he argues that this topic cannot be seen as purely in the domain of political philosophy, as the changes caused by this process are both theoretical and practical: theoretically, this process has brought many new ideas, models and systems in the theory of government and governance in the modern state, since this process has, in the context of a non-codified constitution, created a *sui generis* political system in the UK; practically, it has allowed the flourishing of secessionists movements and parties who have succeeded in putting into action their plans of further decentralization, or even break up of the UK, which can be seen in the case of the 2014 independence referendum in Scotland.

Key words:

Devolution, United Kingdom, England, Scotland, Wales, Northern Ireland, Home Rule, Political system, Constitutional system, Federalism, Regionalism.

Anja Tumpa

Tutorika: prof. dr Ljiljana Tasić

Ustanova: Farmaceutski fakultet u Beogradu, Institut za socijalnu farmaciju

SOCIJALNI ASPEKT OBAVEZNE PRIMENE VAKCINACIJE PROTIV HUMANOG PAPILOMA VIRUSA

1. Uvod

1.1 Humani papiloma virus (HPV)

HPV pripada familiji virusa koja se zove Papillomaviridae. To su sferične čestice bez omotača, poseduju ikozaedarni kapsid i cirkularnu dvolančanu DNK. Postoji više od 100 različitih tipova HPV-a (do sada je identifikovano 125), a neki od tipova poseduju onkogeni potencijal. Neki od tipova ovog virusa pokazuju tropizam za kožu (kožni tipovi), dok drugi pokazuju tropizam ka mukoznim membranama (mukozni tip). Papilomavirusni strukturni proteini su L1 –glavni strukturni protein i L2 – mali strukturni protein. [1]

1.1.1 Virusni životni ciklus

Replikacija, transkripcija i translacija ovog virusa je zavisna o ćelji domaćina. Virusne funkcije su povezane sa diferencijacijom ćelija. Brojni promotori su uključeni u transkripciju. Replikacija i morfogeneza virusa se odvijaju u jedru.

Infekcija ovim virusom počinje u bazalnim epitelnim ćelijama. Bazalne epitelne ćelije su mesto latencije virusa pošto je u njima nizak nivo virusne replikacije („steady state“) i počinju da se prepisuju tek neki rani regioni. Visok nivo virusne replikacije i transkripcija kasnih gena kao i produkcija potpuno novih virusnih partikula se odigrava u potpuno diferentovanim ćelijama.

1.1.2 Karakteristike HPV infekcije

HPV infekcija je tipična lokalna infekcija. Prenosi se direktnim kontaktom sa zaraženim, preko mikrolezija kože i/ili sluzokože, a retko i vertikalnom transmisijom (sa majke na dete). Obično prolazi asimptomatski, ili sa subkliničkim simptomima (70-80%). Simptomatska infekcija kao kliničke manifestacije ima: benigne bradavice kože, benigne tumore usne duplje, laringealne papilome, anogenitalne kondilome.

Infekcija HPV-om može imati ozbiljne kliničke manifestacije, zahvaljujući onkogenom potencijalu ovog virusa. HPV niskog onkogenog potencijala može da izazove: plantarne bradavice kože (HPV 1-4), verikozne bradavice kože (HPV 5,8,17,20,36), papilome usne duplje i laringsa (HPV 6,11), anogenitalne bradavice (HPV 6,11). Dok HPV koji je visokog onkogenog potencijala može da izazove karcinom grlića materice, karcinome usne duplje i lariksa (16, 18, 31,33,35,39,45,51,52,58,59,68,...)

Inicijalna infekcija HPV-om traje 12-18 meseci, nakon toga se virus, ili eliminiše iz organizma, ili prelazi u perzistentnu infekciju koja traje od 1-5 godina. Nakon tog perioda virus se takođe može eliminisati iz organizma, ili dovodi do blage displazije, pa zatim do teške displazije, što nakon 20-tak godina može da rezultira pojavom invazivnog karcinoma.

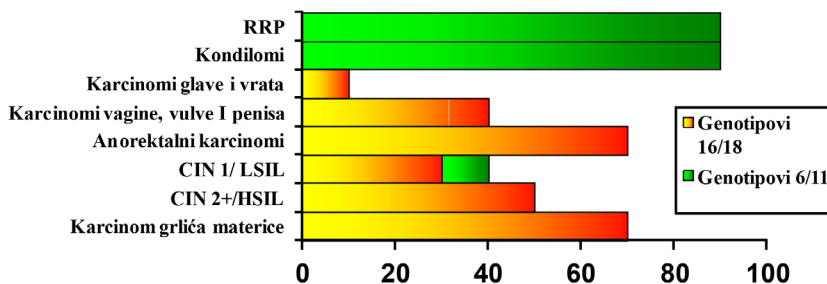
1.2 Vakcinacija protiv HPV-a

Dokazano je da je 99,7% slučajeva karcinoma grlića materice (KGM) povezano sa HPV infekcijom, što znači da bi prevencija HPV infekcije bila uspešna prevencija i karcinoma grlića materice. Problemi HPV prevencije su što se veoma brzo i lako prenosi, prezervativi nisu sigurna zaštita, i što postoji više od 100 tipova virusa, a sve su češće mešovite infekcije. Proizvodnja same vakcine je takođe bila problem, iz razloga što je teško bilo kultivisati viruse, kao i što je imunski odgovor veoma slab. Zbog problema kultivacije virusa, počele su da se kultiviraju virusima slične čestice VLP (engl. Viral-like particles).

Vrste HPV vakcina:

protektivne (profilaktičke) – stimulacija humoralnog imunog odgovora; terapijske – stimulacija celularnog imunog odgovora. [1]

Protektivne HPV vakcine o kojima će u ovom radu biti reči su rekombinantne VLP vakcine. Njihova prednost je što su neinfektivne i neonkogene (odsustvo DNK), a dovode do produkcije neutrališućih At. Kada se određuje titar IgG antitela, on je 10-100 puta veći u odnosu na prirodnu infekciju.

Slika 1. HPV genotipi za koje treba pripremiti VLP vakcine

Postoje rekombinantna kvadrivalentna L1 VLP vakcina (HPV tipovi 6, 11, 16, 18), kao i rekombinantna bivalentna L1 VLP vakcina (HPV tipovi 16 i 18). Vakcina se primenjuje intramuskularno u 3 doze u toku 6 meseci. Trebalo bi da je prime devojčice 9-12 godina, pre prvog seksualnog odnosa, žene do 26 godina starosti (nije potreban prethodni HPV screening), kao i dečaci/muškarci (9-26 odnosno 9-15 godina). Neželjena dejstva su: bol na mestu primene (83-93%), malaksalost i glavobolja (50-60%) i povišena temperatura (~15%).

Teški neželjeni efekti: bronhospazam i gastroenteritis (~1%). Takođe, ograničenja su što ne indukuju lokalni imunitet, i tip specifične su, dakle ne indukuju unakrsni imunitet. Nedostaci ovih vakcina su što imunitet traje samo 5-6 godina, nestabilne su (čuvanje na +4°C), imaju visoku cenu i nemaju terapijski efekat.

Iako je efikasna HPV vakcina najveći napredak u prevenciji genitalne HPV infekcije, ona neće zameniti potrebu za redovnim pregledima, jer ne iskorenjuje sve tipove HPV-a.

1.3 Bolesti prouzrokovane HPV-om

Većina HPV infekcija je prolazna i spontano nestaje tokom perioda od dve godine. Stopa petogodišnje spontane eliminacije je 92%.

Ukoliko se ipak razvije, HPV infekcija može biti klinički vidljiva ili subklinička, a najveći broj ovih infekcija je klinički nevidljiv.

Najčešća klinička manifestacija HPV infekcije su genitalne bradavice (kondilomi), koje mogu biti lokalizovane na vulvi, vagini, grliću materice, perianalno (kao i na penisu kod muškaraca).

Najveće komplikacije HPV infekcije su nastanak gigantskog kondiloma, premalignih promena, kao i invazivnih karcinoma. HPV je neophodan ali ne i dovoljan uzrok nastajanja premalignih promena i invazivnih karcinoma,

za njihov razvoj potrebna je i perzistencija HPV infekcije kao i infekcija visokoonkogenim tipovima. [2]

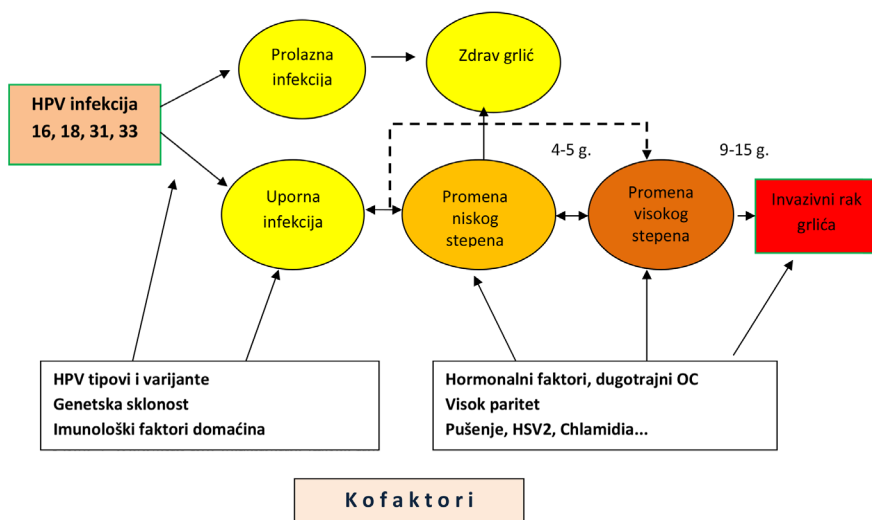
Potencijalni kofaktori u nastanku carcinoma grlića materice:

1. više trudnoća i porođaja (hormonski i imunski status tokom trudnoće je faktor rizika za nastanak težih oblika infekcije tokom dokazane HPV infekcije); 2. oralni kontraceptivi (ako se koriste duže od 5 godina, rizik nestaje tek posle 10 godina od prestanka uzimanja); 3. pušenje (štetni duvanski produkti preko pluća dolaze u krv i doppevaju do ćelija cerviksa oštećujući DNK); 4. malnutricija (nedostatak vitamina i karotena, kao i prekomerna telesna težina); 5. koinfekcija sa drugim polno prenosivim infekcijama (PPI); direktno – oštećuju ćelije genitalnog epitela, indirektno – pokreću imunopatogenske mehanizme; 6. HIV/AIDS; 7. endogeni faktori (hormoni); 8. genetski faktori (osobe čije majka ili sestra imaju karcinom grlića materice imaju 2-3 puta veći rizik).

Epidemiološki faktori od značaja za nastanak PPI:

1. rano stupanje u seksualne odnose (manje od 16 godina); 2. veći broj seksualnih kontakata i partnera; 3. duvanski dim – pušenje; 4. etnička pripadnost; 5. nizak socio-ekonomski standard.

Intraepitelna ili rana faza bolesti se može otkriti periodičnim pregledima, pre nego što bolest postane simptomaska.

Slika 2. Razvojni put karcinoma grlića materice

1.4 Reproduktivno zdravlje žena i značaj za društvo

Prema definiciji Svetske zdravstvene organizacije, reproduktivno zdravlje je stanje fizičkog, mentalnog i socijalnog blagostanja u svim oblastima u vezi sa reproduktivnim sistemom u svim fazama života. Reproduktivno zdravlje žena podrazumeva da su žene u mogućnosti da imaju zadovoljavajući i bezbedan seksualni život, sposobnost da imaju potomstvo kao i slobodu da odluče da li i kada će ga imati. [3] Reproduktivno zdravlje žena je od velikog značaja za društvo u celini. Prvenstveno kao i svaka druga bolest, bolesti reproduktivnog trakta negativno utiču na pojedinca, smanjuju radnu sposobnost i produktivnost osobe. Osim klasičnih posledica koje sa sobom bolesti nose, bolesti reproduktivnog zdravlja dodatno mogu dovesti do steriliteta što sa sobom nosi nove probleme, kao što su smanjenje nataliteta u zemlji, razvodi brakova kao i psihička nestabilnost žena. Takođe, i HPV infekcija može biti značajan izvor stresa i uznemirenosti, ali i uzrok konflikta za par. Prema podacima iz 2012. godine prirodni priraštaj u Srbiji je bio -35 143 (Republički zavod za statistiku), što nam govori da zdravlje žena u reproduktivnom dobu treba da bude jedan od prioriteta zdravstvene politike države.

Kao što je već rečeno, karcinom grlića materice je jedna od bolesti koje skoro u potpunosti mogu da se dobrom prevencijom iskorene. Učestalost raka grlića materice u jednoj zemlji je jasan pokazatelj toga koliko društvo brine o ženskoj populaciji.

2. Ciljevi

Pregled i analiza stanja u reproduktivnom zdravlju žena sa akcentom na prevenciju bolesti uzrokovanih HPV.

Analiza znanja, stavova i ponašanja studenata po pitanju prevencije HPV infekcije.

Predlog mera za prevenciju HPV infekcije i unapređenje zdravlja mladih u Srbiji.

3. Metodologija i materijal

Sprovedena je retrospektivna analiza u periodu od aprila do juna 2013. godine. Podaci su dobijeni iz baza Instituta za javno zdravlje „Dr Milan Jovanović Batut“. Pomoću dobijenih rezultata analizirano je zdravstveno stanje žena od 20 do 30 godina podeljenih u tri starosne grupe. Za potrebe drugog cilja sprovedena je KAP (eng. Knowledge, Attitude and Practice)

studija na prikladnom uzorku studenata. Posebno je kreiran upitnik za ovu namenu, a studenti su upitnik popunjavali elektronskim putem.

4. Rezultati

4.1. Demografski rezultati

Tabela 1. Demografski podaci, prema uzrastu žena i godini [4]

Godina	Ukupan broj žena od 20-24 godina	Ukupan broj žena od 25-29 godina	Ukupan broj žena od 30-34 godina	% žena obolelih od karcinoma grlića materice -Centralna Srbija	% žena umrlih od karcinoma grlića materice -Centralna Srbija
2010	165220	183537	181643	6,34	2,45
2009	169886	184299	188095	5,88	3,63
2008	174456	183942	187858	7,51	3,85
2007	177504	184342	186523	5,62	0,78
2006	179596	185379	184007	5,13	1,67
2005	181498	186329	181211	5,38	3,51
2004	181407	186159	176447	8,17	1,68
2003	181407	186159	176447	6,37	1,69
2002	181842	184057	174730	8,17	2,98
2001	183796	183064	174517	10,6	2,07

4.2. Rezultati ankete

Anketu je popunjavalo elektronskim putem 84 studenata Univerziteta u Beogradu, godina starosti od 19 do 27, a među njima najviše je bilo studenata uzrasta 23 i 24 godine (65%). Od svih ispitanika 75% su žene a preostalih 25% muškarci. 50% ispitanika su studenti farmacije, 2,5% studenti medicine, 34,6% studenti društvenih nauka, dok je 7,4% studenata prirodnih nemedicinskih nauka. U populaciji studenata koji su popunjavali

anketu ima iznenađujuće mali procenat pušača za naše prostore (samo 22,2%), dok se 74,1% studenata izjašnjava kao nepušači. S obzirom da je većina žena bila u populaciji ispitanika, ovaj podatak je interesantan jer je pušenje faktor rizika za nastanak karcinoma grliće materice. Takođe od faktora rizika ispitivali smo porodičnu anamnezu. Od svih ispitanika 32,1% je imalo ili ima u porodici slučaje oboljevanja od neke vrste raka, što povećava rizik da i oni sami obole. Takođe, 53,5% studenata su studenti četvrti i pete godine fakulteta, što nam pokazuje da je većina ispitanika na kraju studija, i od njih se očekuje najveće poznavanje problematike. Preko 50% ispitanika ima fakultetski obrazovane roditelje, što je visok procenat i govori da nam većina ispitanika ima povoljan socio-ekonomski status koji je veoma bitan u razmatranju HPV infekcije.

Opšte znanje studenata o HPV-u: svega 78% studenata je uopšte čulo za HPV infekciju, što je veoma nezadovoljavajuće. Od ukupnog broja studenata 63,1% zna da HPV izaziva kondilome, dok 81% zna da je HPV polno prenosiva infekcija. Iznenađujućih 72,2% ispitanika zna da je HPV infekcija faktor rizika za razvoj raka grlića materice. Samo 52,4% studenata zna da infekcija može biti asimptomatska, dok samo 8% zna da se HPV ne može identifikovati papa testom. Dok 46,4% ispitanika misli da je infekcija izlečiva, 11,9% čak misli da se može izlečiti antibioticima. 63,1% studenata misli da kondom sprečava širenje infekcije.

Tabela 2. Poznavanje faktora rizika za razvoj raka grlića materice

Faktor rizika	Da (%)	Ne (%)	Ne znam (%)	Nedostaje (%)
Pušenje	56,8	18,5	21,0	3,7
Izlaganje suncu	8,6	69,1	18,5	3,7
Upotreba oralnih kontraceptiva	29,6	43,2	23,5	3,7
Više partnera	67,9	12,3	16,0	3,7
Upotreba alkohola	11,1	56,8	28,4	3,7
Seksualni odnos u ranoj mladosti	32,1	34,6	29,6	3,7
Genetički faktori	88,9	3,7	3,7	3,7
Vrsta ishrane	35,8	38,3	22,2	3,7
Brak	2,5	81,5	11,1	4,9

Tabela 3. Znaja o načinima prenosa HPV-a

HPV se može preneti	Da (%)	Ne (%)	Ne znam (%)	Nedostaje (%)
poljupcem	3,7	76,5	14,8	4,9
seksualnim odnosom	87,7	0	8,6	3,7
oralnim seksom	42,0	28,4	24,7	4,9
zajedničkom upotrebom peškira	21,0	43,2	32,1	3,7
korišćenjem toaleta	16,0	51,9	27,2	4,9

Tabela 4. Znanja o posledicama infekcije HPV-om

Posledica	Da (%)	Ne (%)	Ne znam (%)	Nedostaje (%)
HIV/AIDS	1,2	77,8	17,3	3,7
Herpes	14,8	49,4	30,9	4,9
Ozbiljne zdravstvene probleme kod žene	80,2	0	16,0	3,7
Ozbiljne zdravstvene probleme kod muškaraca	35,8	27,2	30,9	6,2
Neplodnost	54,3	8,6	33,3	3,7

Stavovi studenata: gotovo podjednaki broj studenata (oko 75%) smatra da ljude koji imaju HPV ne treba diskriminisati, da ti ljudi ne treba da se stide, da su bezbedni za rad sa decom, kao i da se oni ne boje druženja sa njima. Samo 3,7% studenata je odgovorilo da ne bi želeli da budu prijatelji sa osobama koje imaju HPV, dok je samo 1,2% reklo da bi te osobe trebalo da budu izolovane.

Ispitanici su odgovarali i na pitanja o karcinomu grlića materice (KGM). Sa postojanjem KGM upoznato je 85,2% ispitanika, a čak 82,7% je upoznato i sa simptomima te bolesti. Što se tiče postojanja vakcine, mišljenja su podeljena, trećina je rekla da postoji, trećina da ne postoji i trećina ne zna, a 69,1% studenata misli da se KGM može izlečiti.

Grafik 1. Izvori informacija iz kojih ispitanici dobijaju znanja o HPV-u

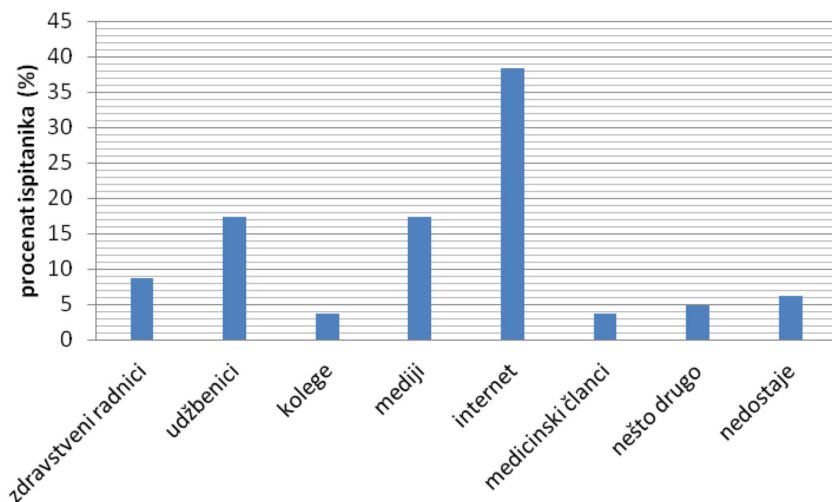
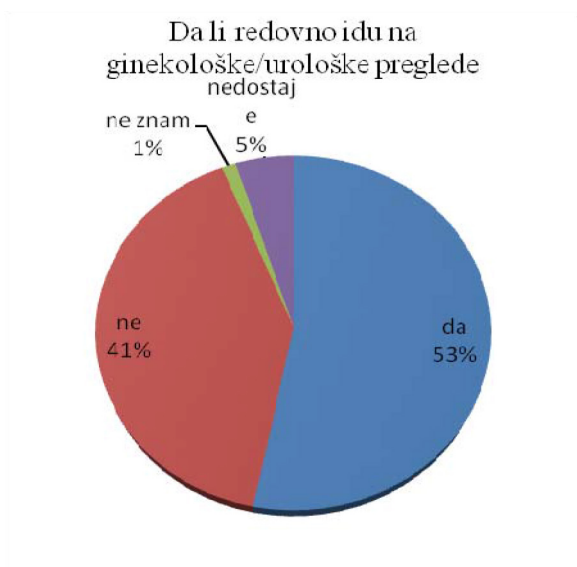

Tabela 5. Poznavanje faktora rizika za pojavu KGM

Faktori rizika	Da (%)	Ne (%)	Ne znam (%)	Nedostaje (%)
Prisustvo neke polno-prenosive infekcije	74,1	2,5	18,5	4,9
Porodična istorija KGM	84,0	3,7	7,4	4,9
Pušenje	54,3	19,8	21,0	4,9
Seksualni odnosi sa dva ili više partnera	40,7	33,3	21,0	4,9
Početak seksualnih odnosa pre 20-te godine	30,9	34,6	29,6	4,9
Prisustvo HIV infekcije	35,8	23,5	34,6	6,2

Grafik 2. Odlazak na preglede

Grafik 3. Uzrast u kome su stupili u prvi odnos

Najveći broj studenata, ukupno 54,2%, je do sada imalo tri ili manje seksualnih partnera. Pozitivno iz ove ankete je saznanje da bi se 88,9% ispitanika rado podvrglo pregledu na polno prenosive infekcije, mada bi taj broj još trebalo da raste u budućnosti.

4.3. Predlog mera za prevenciju HPV infekcije i unapređenje zdravlja mladih u Srbiji

Postoji puno načina na koje bi se informacije mogle plasirati, a neki od njih su: izborni predmet javno zdravlje na medicinskim fakultetima u kome bi se detaljno obrađivala data tematika, zatim za opštu javnost edukativni materijal u apotekama, predavanja i radionice organizovane na svim fakultetima, kao i transparentno obeležavanje dana borbe protiv KGM. Edukacije bi trebalo sprovesti i u mlađim uzrastima, kroz predmet seksualno obrazovanje koje bi trebalo uvesti u osnovne i srednje škole, a koje bi držali zdravstveni profesionalci. Osim edukacija, potrebno je obezbediti i adekvatnu zdravstvenu zaštitu, koja bi mogla da obuhvata obavezne ginekološko/urološke preglede jednom godišnje tokom studija, kao i besplatan skrining na HPV osobama sa jednim ili više faktora rizika za oboljevanje. Takođe, jako je bitno da se vodi jasna, transparenta i sveobuhvatna dokumentacija o novootkrivenim slučajevima, broju obolelih/izlečenih žena kao i primenjenoj terapiji, da bi se stekla prava sliku o napretku mera za smanjenje broja obolelih/umrlih žena od raka grlića materice.

5. Diskusija

Na osnovu analiziranih rezultata ankete, relativno je mali broj studenata pušača, što znači da agresivne kampanje koje se u poslednje vreme sprovode imaju efekat, a kako je pušenje jedan od faktora rizika za oboljevanje od KGM, možemo očekivati blagi pad u broju obolelih žena. Ostali podaci i nisu toliko obećavajući. S obzirom na podatak da je većina studenata sa završnih godina fakulteta, kao i da je polovina ispitanika sa medicinskih fakulteta (medicina, farmacija), podaci o poznavanju HPV infekcije kao i KGM su veoma loši. Prvenstveno su odgovori nekonzistentni, na primer dok preko 70% zna da HPV infekcija izaziva KGM, samo 60% je upoznato sa kondilomima kao posledicom ove infekcije. Pošto rezultati pokazuju da se skoro 40% ispitanika edukuje putem interneta, ovakvi odgovori i nisu toliko neočekivani, zbog velikog broja raznovrsnih informacija koje se u internet izvorima mogu naći. Takođe, pokazano je da je poznavanje KGM

znatno bolje od poznavanja same HPV infekcije, dok je za vakcinu jako mali broj ispitanika čuo, što takođe ima veze sa medijskim kampanjama koje se sprovode. Dakle, informacije upućene mladima su nekonzistentne, nepotpune i uglavnom zbunjujuće (veliki broj odgovora je bio „ne znam“).

Pri poređenju rezultata sa sličnim studijama iz drugih zemalja možemo doći do zanimljivih podataka. Na primer, učesnici studije koja se sprovodila u Iranu po istoj metodologiji na studentima medicine, rekli su da samo 4% njih koristi internet kao izvor informacija dok čak 90,6% znanje skuplja na fakultetu. U toj studiji su rezultati poznavanja pojedinačnih podataka o HPV infekciji bili bolji, i iako su to sve studenti medicine, ipak je kvalitetnije znanje koje se stekne na predavanjima i radionicama (predavanja ne moraju biti samo na fakultetu), nego koje se zasniva na raznovrsnim i neproverenim informacijama sa interneta. [5] Takođe i u Indiji nije internet glavni izvor informacija, već je najveći procenat naveo prijatelje kao izvor informacija. U Indiji su rezultati ipak lošiji, što znači da su ipak neke uopštene informacije koje su dostupne u svakodnevnom medijima korisne, dok je za detaljnije informisanje neophodno ozbiljnije predavanje. [6] Slične studije sa podjednako lošim rezultatima izvedene su i u Brazilu, kao i u Koreji. [7,8]

6. Zaključak

Nakon prikaza rezultata, evidentno je da je učestalost oboljevanja od jedne opasne ali i bolesti koja se u velikoj meri može sprečiti prevelika. Iz ankete zaključujemo da je neznanje skriveni faktor rizika, i trebalo bi ga što pre i što efikasnije smanjiti, ako ne i eliminisati. Takođe neophodno je pribeći novim, savremenim načinima edukacije, jer su postojeći očigledno nedovoljni i neefikasni.

7. Literatura

- [1] Knežević A, Humani papiloma virus, patogeneza I prevencija bolesti, Univerzitet u Beogradu, Medicinski fakultet, 2013. Dostupno na: <<http://www.nalaz.org/wp/humani-papiloma-virus-patogeneza-i-prevencija-bolesti/>> [Pristupljeno 15. avgust 2013.]
- [2] Ministarstvo Zdravlja Republike Srbije, Nacionalni Vodič Dobre Kliničke Prakse za Dijagnostikovanje i Lečenje Raka Grlića Materice. Republička Stručna Komisija za Izradu i Implementaciju Vodiča Dobre Kliničke Prakse, dostupno na: <<http://www.zdravlje.gov.rs/showpage.php?id=145>> [Pristupljeno 23. jun 2013.]

- [3] Zdravlje žena u Srbiji; Promocija zdravlja, prevencija bolesti i terapija, prof dr Ljiljana Tasić i doc dr Katarina Ilić, Farmaceutski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2009.
- [4] Republički Zavod za Statistiku, Republika Srbija, Popis stanovništva prema starosti i polu 2011, dostupno na: < <http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/public/ReportView.aspx> > [Pristupljeno 23. jun 2013.]
- [5] Morteza, G., Zahra, F., A., Parviz, S., Mohammad, N., B., Nastaran., G., A., 2012. Knowledge and Attitude of Iranian University Students toward Human Papilloma Virus. Asian Pacific Journal of Cancer Prevention, vol.13, pp. 6115-6119
- [6] Sreejata, R., Sukanta, M., 2012. Socio-Demographic and Behavioural Risk Factors for Cervical Cancer and Knowledge, Attitude and Practice in Rural and Urban Areas of North Bengal, India. Asian Pacific Journal of Cancer Prevention, vol.13, pp. 1093-1096
- [7] Cirilo, C., A., Barbosa, A., S., A., A., Zambrano, E., 2010. Level of behavior and knowledge concerning human papillomavirus among university students of a nursing college. Revista da Sociedade Brasileira de Medicina Tropical, vol. 43, pp. 362-366
- [8] Nguyen, T., T., Taylor, R., Song, C., Hae, S., P., Ok, S., K., Hyon, C., S., 2011. Knowledge, Attitude and Practice (KAP) Concerning Cervical Cancer and Screening among Rural and Urban Female Healthcare Practitioners in the Democratic People's Republic of Korea. Asian Pacific Journal of Cancer Prevention, vol. 12, pp. 3023-3028

8. Prilog

UPITNIK

o znanjima i stavovima studentske populacije u vezi sa humanim papiloma virusom (HPV)

Poštovane kolege/nice,

upitnik koji je pred Vama namenjen je prikupljanju podataka za potrebe studentskog istraživačkog rada na Katedri za socijalnu farmaciju i farmaceutsko zakonodavstvo, sa ciljem da se ispituju stavovi i ponašanja studenata različitih fakulteta u vezi sa HPV. Istraživanje je u potpunosti anonimno.

Molimo Vas da pitanja pažljivo pročitate i iskreno na njih odgovorite, jer je to od velike važnosti za istraživanje.

Popunjavanjem upitnika dajete saglasnost za učešće u istraživanju.

Unapred se zahvaljujemo na uloženom vremenu i trudu!

Godine starosti: _____

Mesto rođenja: _____

Pol: Ž M

Fakultet / Visoka škola: _____

Godina studija: _____

Način studiranja:

- a) samo studiram
- b) studiram i radim

Stručna sprema jednog od roditelja:

- a) osnovna škola
- b) srednja škola
- c) visoka škola
- d) fakultet
- e) neki vid poslediplomskog usavršavanja (specijalizacija, doktorat)

Da li ste pušač?

- a) da
- b) ne

Da li je neko u Vašoj užoj porodici oboleo od neke vrste karcinoma?

- a) da
- b) ne

Opšte znanje studenata o HPV

Na pitanja odgovorite zaokruživanjem samo jednog odgovora.

Da li ste ikada čuli za HPV?

- da
- ne
- ne znam

Da li HPV izaziva kondilome?

da

ne

ne znam

Da li je HPV polno prenosiva infekcija?

da

ne

ne znam

Da li HPV može biti faktor rizika za razvoj raka grlića materice?

da

ne

ne znam

Da li HPV infekcija može biti asimptomatska?

da

ne

ne znam

Da li HPV infekcija može da se dijagnostikuje Papa-testom?

da

ne

ne znam

Da li je HPV infekcija izlečiva?

da

ne

ne znam

Da li se HPV infekcija leči antibioticima?

da

ne

ne znam

Da li se upotrebom kondoma tokom seksualnog odnosa sprečava širenje HPV infekcije?

da

ne

ne znam

Faktori rizika za razvoj raka grlića materice

Faktor rizika	da	ne	ne znam
Pušenje			
Izlaganje suncu			
Upotreba oralnih kontraceptiva			
Više partnera			
Upotreba alkohola			
Seksualni odnos u ranoj mladosti			
Genetički faktori			
Vrsta ishrane			
Brak			

Transmisija: Vaša znaja o načinima prenosa HPV-a

HPV se može preneti	da	ne	ne znam
poljubcem			
seksualnim odnosom			
oralnim seksom			
zajedničkom upotrebom peškira			
korišćenjem toaleta			

Vaša znanja o posledicama infekcije HPV-om:

Posledica	da	ne	ne znam
HIV/AIDS			
Herpes			
Ozbiljne zdravstvene probleme kod žene			
Ozbiljne zdravstvene probleme kod muškaraca			
Neploidnost			

Stavovi studenata

Ljude koji imaju HPV ne treba diskriminisati.

da

ne

nemam stav

Ljudi koji imaju HPV, ne treba da se stide.

da

ne

nemam stav

Osobe koje imaju HPV bezbedne su za rad sa decom.

da

ne

nemam stav

Ja se ne bojim druženja sa ljudima koji imaju HPV.

da

ne

nemam stav

Ja ne želim da budem prijatelj sa ljudima koji imaju HPV.

da

ne

nemam stav

Ljudi koji su HPV inficirani treba da budu izolovani.

da

ne

nemam stav

Na pitanja odgovorite zaokruživanjem samo jednog odgovora.

Da li ste upoznati sa postojanjem oboljenja karcinoma grlića materice (KGM)?

da

ne

ne znam

Koji su simptomi KGM?

Krvavljenje posle polnog odnosa i vaginalno krvarenje, pojačan vaginalni sekret i krvarenje posle menopauze, bol u maloj karlici

Bol u maloj karlici, bolovi u kostima

Pojačan vaginalni sekret i krvarenje posle menopauze, gubitak vida

Bolovi u kostima

Koji su za Vas najčešći izvori informacija o pojavi KGM?

Zdravstveni radnici

Udžbenici

Kolege

Mediji

Internet

Medicinski članci

Nešto drugo _____

Da li postoji vakcina protiv KGM?

da

ne

ne znam

Da li može da se izleči KGM?

da

ne

ne znam

Koji su faktori rizika za pojavu KGM?

Faktori rizika	da	ne	ne znam
Prisustvo neke polno-prenosive infekcije			
Porodična istorija KGM			
Pušenje			
Seksualni odnosi sa dva ili više partnera			
Početak seksualnih odnosa pre 20-te godine			
Prisustvo HIV infekcije			

Ponašanja studenata

Da li idete redovno na ginekološke/urološke preglede?

da

ne

ne znam

Sa koliko godina ste imali prvi seksualni odnos?

pre 15-te godine

od 15-20 godine

od 20-25 godine

preko 25 godine

Koliko ste do sada imali seksualnih partnera? _____

Da li ste spremni da se podvrgnete pregledu na polno-prenosive infekcije?

da

ne

ne znam

Summary

The aim of this paper was to discuss the characteristics of human papilloma virus (HPV), as well as its connection to the cervical cancer. Demographic figures were taken from the Statistical Office of the Republic of Serbia, consisting of number of women in total in Serbia (divided in several groups by age), number of women with cervical cancer and number of women who died of it. Then, a KAP (Knowledge, Attitude and Practice) study was conducted among students from the Belgrade University. The answers to the questions they were asked could be found earlier in the text. The results were discussed within the study, as well as compared with some other similar studies found in the literature. At the end, some measures were suggested to improve the situation in our country.

Key words:

HPV, vaccination, cervical cancer, KAP

Јелена Костић

Tutor: др Немања Радуловић, доцент Народне књижевности

Установа Филолошки Факултет Универзитета у Београду

СТРАХ У ДЕМОНОЛОШКИМ ПРЕДАЊИМА

Пре него што проникнемо у тумачење страха у демонолошким предањима, његове узроке, манифестовање и улогу, било би добро подробније описати сама демонолошка предања. Страх и његова улога у неодвојивој вези је са самом функцијом демонолошких предања, стога ће бити описана њихова природа и протумачена њихова улога.

Предања представљају усмену историју људског и националног духа, њихова улога је да протумаче све појаве у културно-историјском и природном контексту. Углавном су секуларног карактера, за разлику од митова која су светог и која објашњавају давну прошлост (демонолошка објашњавају недавну прошлост, свет који је много сличнији данашњем, за разлику од света којим се бави мит). Демонолошка предања представљају предања у којима се говори о сусрету човека са демонским бићима. Иако се у демонолошким предањима човек сусреће са бићима који не припадају простору реалног, битно је направити разлику између бајки и демонолошких предања. Често се могу пронаћи исти ликови у оба жанра, међутим, у бајкама не постоји инсистирање на стварности тј. на истинитом догађају. Бајке претежно имају забавни карактер, док се карактер демонолошких предања може окарактерисати и као дидактички будући да имају поуку која представља начин примереног живљења.

Демонолошка предања говоре о представама, веровањима, конфликтима, провокацијама, повредама табуа, прекорачивањима норми између човека и демонског. Углавном су кратке, једноепизодичне форме. Занмљиво је посматрати предање као врсту културно-историјског извора јер како истиче Луц Рерих, она припадају најстаријим познаваоцима старина.¹ Основу ових предања чини уверење да постоји и други свет, који је другачији од овог нама познатог,

¹ Рерих Луц: *Шта све може и треба да оствари истраживање предања* Поља 340, Нови Сад 1987, 253.

земаљског, свет у којем постоје натриродна бића која пак не могу сви да види и да се сусретну са њима, стога се и предања посматрају као индивидуална прича о нечему што припада универзалном, што се тиче колектива. Индивидуална искуства се онда причају као сведочаства о постојању другог света и представљају врсту доказа самог по себи, будући да наводе исход сусрета (болест, смрт или слично) као потврду.

И он одатле отидне кући и разболи се више, каже, није ни устао. Умро је. Само је то испричао да је то својим очима видео.²

Нада Милошевић-Ђорђевић истиче као одлику демонолошких предања њихов допринос ремитологизацији херојског света, који је у српској традицији превасходно историчан. Њихову структуру декларише као сусрет са демоном, искушење или борбу са човеком, реакцију човека и победу демона. У њима се више него у осталим предањима инсистира на истинитости казиваног, зато што се у њима говори у сусрету са оностраним, што тражи одређено поверење у оног који прича, тј. у оно о чему се прича. Снежана Марковић говори о тенденцији ка поучности демонолошког предања, потенцира се истинитост сваког детаља. Предање се доживљава као обична прича из живота о сусрету са необичним, са необјашњивим – вилама, змајевима, караконцулама.... Изузетно је битно за демонолошка предања да након сусрета са овим бићима човек никада не остаје исти. Снежана Марковић објашњава да се тај сусрет јавља као последица прекршаја коју човек учини тако што се одазива у недоба или пролази поред табу места. Припадајући оном свету, натриродном, човек нема додира са њим и не сме да крочи на његово тло (најчешће раскршћа, шуме и горе, напуштени објекти, углови кућа итд.). Табуисано место представља забрану за човека и након кршења забране човек се сусреће са оностраним због чега му следује казна од самог бића. Јунак успева понекад да избегне казну, што зависи од воље самог демонског бића са којим се сусрео. Казна може бити далекосежна – да се односи не само на јунака, већ и на његову породицу, тако рећи да се генерацијски преноси на породицу оног којег је казнило демонско биће. Може се десити да се човек спаси захваљујући околностима као што оглашавање петлова и свануће. У тим случајевима човек бива спашен од казне и демонског бића захваљујући спољашњем фактору. Ипак, и у тим случајевима код човека остаје страх дубоко усађен, чак и пре уколико је успео да се спасе из такве ситуације јер осећа извесну захвалност

2 Марковић Снежана: *Свадба III, Нечастивници, Приповетке и предања из Левча*, Нови записи, Београд – Крагујевац 2004, 143

и страхопоштовање, те самим тим убудуће бива и опрезнији. Постоје и малобројни случајеви у којима човек успева да надмудри демонско биће на неки начин, захваљујући својој сналажљивости и мудрости.

Околности под којима се причају демонолошка предања су такође уско повезана за њихову функцију – предања се причају у вечерњим сатима. Дакле када нема природне светлости и када је свуда тама, када је атмосфера сама по себи довољна да појача осећај језе и да подстакне машту слушалаца. Снежана Марковић описује атмосферу у којима су се причала предања као атмосферу колективног страха и језе која у вечерњима сатима достиже врхунац и која пружа могућност катарзичног осећаја присутнима. У том катарзичном тренутку је приповедач саопштавао поуку предања – човек не сме да се супротставља натриродним силама. Уз поуку коју даје Снежана Марковић ваљало би додати уопште и сам чин изласка из дома у касним сатима, у глуво доба ноћи. На тај начин се само напуштање куће посматра као одређена врста рушења друштвене норме и заслужује казну. Овако посматрано циљ причања демонолошких предања је да прикаже начин живота који је примерен у скалду са друштвено-културолошким околностима – останак код куће уз породицу у току ноћи, не скретање са пута, неговање смерности и послушности, потискивање радозналости и истраживачког духа који често доводи непознато и у конфликтне ситуације.

*Значи да не треба тако никад да се клади јер може да га кошта и живота.*³

*Ноћу, у недоба, не сме човек да се одазива кад те неко зове ил д изађеш!*⁴

Важно је истаћи да је предање увек обојено субјективношћу будући да казивач говори или о догађају који је сам преживео или о догађају који се десио његовом ближењем, у сваком случају, увек је причан из његове сопствене визууре. Предање нема неку јасно одређену форму, сусрет представља кључну тачку. Може се са оправдањем казати да демонолошко предање у ствари представља врсту приче која нема јасну структуру, јер се прича о сећању о нечему доживљеном. Сећање само по себи осим што изискује субјективност, условљава причу која се прича у односу на одређени временски интервал, те самим тим није

3 Марковић Снежана: *С кудељом у гробље, Приповетке и предања из Левча*, Нови записи, Београд – Крагујевац 2004, 289.

4 Марковић Снежана: *Нечастивници, Приповетке и предања из Левча*, Нови записи, Београд – Крагујевац 2004, 143.

неподосредна. Дакле, причајући о догађају са временске дистанце и о догађају којем се није лично присуствовало, ствара се одређена доза присећања тј. низања догађаја по сопственом нахођењу. Како присећање не представља уређену целину и склоп догађаја, тако и прича онда често бива разломљена, недовољно логички структурирана или мотивисана. Ипак ове ствари нису пресудне за сама демонолошка предања. За њих је битно да се успостави однос између казивача и слушаоца који је заснован на слепом поверењу, које као такво искључује сумњу или несагласност. Слушалац не разматра много како је дошло до догађаја, тј. да ли је он настао као сплет радњи које су га условиле већ га посматра одвојено од свега (због чега су демонолошка предања често врло кратка и своде се на сам сусрет). Догађајима се и не знају узроци, и на сусрете се не може утицати. Узроци се могу посматрати као нарушавање табуа, али у неким случајевима се ни не помиње само табу место као узрочник или иницијатор сусрета човека и натриродног. Зоја Карановић истиче да у предањима у ствари ни нема разрешења и да је човек (упркос томе што представља главног јунака предања) у њему биће које је изгубило везу са божанским законима, те је остављен на милост и немилост натриродним силама.⁵

Ипак, донекле сам узрок сусрета представља неку врсту поуке демонолошких предања – по принципу да нисам био тад тамо не би ми се то ни десило. На тај начин причалац предања на почетку имплицитно упозорава саговорника тј. слушаоца, а касније, када на крају предања говори и о последицама сусрета са оностраним бићем, и експлицитно упозорава, будући да му објашњава како и зашто је дошло до сусрета и како се може он избећи. Опмињање на узрок сусрета представља врсту споне између почетка и краја јер се казивач тако саветује слушаоце шта не смеју да чине. Заstraшивање слушаоца се може најбоље видети у речи казивачице предања која објашњавајући да је све приче чула до мајке и даље их пренести, говори о свом, рецептивном дакле, осећању приликом слушања: Јао грдна, мене то баба причала. Ја гледам њу право у очи, она то прича, мене стра' – *Боже сачувај да изађем напоље, а камо ли да идем негде.*⁶ Управо се из њеног исказа може најбоље видети на који начин се функција предања перцепира код слушаоца тј. код публике. Функција демонолошких

5 Карановић Зоја: Универзалне димензије предања као категорије усмене прозе, Поља 340, Нови Сад 1987, 222.

6 Марковић Снежана: Приповетке и предања из Левча, Нови записи, Београд – Крагујевац 2004, 288.

предања се постиже изношењем последица сусрета као пример. Предање није засновано на самој причи, зато се и као јунаци узимају људи управо из приповедачеве блиске околине, уколико он сам није јунак. На тај начин се инсистира на аутентичности приче и слушаоцу се предочава да је прича коју слуша истинита. Истина представља врло важан сегмент, будући да је у директној вези са страхом и опоменом.

*Е, за то има веровање, ал то није веровање, то је истинити догађај, и а то се раније причало да има време и кад вода стаје.*⁷

Међутим, концепција демонолошких предања у којима се инсистирањем на истинитости гради поверење између казивача парадоксална је у Вуковој идентификацији демонолошких предања. Вук их идентификује као Вјеровање у ствари којијех нема. Овде је важно истаћи да их Вук класификује по жанровском одређењу, те за такву врсту класификовања није битна функција предања нити дубљи микросвет и мотивација самог предања. Вук истиче да веровање као пресудно, веровање ставља као најбитнију одредницу – чиме се подвлачи истинитост казиваног, али истовремено том веровању супротставља оно у шта се верује. Истичући да се верује у ствари којих нема, које доиста не постоје у материјалном свету, Вук описује њихову садржину – у њима ће се налазити бића која не постоје. Дакле, Вук се у самом одређивању жанрова не бави смислом предања већ самим обликом и формом, те његова квалификација може бити потиснута у други план будући да се овде говори о свету који предања интегришу у себе.

Што се тиче ликова у предањима, у центру пажње демонолошких предања је човек, иако се номенклатурно даје предност демонском (међутим, тиме се истиче њихова специфичност и на тај начин се детерминишу у односу на друга предања). Ипак, човек је главни јунак предања и он је тај који иницира сусрет. Са друге стране, иако је сам човек и његово понашање најбитније за сусрет, демонска бића су она која суштински одређују ову врсту предања. Од демонског бића тј. његовог расположења у датој ситуацији зависи исход сусрета. Између натприродних бића и човека увек постоји неповерење и дистанца. Човек и демон представљају две супротстављене и непомирљиве стране, ипак њихове улоге су различите. Могло би се рећи да је демон у извесном смилу надмоћнији од човека јер он проузрокује страх, он одређује и како ће се сусрет завршити. Са друге стране човек је у подређеној позицији јер он мора да се повинује захтевима и наређењима од демона

⁷ Марковић Снежана: *Време кад и вода стаје, Приповетке и предања из Левча*, Нови записи, Београд – Крагујевац 2004, 289.

уколико жели да прође са најблажом могућом казном. Вођен страхом човек се понаша полтронски, чак и после сусрета. Интезитет страха који га обузима је толико јак да човек никада не заборавља сам осећај који се онда може декларисати као опомена. У предањима су приказане човекове особине као што је рањивост, нејакост и немоћ која се јавља при сусрету са оностраним. Инсистира се на осећању страха које настаје при атмосфери у којој се налази у датом тренутку – мрак, тмина, удаљеност од куће, тишина, одсутност људи. Јунак је изолован тј. одвојен од људи, у природном амбијенту којег често не познаје довољно, у мраку, и осећање страха тада јача и продубљује се при сусрету са демонским бићем. Осећај страха не нестаје и могло би се сматрати да је тај осећај нека врста покретача на причу јер човек не може да заборави тај осећај. Осећање страха након сусрета попушта и јавља се олакшање уколико се човек спаси. Такође, олакшање као врста захвалности се побуђује и код слушалаца што нису они баш ти којима се десио овакав сусрет. Могло би се рећи да је се страх манифестује двоструко – код оног који је доживео сусрет са оностраним, али и код оног који слуша о том сусрету. Слушалац бива застрашен и у застрашивању лежи опомена која тек на тај начин добија валидну тежину. Управо се константним инсистирањем на истинитости казиваног иницира веровање оног који слуша.

Тако рећи предање има ефекат застрашивања и аутентичност се постиже тако што се слушалац саживљава са причом јунака. Поред застрашивања, слушалац извлачи и поуку – када и којим просторима не сме да се креће. Снежана Марковић говори да се нигде не јавља страх у толикој мери као у овим предањима јер се овде човек сусреће са демоном који је моћнији и јачи од њега и човек бива уплашен и беспомоћан.⁸

Осећање страха јавља се, не само због моћи и силе коју има демон, већ и због тога што он долази из оног света, тј. из простора који је непознат и неистражен. Оно што не познајемо изазива већи страх у нама, јер не знамо шта можемо да очекујемо нити како да се са тим изборимо. У Речнику страха Љубомира Ерића страх од непознатог се класификује као један од основних узрочника страха. Све што је подложно људима и њиховом искуству страшно плаши, брине и потенцијално угрожава њихово хармонично живљење.⁹

8 Марковић Снежана: *Приповетке и предања из Левча*, Нови записи, Београд – Крагујевац 2004, 289.

9 Ерић Љубомир: *Страх од непознатог*, *Речник страха*, Архипелаг, Београд 2007, 355.

Дакле, демонска бића долазећи из света који је човеку непознат и необјашњив, изазивају у њему осећај nelaгодности, страхопоштовања, јеze и страха. Осећања страха које се јавља као последица сусрета са демоном, има своја зачећа у ранијеописаној атмосфeром у којој се дешава сусрет.

У одређивању појма страха тумачени су његови узроци, манифестације и последице. Страх се одређује као примарна емоција која настаје опажањем или предвиђањем неке опасности (стварне или замишљене).

Под одредницом страх Љубомир Ерић у свом Речнику страха пише да је страх основна емоција човека у служби заштите и прилагођавања. Сама реч страх се употребљава за сва доживљавања страха без обзира на њихов интезитет, трајност и ситуације у којима се јавља. Често се одређује као стање интезивне, краткотрајне и непријатне нагло настале напетости у присуству опасности. Страх је најчешће нормална реакција на одређену и јасно уочљиву опасност која припрема организам да се супростави претњама. Престаје брзо након окончања опасности. Повезан је са акцијом, посебно мотивише на бекство и избегавање опасности.¹⁰

Лавкрафт пише о страху као о најјачој и најстаријој људској емоцији и издваја страх од непознатог као најјачу врсту страха.

Према Вебстер речнику страх представља непријатну емоцију која се јавља због надолазеће опасности, зла, бола и слично. Без обзира на то да ли је претња реална или умишљена.

Већина дефиниција дакле, страх тумачи као основни нагон који представља емоционални одговор на реалне или имагинарне опасности. Страхови могу бити везани за традицију или емоционално условљени код сваког појединца, мада се обично сматра да је овај индивидуални феномен утопљен у колективно. Осим биолошког страха од угрожавања живота, други основни узрок страху је егзистенцијални страх од губитка слободе, напуштања сигурности познатог окружења, тј. страх од непознатог. Емоција страха јесте дакле, урођена, невољна и адаптивна и представља реакцију на било који стимулус који се доживљава као опасан. На субјективном плану је то непријатно осећање угрожености, несигурности и губитка контроле. На физиолошком плану се манифестује као убрзани рад срца, напетост мишића, повећано лучење адреналина, знојење и убрзано дисање. На плану понашања се

10 Ерић Љубомир: *Страх, Речник страха*, Архипелаг, Београд 2007, 352.

манifestује као бекство или као борба. Страх може бити реалан (узрок је реална спољашња опасност) или измишљен (неуротична страх – фобија, болесни тј. прекомерни страх, страх од неких непостојећих ствари и појава као што су натприродне силе и бића, тј. страх од непознате могуће опасности). Код појављивања страха тражи се нека врста одговора на опасност. Он може бити у виду акције тј. делања и у виду пасивности тј. одуству делања тзв. стању паралисовања.

Страх је у демонолошким предањима неодвојив од њихове улоге која се огледа у опомињању човека на начин живљења. Страх се јавља дакле у сусрету са демонским бићем међу којима су најраспрострањенија: виле, ђаволи, вампири и душе умрлих. Душе покојника су често зле према људима и сматра се да тумарају између светова, тј. да не припадају ни земаљском свету ни загробном, већ да остају заглављене због неких нерашчишћених ствари. Страх од мртве особе Љубомир Ерић објашњава као врло чест и интезиван страх. Он говори о томе да у односу човек према мртвом страх преовлађује у односу на остале емоције, и да се због тог страха тежи што бржем сахрањивању тј. одстрањивању мртвог из непосредне близине. Ерић пише да мртве особе изазивају страх и поседују моћ божанских својстава те се зато чине различите ствари како би се тај страх ублажио. Једна од тих ствари је указивање поштовања храњењем, ласкањем, служењем. Такође, због страха од мртвих не се говори о њима ништа лоше.¹¹

Виле су кроз народну књижевност приказиване двоструко – имају улогу помоћника јунака, дакле као добра бића, или као бића демонске природе, изузетно сујетна и често неумољива. Њихова амбивалентна природа се може видети у демонолошким предањима када кажњавају човека тако што се он разболи па након одређеног периода премине, или моменталном смрћу. Друга страна њихове дуалистичке природе се примећује када пуштају човека уз одређени задатак, услов којег мора да се прдржава. У предањима у којима се човек сусреће са вилом углавном бива кажњаван зато што згази на вилинско коло, које није видљиво човеку, мада се може сумњати на постојање вилинског кола по отисцима у трави, улеглости и кружним облицима. Ипак, човек будући да не може да буде сигуран у простор вилинског кола, а самим тим и њихове територије, ступајући на њихово тло, у ствари ступа на табуисано место и постаје крив за рушење норме која искључује мешање два света.

11 Ерић Љубомир: *Страх од мртве особе*, Речник страха, Архипелаг, Београд 2007, 355.

На путу за Жупањевац има једна шумарак, сваке године око њега има коло. Каже да то играју виле. Свуда лепа трава, а ту ки гођ – лепо се посуши и ту не ваља, не сме да се гази. То је каже вилино коло.¹²

У предању које је названо Играо са њима па се разболео прича се о човеку који је играо са вилама и након тога се разболео. Овде је интересантно приметити неку врсту ограђивања казивача, истиче се да је он играо са вилама у њиховом колу, што је забрањено, и након тога се као последица издваја његова болест и смрт. Међутим, сам казивач овде не говори експлицитно да је човек умро директно од тога, већ се на неки начин позива на мистику говорећи и да ли је од тога умро – ко би знао? Служећи се недиректним исказима приповедач у овом случају не наводи смрт као директну последицу, али ипак се логичким закључивањем из самог предања његова смрт конципира као нужност и не доводи у питање.

Случајеви у којима су виле добре, и на страни људи – у Виле га поштеделе говори се о човеку који је након сусрета са вилама поред потока (табу место) добио од њих врсту услова који му омогућава изостанак казне. Виле су описиване као изузетно лепе девојке или жене, дугих коса у којима у ствари почива њихова снага. Својим изгледом оне нису плашиле човека, већ у демонолошким предањима, човек бива уплашен звуковима које чује. Њихова кола и скупови су праћени симфонијом човеку непонатих звукова и како он није у стању да перципира виле све док му се оне прикажу својевољно, човек бива препаднут самим аудитивним садржајем чији извор не може да региструје и одреди.

Осим вила змајеви су врло често присутни у демонолошким предањима. Фигура змаја је интересантна у српској митологији и врло је честа у предањима. Змај се конципира као биће које, као и вила, има двоструку природу. У демонолошким предањима он изазива страх својим изгледом који је диморфан – он је получовек а полуживотиња. Приписивање животињских атрибута као што су крљушти, реп и крила је јасно изражено у предањима у којима се и инсистира на њиховој функцији. Наиме због застрашујућег, гротескног изгледа (будући да је диморфан, а гротескно је оно што спаја неспојиво, што изазива чуђење и гађење својим несвакидашњим изгледом) змај је изазивао осим страха и неку врсту поштовања код човека. Зато и није странно што човек скупља змајеве атрибуте као врсту амајлије,

12 Марковић Снежана: *Вилино коло, Приповетке и предања из Левча*, Нови записи, Београд – Крагујевац 2004, 114.

заштите, верујући да се у њима и даље налази снага и моћ коју змај поседује. У демонолошким предањима је често изражено како се након места на којем је виђен змај могу пронаћи светлуцави остаци у трави тј. крљушти и које онда човек сакупља.¹³ У предањима у којима је змај виђен, јунак је чешће жена него мушкарац и не долази до директног сукоба, већ се жена гоњена јаким страхом, о којем казивач експлицитно говори, повлачи и бежи. Такође, врло је честа појава змајевитог детета у демонолошким предањима, чији изглед се описује као изглед детета са крилима које се крију испод пазуха. Оваква бића настају из односа змајева са женом, и пошто представљају плод који настаје спајањем два света чије је преплитање забрањено, то биће бива осуђено да буде изопштено. У предањима са змајевитом децом се страх јавља најчешће код њихових мајки које настоје да сакрију чудесне атрибуте и тиме различитост, међутим то никада не успевају, те им следује смрт. Смрт у оваквим ситуацијама се онда конципира као врста одмазде или задовољења правде након нарушеног кодекса о недопустивости преплитања два света.

Вампир се исто тако среће у демонолошким предањима и сусрет са вампиром се описује као нека врста похода. Вампир представља грешног човека чија душа након смрти не одлази на загробни свет, већ остаје на земаљском свету, и често се у предањима описује како се повампирени враћао у своју кућу и обилазио своју породицу уз малтеретирања и тако плашио људе. Вампири су осим свог изгледа – мртвац, плашили људе и насилничким понашањем. У предањима казивач истиче да је недуго након сусрета уследила смрт оног ко је доживео овакав сусрет.

Фигура ђавола се у демонолошким предањима описује као персонификована фигура човека који је мали, здепасти и ружан. Дешава се често да се ђаво баца човеку на леђа и не пушта га док га се човек сам не ослободи тако што га удара. Суштински човек тада удара самог себе и то казивачи говоре у предањима – Кад би се ударио било му је лакше јер би ђаво побегао. Кад би почео да бежи, опет би осетио онај страшни терет и морао би да удара ђавола, ударајући у ствари себе.¹⁴ Занимљиво је да ова врста конфликтка може да се перцепира као конфликт са самим собом – човек желећи да се ослободи демонског,

13 Марковић Снежана: *Змај III, Приповетке и предања из Левча*, Нови записи, Београд – Крагујевац 2004, 130.

14 Марковић Снежана: *Ђаво, Приповетке и предања из Левча*, Нови записи, Београд – Крагујевац 2004, 114.

удара самог себе, наноси штету себи до границе издржљивости у понављањима. Онда дакле фигура ђавола тј. демонског бића симолише у ствари неки човеков сегмент.

Осим страха који се јавља као последица сусрета са натприродним бићима због њиховог изгледа или понашања, концепција страха се може посматрати и на другачији начин, не нужно као последица сусрета са демонским. У том случају важно је приметити стања јунака у којима је доживео сусрет. Луц Рерих говори о стању које описује као врло често стање претераног умора или стање пијанства. Нпр. човек који се касно кући враћа из кафане или прославе и на путу до куће наилази на демона, такође се наводе и стања физичке исцрпљености – након рада, стање незасићења тј. глади, жеђи и сл. који утичући на нормално физиолошко функционисање човека, уједно оспоравају и валидно ментално устројство. Самим тим може се на неком рационалном плану објаснити ова врста сусрета – која је у модерном свету неприхватљива и у коју се не верује. Дакле, човек у тренуцима када је физички и ментално растројен, обично у глуво доба дана тј. ноћи, и на удаљеном месту, осамљен, сусреће се са натприродним. Овако изложен сусрет би дакле од тумача изискивао виђење да је сусрет у ствари само ствар човекове уобразиље подстакнуте помереном, нерационалном перцепцијом. Следи да оваква померена перцепција из оквира прихватљивог онда прича о сусрету који се може идентификовати као врста фантазије. Луц Рерих изједначава сусрет са фантазијом истичући да су демонска бића у ствари персонификације подсвести оног који их казује.¹⁵ Он говори да човек ствара по свом лику и бићу тј. по свом унутрашњем склопу – мисли, жеља, осећања, страхова... то демонско биће са којим се сусреће. Овако посматрано, демон је онда човеков алтер его, а сусрет са демоном у ствари сусрет или борба са самим собом, са својим унутрашњим стањем. Уколико се демон схвати као пројекција човекових унутрашњих стања онда би се могло веровати да се у ствари човек сусреће са својим персонификованим страхом. Како је страх врло јака емоција која је у стању да потисне све остале емоције, није нетачно овде страхом метонимијски означити човекова унутрашња стања узнемирености, расејености, мисли, питања... Сусрет тј. борба са демоном је онда борба човекова која се одвија унутар њега самог, унутар његове душе. Интересантно је да човек у ствари тако оваплоћује свој страх у нади да ће га на тај начин лакше разумети а самим тим

15 Рерих Луц: *Шта све може и треба да оствари истраживање предања* Поља 340, Нови Сад 1987, 255.

и победити, превазићи. Демонско биће онда представља оно демонско у човеку које жели да победи и превазиђе, зато су сусрети насилног карактера тј. конципирани су као конфликт или борба.

Човеково сукобљавање са демоном – персонификацијом самог себе, онда резултира приближавањем делу несвесног, конкретизовањем несвесног, будући да страх често обитава у несвесном.

Може се казати да човеково унутрашње – оно необјашњиво, узима обличја бића, али не обичног него демонског, чиме се заправо сугерише човекова мрачна страна. Постоје тумачења човекове природе у којима се она састоји из доброг и лошег тј. да добро и лоше (или зло), не представљају две одвојене ствари већ целину, да је зло у ствари наличје добра. Самим тим логично је сматрати да онда персонификована унутрашњост човека – демон, представља управо онај демонски део његове природе, које човек жели да потисне из свесног у несвесно. Али управо то потискивање, а не свесна борба и одупирање, често доводи до сублимације у несвесном које онда налази начин да исплива на површину или да се изрази кроз неки аспект свесног. Тако се онда сусрет са демоном може објаснити и као сусрет човека са оним што је желео да потисне, али што се враћа у зазорном, готово гротескном виду и директно му се супротставља.

Тако рећи, демонолошко предање онда није само културно-истројски извор епохе једног друштва, нити представља само остатке паганства након покрштавања народа и не приказује сујеверје неугог и простог човека, већ човекову потребу да победи страх. Страх онда симболизује све оно што човека мучи, његове свакодневне проблеме, сумње, као и његове стрепње које се тичу будућности, а које опет припада неистраженом простору. Суштински оно што човек не може да објасни и теоретизује, што припада непознатом или недовољно познатом јесте оно што га нагони на осећање нестабилности и неспокоја (манфицестације страха). Овако перцепирано демонолошко предање онда јесте у ствари прича о човековом покушају да савлада и победи страх.

Литература:

Рић Љубомир: Речник страха, Аргипелаг, Београд 2007.

Зечевић, Слободан: Митска бића српских предања, Службени гласник, Београд, 2008.

Марковић Снежана: Приповетке и предања из Левча, Нови записи,

Београд – Крагујевац 2004.

Милошевић-Ђорђевић Нада: Народна књижевност, Лирика, Београд, 2004.

Поља 340, часопис за културу, уметност и друштвена питања, Нови Сад 1987.

Чажкановић Веселин: Стара српска религија и митологија, СКЗ, Београд 1994.

Summary

The work itself explains the function of fear in demonological tradition and further explanation of fear role and realization. Demonological sermons represents short, one episode, verbal forms describing an encounter between a human being and a demonic creature. These forms connect two opposite worlds therefore we encounter unconformity and conflict right at the connection stage. The human breaks the rules and disrespects demonic creatures by disturbing them, which is why the human has to expiate. The function of the demonological sermons is to warn the listener by describing an example, which always tackles consequences of meeting a demonic creature. The warning is always phrased as an advise on how to react properly i.e. how to live your life in order to avoid the destiny of the hero in the story. The truthfulness of the sermons is dogma and is never to be questioned. The truthfulness is mirrored in the listener's fear. The fear is present within sermons when the heroes face the demonic creatures. The fear is caused by the very existence of the supernatural but also by its behavior. Some sermons may be read in the perspective of observing the demonic creature as hero's alter ego i.e. the projection of his own internal state. In that case the hero fights himself and faces internal disorder, which is why the demonological sermons might be seen as a human attempt to beat its fears.

Key words:

Demonological tradition, supernatural, truth, fear, two opposite worlds joint together, punishment, projection of what is on the inside, fear personification, internal struggle.

Јован Пенић

Тутор: проф. др Дејан Љубисављевић

Установа: Грађевински факултет Универзитета у Београду

ПРЕЧИШЋАВАЊЕ ОТПАДНИХ ВОДА НАСЕЉА БОГАТИЋ

1. Увод

Стање постојеће канализационе мреже и њен планирани развој

Стање канализационе мреже није на задовољавајућем нивоу. До сада је изграђена примарна фекална канализациона мрежа кроз насеље Богатић, а у току је изградња регионалне црпне станице (на локалитету сточне пијаце) и секундарне канализационе мреже насеља, као и потисног цевовода (од Богатића до реципијента, реке Саве).

Остала насеља немају организоване канализационе системе већ се отпадне воде изливају у индивидуалне септичке јаме, тако да је крајњи реципијент тло, односно подземне воде.

Према постојећем плану општине Богатић, предвиђа се проширење канализационе мреже и изградња постројења за пречишћавање отпадних вода.

Реципијент пречишћених отпадних вода

Локација ППОВ

Концепцијом сакупљања санитарно-фекалних отпадних вода, планирано је да будућа фекална канализациона мрежа насеља Богатић буде део Регионалног канализационог система за насеља Богатић, Баново Поље, Црна Бара, Глоговац, Совљак, Клење, Дубље и Белотић.

За постројење за пречишћавање отпадних вода за сада је само опредељена локација „Банов Брод”, уз реку Саву, у КО Црна Бара у површини од 9,900 m².

Главни канализациони колектор од насеља Богатић до излива у реку Саву, укупне дужине око 11500 m и пречника $\varnothing 700$ mm, већим делом је изграђен, али још није стављен у функцију.

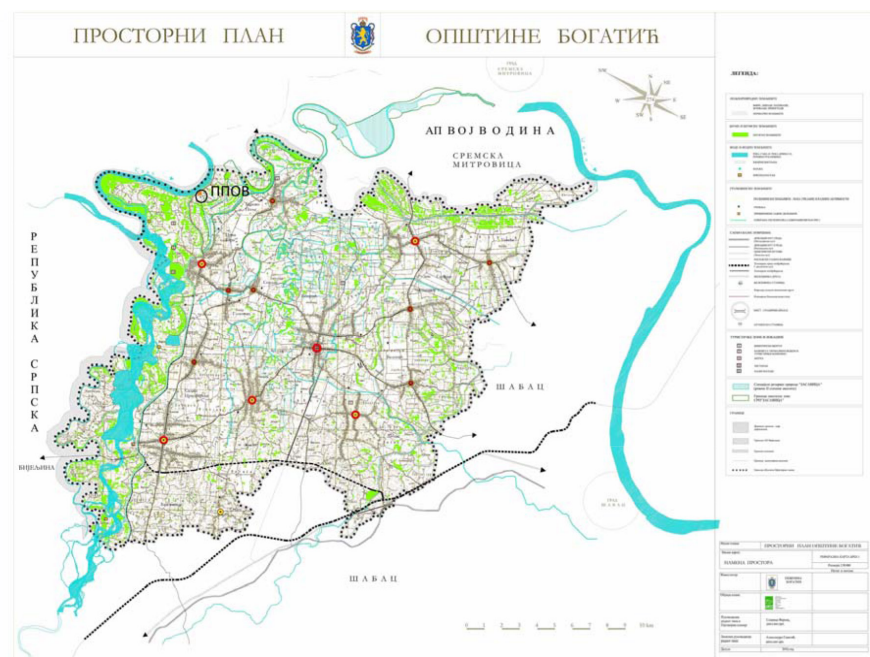
Главни канализациони колектор, функционисаће под притиском,

а на њему ће бити изграђене три канализационе црпне станице и то: у насељу Богатић, у насељу Совљак (са Глоговцем) и у насељу Црна Бара. Како би се предупредио хидраулички удар у цевоводу, односно ради превазилажења проблема надпритиска у цевоводу, уз црпне станице, планира се и изградња комора за прекид притиска .

Насеља Клење, Белотић и Дубље, биће повезана на главни канализациони колектор, преко примарних канализационих колектора профила $\varnothing 250\text{mm}$ и преко три фекалне канализационе црпне станице: Дубље, Белотић и Клење.

Насеље Баново Поље, потребно је прикључити посебним примарним канализационим колектором профила $\varnothing 300\text{mm}$, до локације постројења за пречишћавање отпадних вода „Баново Поље”.

Постројење за пречишћавање отпадних вода ће се налазити на локацији „Банов Брод”, а реципијент ће бити река Сава. Терен је приближно раван и налази се на коти од 79,5 mnm.

2. Меродавни параметри за сагледавање карактеристика и пројектовање ППОВ

Хидраулично оптерећење представља количину отпадних вода која долази до ППОВ. За правилно пројектовање ППОВ потребно је одредити просечне дневне количине отпадних вода у данима са максималном и минималном потрошњом воде, као и максималне и минималне часовне протоке.

Оптерећење органским материјама зависи од количина отпадних вода као и од састава отпадних вода. Пошто је присуство органских материја у води веома велико, оне се посредно дефинишу преко биохемијске потрошње кисеоника након 5 дана ВРК5. Дата органска материја је подложна биолошкој оксидацији при чему се троши присутан растворени кисеоник из воде.

Оптерећење индустријских отпадних вода се изражава одговарајућим еквивалентним бројем становника (ES). Еквивалентни број становника се дефинише тако што се вредности ВРК5 упореде са вредношћу ВРК5 за комуналне воде. Усвајајући да сваки становник прикључен на канализациону мрежу уноси за један дан 60g ВРК5 у отпадну воду, еквивалентни број становника се може дефинисати:

$$ES = \frac{\text{ВРК5}[\text{g/dan}]}{60[\text{g/st. dan}]}$$

За правилно пројектовање објеката и уређаја ППОВ потребно је само дневно оптерећење материјама тј. дневно биолошко оптерећење ДВО, јер у процесима пречишћавања долази до уједначавања променљивости састава у току дана.

2.1. Становништво, установе и индустрија

На основу података који се односе на званичне пописе становништва може се констатовати да ће демографска структура општине Богатић у наредном периоду бити условно стабилна.

Стратешко опредељење будућег развоја Општине је ревитализација становништва на подручју целе територије. Основне претпоставке за демографску ревитализацију у наредном периоду су интензивирање инвестиционе активности у подручју Општине, ослањањем на регионалну развојну стратегију Србије која значи стратешко

опредељење на развој малих градова-центра општина, градова средње величине и сеоских и пограничних подручја.

Реализација ових претпоставки омогућила би утицај и на демографска кретања, јер би се створили услови за:

- повећање природног прираштаја на ниво који је био између 1976.-1981. године (око 150 годишње), тј. око 0,5% годишње;
- заустављање већег одлива становништва, односно свођење миграционог салда на 0 и повратак становништва који живи и ради у другим подручјима Србије, у периоду до 2014. године;
- планска улагања, са подстицајним и другим средствима у центар општине, али и у изразито неразвијена насеља која су захваћена већом депопулацијом, како би се зауставио негативан тренд и повећао број становника, са тежњом да се демографски раст два најразвијенија насеља – Богатића и Бадовинаца, повећају како на бази природног тако и позитивног миграционог салда;
- подизање квалитета живота у готово свим насељима, кроз отварање радних места, побољшање доступности образовним, здравственим, социјалним и културним садржајима, као и унапређењем комуналних и стамбених услова.

ПРОГНОЗА БРОЈА СТАНОВНИКА ДО 2035. год.

	1948.	1971.	1981.	1991.	2002.	пројекција 2021.	разлика
БАДОВИНЦИ							
- стара методологија	5.791	5.941	5.879	5.640	5.800	6.104	+304
- нова методологија				5.462	5.406	5.230	-176
БАНОВО ПОЉЕ							
- стара методологија	2.017	1.881	1.732	1.668	1.664	1.656	-8
- нова методологија				1.629	1.619	1.600	-19
БЕЛОТИЋ							
- стара методологија	1.560	1.800	1.801	1.816	1.839	1.883	+44
- нова методологија				1.776	1.744	1.683	-63
БОГАТИЋ							
- стара методологија	5.662	6.834	7.225	7.346	7.750	8.717	+967
- нова методологија				7.246	7.350	7.550	+200

	1948.	1971.	1981.	1991.	2002.	пројекција 2021.	разлика
ГЛОГОВАЦ							
- стара методологија	1.118	1.078	998	987	1.012	1.070	+58
- нова методологија				956	967	990	+23
ГЛУШЦИ							
- стара методологија	2.856	2.556	2.512	2.438	2.452	2.500	+48
- нова методологија				2.354	2.346	2.330	-15
ДУБЉЕ							
- стара методологија	4.004	3.793	3.558	3.532	3.467	3.343	-124
- нова методологија				3.408	3.317	3.150	-16
КЛЕЊЕ							
- стара методологија	4.024	3.725	3.653	3.476	3.498	3.620	-122
- нова методологија				3.312	3.253	3.140	-113
МЕТКОВИЋ							
- стара методологија	1.554	1.511	1.419	1.314	1.286	1.235	-51
- нова методологија				1.268	1.244	1.200	-44
ОЧАГЕ							
- стара методологија	314	432	445	458	441	410	- 31
- нова методологија				441	409	350	- 59
САЛАШ ЦРНОБАРСКИ							
- стара методологија	1.765	1.604	1.538	1.490	1.405	1.250	-155
- нова методологија				1.436	1.344	1.170	-174
СОВЉАК							
- стара методологија	716	662	627	648	627	590	-37
- нова методологија				644	618	570	-48
УЗВЕЂЕ							
- стара методологија	1.366	1.337	1.263	1.163	1.164	1.200	+36
- нова методологија				1.106	1.103	1.100	-3
ЦРНА БАРА							
- стара методологија	2.813	2.726	2.606	2.462	2.414	2.330	-84
- нова методологија				2.360	2.270	2.100	-170

	1948.	1971.	1981.	1991.	2002.	пројекција 2021.	разлика
ОПШТИНА БОГАТИЋ							
-стара методологија				34.438*	34.819*	35.950	+1.131
-нова методологија	35.560	35.582	35.256	33.398	32.990	32.166	- 824

Опште посматрано, као загађивачи са аспекта продукције отпадних вода, на подручју општине Богатић јављају се следеће категорије:

- становништво насељених места;
- индивидуални произвођачи;
- газдинства са сточним фондом.

Загађење изазвано индустријом је занемарљиво.

Усвојен је број еквивалентних становника: 23.209

Насеље	Број становника 2021	Потребна количина воде (l/s)	Максимална дневна потрошња	Максимална часовна потрошња
(а)	(б)	(в)	(д)	(е)
		$Q=(b) \times$ 150/24/3600	$Q_{max} dp= (в)$ $\times 1,5$	$Q_{max} h= (д)$ $\times 1,5$
Баново Поље	1.656	2,88	4,31	6,47
Белотић	1.883	3,27	4,90	7,36
Богатић	8.717	15,13	22,70	34,05
Глоговац	1.070	1,86	2,79	4,18
Дубље	3.343	5,80	8,71	13,06
Клање	3.620	6,28	9,43	14,14
Совљак	590	1,02	1,54	2,30
Црна Бара	2.330	4,05	6,07	9,10
Укупно канализациони систем Б.Поље	23.209,00	40,29	60,44	90,66

2.2. Инфилтриране и кишне воде

Инфилтриране (подземне) воде могу да повећају хидраулично оптерећење уређаја и због тога се морају узети у обзир. Количина ових вода зависи од тога који део канала се налази испод нивоа подземне

воде, као и од квалитета спојева делова канала.

Инфилтрација је условљена дужином канализационе мреже али како ту информацију нисмо поседовали узето је да инфилтрација зависи од броја становника што се може извући непосредно јер је дужина канализационе мреже донекле у зависности од броја становника. Узето је да је средња дневна инфилтрација око 100 l/dan по становнику што кад се помножи са бројем становника даје 26.86 l/s. Ова вредност представља око 40 % вредности средњег дневног протока што је прихватљиво. У питању је равничарски терен са нижом надморском висином, са великом количином подземних вода, тако да су вредности инфилтрације веће од просечних.

Специфично биолошко оптерећење употребљене воде SBO_{inf}	25 gBPK _s /m ³
Дневно биолошко оптерећење DBO_{inf}	58,02 kgBPK _s /dan
Број еквивалентних становника	967 ES

За минимални проток у канализацији усвојена је вредност која је двоструко мања од просечног хидрауличног сатног оптерећења.

2.3. Рекапитулација хидрауличног и органског оптерећења ППОВ

Потребан степен пречишћавања

Узимајући у обзир све релевантне чиниоце – становништво, установе, индустрију, инфилтрацију, добијени су параметри меродавни за димензионисање ППОВ. Укупно хидраулично и органско оптерећење:

Број еквивалентних становника N_{ES}	24176 ES
Просечно хидраулично сатно оптерећење Q_{pr}	314,29 m ³ /h
Хидраулично дневно оптерећење Q_{dn}	7542,93m ³ /dan
Максимално сатно хидраулично оптерећење уређаја Q_{max}	423,08 m ³ /h
Максимално сатно хидраулично оптерећење за време кише Q_{kise}	652,75 m ³ /h
Минимално хидраулично оптерећење Q_{min}	157,14 m ³ /h
Дневно биолошко оптерећење DBO	1450,6kgBPK _s /dan
Специфично биолошко оптерећење употребљене воде SBO	0,192 kgBPK _s /dan
Дозвољено биолошко оптерећење ефлуента SBO_{eff}	25 gBPK _s /dan

Према усвојеним нормативима Европске Уније о захтеваном

квалитету пречишћене воде, све градске отпадне воде морају се пречишћавати до нивоа BPK5 у ефлуенту од 25 gBPK5/m³, па је потребан степен пречишћавања PSP:

$$PSP = \left(1 - \frac{SBO_{efl.}}{SBO}\right) \times 100 = \left(1 - \frac{3 \text{ gBPK}_5 / \text{m}^3}{192 \text{ gBPK}_5 / \text{m}^3}\right) \times 100 = 98,5\%$$

3. Технички извештај

3.1. Технички опис постројења

Пречишћавање отпадне воде је неопходно, како би се елиминисали негативни утицаји отпадних вода општине Богатић на реципијент, реку Саву. Пречишћена отпадна вода мора задовољити захтеване карактеристике и квалитет према усвојеним нормативима Европске Уније.

Процес пречишћавања се састоји од примарног (механичког) и секундарног (биолошког) пречишћавања са активним муљем.

Процес који се одвија подељен је на две линије:

Линија воде

Линија муља

Линија воде представља технолошки процес путем којег се врши пречишћавање отпадне воде, док линија муља представља технолошки процес путем којег се врши рецикулација и обрада муља, који представља продукт првог процеса.

У оквиру линије воде заступљени су следећи објекти:

Црпна станица сирове воде

Решетке (грубе и фине)

Аерисани песколлов

Аерациони базен

Таложница

Мерни канал

Испуст у реципијент

Довод отпадне воде из насеља до постројења врши се доводним колектором $\text{Æ} 700$, до црпилишта. Вода се из црпилишта пумпама диже на ниво воде испред решетке, који представља потребан ниво за гравитационо течење кроз објекте линије воде. Након тога следи процес механичког пречишћавања.

Прво наступа уклањање крупних пливајућих и лебдећих предмета

из воде помоћу грубих и финих решетки. Ове предмете треба задржати и уклонити да се не би даљим током воде задржали на непожељним местима и на тај начин ометали правилно струјање воде.

Вода се даље упушта у аерисани песколлов чији је задатак да уклони инертан материјал (песак и шљаку) и пливајући материјал (масти и уља). То се постиже обезбеђивањем хоризонталне брзине тока у песколлову и уз помоћ дифузних пнеуматских аератора. Вода из које је одстрањен инертан и пливајући материјал прелази у аерациони базен.

Процес биолошког пречишћавања у аерационом базену заснован је на ефектима пречишћавања помоћу аеробног активног муља. Задатак биолошког пречишћавања јесте да се у води у што већој мери уклоне биолошки разградљиве органске материје. Микроорганизми који се хране колоидним и раствореним органским материјама, размножавају се великом брзином претварајући ове материје у такозвани биолошки муљ, у чији састав улазе и оне саме. За овај процес је микроорганизмима потребна енергија која се добија на тај начин што се други део органских материја оксидише и враћа у раствор у минерализованом облику. Биолошки муљ садржи знатне количине непотпуно разграђених (стабилизованих) органских материја, које су и даље подложне разграђивању. За одржавање аеробних услова, у отпадну воду се удубава ваздух путем потопљених аератора-дифузора. Аератор се снабдева ваздухом преко компресорске станице.

Након аерационог базена у коме је извршено пречишћавање највећег дела биолошког загађења воде, вода прелази у таложнице. Оне имају задатак да изврше исталоживање честица активног муља које су се задржале у суспензији као последица претходног биолошког пречишћавања.

Вода се из таложника прикупља у сабирном шахту одакле се преко мерног канала упушта у одводну цев, и затим испушта у реципијент, реку Саву.

Линија муља започиње цевоводима за рецикулацију муља, којима се муљ из таложница преводи до црпилишта пумпи, које омогућавају дизање повратног муља до потребне коте нивоа воде у доводном каналу аерационог базена.

Повратни муљ се упућује на улаз у аерациони базен у циљу засејавања отпадне воде одговарајућим микроорганизмима. На овај начин се одржава одређена размера између доведене нове количине органске материје коју треба разградити према маси микроорганизмима у муљу који врше пречишћавање. Овај однос се назива оптерећење масе муља.

Вишак муља се из таложница шаље на аеробну обраду коју од објекта сачињавају згушњивач, базен за стабилизацију и филтер пресе. Након ове обраде као финални производ се јавља осушени муљ који се одлаже на градску депонију.

3.2 Технолошки опис постројења

3.2.1. Линија воде

Пречишћавање отпадних вода се састоји из механичког и биолошког пречишћавања.

Механичко пречишћавање обухвата решетке и аерисани песколлов, помоћу којих се уклања крупан, инертан и пливајући материјал и један део биолошки разградљивих материја из отпадне воде.

Биолошко пречишћавање обухвата аерациони базен и таложницу. Њихов задатак јесте да се у што већој мери уклоне биолошки разградљиве органске материје из отпадне воде.

3.2.1.1. Пужне пумпе

Сирова отпадна вода се на постројење доводи доводним колектором $\text{Æ} 700$ у црпни базен са грубим решеткама. Помоћу пужних пумпи се обавља подизање воде на ниво воде испред решетки, који представља потребан ниво за гравитационо течење воде кроз постројење узимајући у обзир све хидрауличке губитке на објектима.

3.2.1.2. Грубе и fine решетке

За уклањање крупних, лебдећих и пливајућих предмета. На постројењу је предвиђен један канал са грубим и финим решеткама. Решетке се састоје од вертикалних металних шипки које се постављају у метални рам чија ширина одговара ширини канала, и уређаја за њихово чишћење. Размак између шипки грубе решетке је 5 cm, а код финих решетки размак је 6 mm.

Критеријум за димензионисање је минимална брзина тока воде кроз чисте отворе решетки, чија је усвојена вредност $V_{\min}=0,5\text{m/s}$.

Уколико би се дозволила брзина воде мања од ове, у каналу би могло доћи до исталожавања материјала. Усвојена ширина канала је 0,4 m, а дубина воде у каналу при $Q_{\text{кише}}$ је 0,25 m.

3.2.1.3. Аерисани песколлов

Песколлов је правоугаоног облика у основи, ваздух се удувава кроз

дифузне пнеуматске аераторе који су постављени са дуже стране коморе песколова, што проузрокује кружно кретање воде у попречном пресеку. Суперпозицијом овог кружног кретања са хоризонталним током воде кроз песколов се добија хеликоидно струјање. Овакво струјање доводи до бржег исталожавања инертног материјала, при чему услед кретања и мешања долази до одвајања органских наслага са зрна инертног материјала и таложења чистог песка са врло малом количином органске материје. На овај начин се смањује величина потребних уређаја за вађење исталоженог материјала, али уједно и потреба за прањем песка пре коначног одлагања. Циркулација ваздуха омогућава флотацију масти и уља на површину коморе песколова и њихово издвајање у мастолову.

Критеријум за димензионисање је максимална хоризонтална брзина тока воде у песколову, чија је усвојена вредност V_{max} 0,3 m/s. На основу њега при $Q_{kiše}$ усвојен је тип песколова SFbS 4-2.0, ширине 2 m и дубине песколова 2,6 m.

Усвојена су два песколова.

На основу површинског оптерећења при $Q_{kiše}$ од 20 m/h усвојена је дужина песколова од 9 m.

Време задржавања воде у песколову при Q_{max} је 0,22 h, док време задржавања воде при $Q_{kiše}$ износи 0.14h.

Усвојена ширина одељења за флотацију је 1,1 m, укупна хоризонтална површина одељења за флотацију је 19.8 m², а површинско оптерећење износи 21.37 m/h.

Очекивана дневна количина исталоженог песка износи око 0,11 m³/dan.

Потребна количина ваздуха за аерацију и мешање износи 324 m³/h.

3.2.1.4. Аерациони базен

Овде започиње процес биолошког пречишћавања отпадне воде, који се базира на ефектима активног муља у аеробним условима који се обезбеђују сталним уношењем кисеоника у отпадну воду помоћу аератора.

Микроорганизми који се хране колоидним и раствореним органским материјама, размножавају се великом брзином претварајући ове материје у такозвани биолошки муљ, у чији састав улазе и оне саме. За овај процес је микроorganizмима потребна енергија која се добија на тај начин што се други део органских материја оксидише и враћа у раствор у минерализованом облику. Биолошки муљ садржи

знатне количине непотпуно разграђених (стабилизваних) органских материја, које су и даље подложне разграђивању. У процесу аерације би требало одржавати одређену размеру између доведене нове количине органских материја коју треба разградити, и микроорганизама који користе ту материју као храну и на тај начин је разграђују. Због тога муљ из таложника који је богат микроорганизмима (повратни муљ) се стално враћа на улаз у аерациони базен.

Биолошко оптерећење запремине, које представља однос дневне количине органског оптерећења које уђе у аерациони базен и запремине аерационог базена износи $0.5 \text{ kg BPK5/m}^3 \text{ dan}$, зато што је постигнуто пречишћавање нитрификацијом.

Оптерећење масе муља представља размеру дневне количине органског оптерећења и масе бактерија које врше пречишћавање, изражава се дневном количином BPK5 која улази у аерациони базен, а уместо са масом бактерија рачуна се са сувом материјом муља у аерационом базену. Оптерећење масе муља износи $0,15 \text{ kgBPK5/kgSM dan}$.

На основу тога и под претпоставком да се у аерисаном песколову уклони 5% BPK5 добијена је запремина аерационог базена од $2756,07 \text{ m}^3$.

Карактеристике аерационог базена су:

Дужина: $L = 34 \text{ m}$;

Ширина: $B = 17 \text{ m}$ (два поља од по $8,5 \text{ m}$);

Дубина аерационог базена: $H = 5 \text{ m}$;

Време аерације при Q_{max} је $6,51 \text{ h}$, а при $Q_{\text{kiše}}$ је $4,22 \text{ h}$;

Аерисање се врши удувавањем ваздуха кроз дифузоре, чија је дубина потапања $4,7 \text{ m}$. За димензионисање објекта захтевана количина кисеоника износи $2,5 \text{ kgO}_2/\text{kgBPK5}$. На основу овог критеријума добијена је потребна дневна количина кисеоника $3445,09 \text{ kgO}_2/\text{dan}$, односно $143,55 \text{ kgO}_2/\text{h}$. Потребна количина ваздуха је $2181,54 \text{ m}^3/\text{h}$.

3.2.1.5. Таложнице

Оне имају задатак да уклоне активни муљ таложењем из отпадне воде пре њеног упуштања у реципијент. Активни муљ се понаша у таложницама по зонској теорији таложења, коју карактерише јасно изражена граница исталоженог муља и течности изнад.

Један део муља из таложница (повратни муљ) богат

микроорганизмима се враћа на почетак аерационог базена, а други део (вишак муља) се шаље на обраду.

Приликом димензионисања таложница одређена је потребна површина у односу на хидрауличко оптерећење површине за време суше које износе 0,667 m/h, и у односу на оптерећење површине сувом материјом муља које износи 3 kg/m² h. Већа укупна површина таложница добијена је у односу на хидрауличко оптерећење површине, и она износи 634,62 m².

.На основу ње усвојене су таложнице пречника 21 m и дубине 4 m.

Карактеристике таложница су:

Запремина једне таложнице је 1385,44 m³, док укупна запремина таложника износи 2770,88 m³;

Хидрауличко оптерећење површине је 0,61 m/h;

Оптерећење површине масом муља је 2,04 kg/m²h;

Оптерећење прелива таложница је 3,21 m²/h;

3.2.2. Линија муља

Линија муља се састоји из два процеса:

Рециркулација муља

Аеробна обрада муља

3.2.2.1. Рециркулација муља

Она подразумева превођење једног дела исталоженог муља из таложнице испред аерационог базена, у циљу засејавања отпадне воде одговарајућим микроорганизмима. На овај начин се одржава одређена размера између доведене нове количине органске материје коју треба разградити према маси микроорганизмима у муљу који врше пречишћавање.

За однос повратног муља према дотоку отпадне воде од 100%, потребна количина суве материје у повратном муљу треба да буде двоструко већа од количине суве материје у муљу аерационог базена.

Количина повратног муља од таложница до аерационог базена износи 314,29 m³/h.

3.2.2.2. Аеробна обрада муља

Главне сврха поступка обраде муља су:

Згушњавање муља, због:

смањења његове запремине

смањења димензија објеката у којима се врши његова даља обрада

смањења депонија муља
смањења трошкова и олакшања транспорта
Стабилизација муља, због:
спречавања његове спонтане разградње у природној средини
уништавање паразита присутних у муљу

Аеробна обрада муља обухвата:

1) Згушњивач

Муљ се доводи у центар згушњивача, где се под дејством гравитације креће према дну, а надмуљна вода се издваја на преливу и одводи на почетак процеса пречишћавања. Садржај суве материје у муљу на улазу износи 0,85 % док је након процеса згушњавања садржај суве материје 2%.

На основу специфичне продукције вишка активног муља од 1,25 l/ES дан и времена задржавања муља у згушњивачу које је усвојено за 1 дан, добијене су димензије згушњивача које чине пречник 4 m и дубина 4 m.

Запремина муља која се упућује у базен за стабилизацију је 12,84 m³/дан.

2) Базен за стабилизацију муља (аеробна стабилизација муља)

Аеробна стабилизација муља (дигестија) је биолошки процес за стабилизацију органског муља. Она тече у једној фази. Уз додавање довољне количине кисеоника, микроорганизми оксидишу разградљиве органске материје. Као крајњи производи настају пре свега угљендиоксид и вода, као и нитрати, фосфати и сулфати.

Време задржавања муља у базену за стабилизацију на 20 оC је 20 дан. На основу овога добијене су димензије базена за стабилизацију које чине ширина од 6m, дужина 9m и дубина 5m.

Запремина муља која се упућује на филтер пресе је 12,84 m³/дан.

3) Филтер преса

Након изласка из базена за стабилизацију, муљ одлази на тракасте филтер пресе, при чему се пре пресовања муљу додаје флокулант ради лакшег издвајања воде, а мешање са флокулантом се обавља у улазној комори постављеној испред пресе.

Усвојена је једна радна и једна резервна преса.

. Време рада филтер пресе је 8 h дневно, 5 дана у недељи. Потребан капацитет једне филтер пресе за сиров муљ је 1,61 m³/h.

Дневна количина муља за одлагање на депонију је 1,80 m³/дан.

4. Процена инвестиција и годишњих трошкова

4.1. Инвестиције

Инвестиције обухватају све трошкове изградње постројења, почевши од припремних грађевинских радова као што су – отварање и уређење градилишта, довод струје и воде, земљани радови, преко изградње објеката пречишћавања, све до објеката посебне намене.

Од свих објеката највећи утицај на цену коштања постројења имају објекти за биолошко пречишћавање воде.

Машинска обрада муља повећава трошкове инвестиционих улагања јер захтева и додатну опрему за сушење и цеђење муља.

Укупне инвестиције у ППОВ одређене су на основу дијаграма које је предложио проф. W.v.d. Emde.

Специфичне инвестиције: 110 €/ ES

Укупне инвестиције: 110 €/ES x 24176 ES = 2.659.364,58 €

4.2. Годишњи трошкови

Годишњи трошкови рада обухватају погонске трошкове и трошкове капитала (инвестиција). У погонске трошкове спадају: трошкови радне снаге, утрошене енергије и инвестиционог и редовног одржавања објекта. Трошкови капитала представљају камате и амортизацију.

Оријентациони трошкови пречишћавања отпадних вода одређени су на основу дијаграма које је предложио проф. W.v.d. Emde.

Специфични годишњи трошкови: 20 €/ ES

Укупни годишњи трошкови: 20 €/ ES x 24176 = 483.520,83 €

Специфични трошкови погонна: 10 €/ ES

Укупни трошкови погона: 10 €/ ES x 24176 = 241.760,42 €

Литература

Др Дејан Љубисављевић, Мр Александар Ђукић, Мр Бранислав Бабић Пречишћавање отпадних вода, Грађевински факултет Универзитета у Београду

Др Дејан Љубисављевић, Мр Александар Ђукић, Мр Бранислав Бабић, Бранислава Јовановић Комунална хидрогехника – Примери из теорије и праксе, БМГ, Грађевински факултет Универзитета у Београду

Др Милоје Милојевић Снабдевање водом и каналисање насеља,

Грађевински факултет Универзитета у Београду, Институт за хидротехнику

Мерни објекти за одређивање протицаја у отвореним токовима,
Грађевински факултет Универзитета у Београду

Summary

This thesis provides an overview of the present state of the existing sewerage network of the Bogatić area and its planned development. Also, all the parameters necessary for the designing of the waste water treatment plant will be reviewed. Those parameters are hydraulic load and the load of the organic materials. Hydraulic load represents the amount of waste water that comes to the treatment plant, and the load of the organic materials depends from the amount of the waste water and from its composition. Waste water that comes to the treatment plant can be a product of institutions, population, industry, infiltrated and rain waters, etc. Water purification is necessary, in order to reduce the negative impact of the waste waters from the Bogatić area, on the recipient river Sava. Purified water must satisfy the required quality, according to the European Union's regulations. The entire process is divided into two lines - water line and sludge line. Water line is a technological process during which the waste water is purified. Sludge line is a technological process during which the recirculation and processing of the sludge is conducted. The example of the waste water from the Bogatić area shows the process of the analysis and the dimensioning of the waste water treatment plant.

Key words:

Waste water treatment, water quality.

Јована Игњатовић

Турорка: Јелена Ђорђевић

Институција: Служба за управљање кадровима Владе Републике Србије

УСАВРШАВАЊЕ ДРЖАВНИХ СЛУЖБЕНИКА У ПРОЦЕСУ ЕВРОИНТЕГРАЦИЈА

О Европској Унији

Европска унија постала је оквир политичке расподеле моћи на европском континенту, који је конструисан пре 50 година Римским уговорима. На тај начин на карту света је уцртана нова, интегрисана Европа. Евроинтеграције су данас достигле ниво када се поставља питање завршетка процеса европских интеграција, и питање устројства Европске Уније као својеврсног ентитета.

Европска унија тренутно има највеће унутрашње тржиште, са једном од најјачих валута. Због тога ЕУ има статус једног од најважнијих чинилаца у превазилажењу међународних криза, а да при том својим грађанима пружа висок степен правне и социјалне сигурности. Од настанка, па све време приликом спровођења интеграција, надлежности су преношене скоро по принципу случајности. Од политике безбедности, монетарне и еколошке политике, до унутрашњег тржишта- све то уређивано је без систематског приступа, односно без визије куда све то води. Оно што је требало да донесе промену у оваквом, скоро па можемо рећи насумичном, начину функционисања, и да обави подешавање политичке архитектуре Европе је прописано Лисабонским уговором. Као и сваки пут када у доношењу одлука партиципира велики број заинтересованих страна, јављају се проблеми, несугласице и сукоби интереса. Чињеница да је Ирска одбила да ратификује поменути споразум, целокупну реформу доводи у питање, а Европу у стагнацију, и по мишљењима неких, распад Европске Уније као крајњи исход. Овакав сценарио ипак

помало делује претенциозно, имајући у виду достигнућа током евроинтеграција последњих педесет година. Оно што Европа мора да уради сада је да својим грађанима да оријентацију у циљу оснаживања свог личног легитимитета-формула неопходности интеграције.

Што се тиче политике према југоисточној Европи, прецизније западни Балкан, представља тест за ЕУ стратегију за стабилизацију кроз сарадњу и интеграцију. Прокламовано убрзање спречавају структурални проблеми у вођењу државе и међудржавни и етнички сукоби на овим просторима. Ради спровођења ССП и приближавања ЕУ од 2003. године се користе инструменти политике проширења: приступна партнерства по узору на европска партнерства, позив за укључење у активности ЗСПБ, мере повећања административних капацитета и изградње институција(којима ћемо се овде бавити) отварање заједнице у области истраживања, образовања, културе и сузбијања корупције.

Пошто је пошто се у оквиру теме овог рада анализира стручно усавршавање, које је у склопу концепције доживотног учења следи краћа анилиза развоја ове идеје паралелно са развојем процеса интеграције.

ЕУ и доживотно учење

С обзиром на то да је стручно усавршавање у оквиру концепта доживотног учења, следи неколико речи о томе.

Доживотно учење је концепт који је основа за креирање образовне политике широм Европе. ЕУ га пропагира на различите начине, с обзиром на чињеницу да је један од услова за остварење циљева постављених у Лисабону. Укључујући организације као што су УНЕСКО и ОЕЦД, ЕУ има значајан утицај на развој концепције доживотног учења. Учење одасли 90х и доживотно учење деведесетих година прошлог века, постају приоритетне области. По потписивању Лисабонског уговора, доживотно учење постаје водећа идеја у креирању образовних политика, и издваја се као кључни услов повећања конкурентности и креирања друштва заснованог на знању. Филд наводи четири периода у добијању надлежности ЕУ у области креирања образовних политика.

Први период(1957 до средине седамдесетих): главно интересно поље ЕЕЗ представља стручно образовање, које је виђено као инструмент развоја привредне интеграције. Ово је разумљиво ако имамо у виду чињеницу да је ЕЕЗ формирана због економских интереса.

Други период(средина седамдесетих- средина осамдесетих) доживотно образовање уводи Паул Ленгранд, тадашњи директор УНЕСКО-вог института за образовање. Контекст у коме се јавља доживотно образовање је криза школства и високог образовања, са циљем човековог самоостварења, као одговор на друштвене тежње и критику образовног система тада.

Трећи период(средина седамдесетих- до 1992.) нови економски поредак узима свој данак и у образовној политици, па се и образовање посматра као економска функција. Овај период је основа за оптерећеност инструменталном димензијом образовања и занемаривање личног развоја, зарад економске добити. 1976. када Европски суд правде доноси одлуку да европске институције имају легислативу за усвајање и прописивање закона у области стручног образовања, започињу и иницијативе Европске заједнице у овој области.

Четврти период(након 1992.) Потписивање Мастрихтског уговора, почиње период када се јавља највећа заинтересованост за доживотно образовање, и када Европска заједница има највећи утицај на креирање образовних политика. Надлежности су дефинисане уговором из Местрихта: „Заједница ће имплементирати политику стручног образовања која ће бити додатак активностима држава чланица“(Мастрихтски уговор, 1992, члан 127). Овако су земље чланице самостални доносиоци одлука, а ЕУ наднационални креатор политика чије су мере обавезујуће.

ЕУ и Србија

Какав је однос државе према образовању у Србији у односу на Европску Унију? У Србији је модел креирања политике доживотног образовања етатистички, што значи да је држава доминантна у регулисању образовног система. Овакав централитички модела је карактеристичан за медитеранске и земље југоисточне Европе. Оно што је парадоксално када је образовање одраслих у Србији у питању је да постоји друштвена небрига за ову област, што значи да је држава далеко од доминације у овој области, да не спомињемо проблем друштвеног непознавања образовања одраслих.

То је због тога што је Србија на потпуно другом крају континуума од онога где су друге земље Европе. Док се Европа деведесетих година прошлог века у највеће уједињавала, на нешим просторима су се дешавала разарања-што гранична, што друштвена. После година

кризе и назадовања, после 2003. године се прави помак у смислу социоекономске реформе, тј промена у законодавству, развој стратегија у различитим областима и прихватање европских трендова и тенденција. Образовање одраслих је коначно препознато као инструмент за решавање социоекономске ситуације, а акценат је стављен на обуку одраслих и стручно образовање и усавршавање. 2006. године је донета стратегија о образовању одраслих.

Реформа државне управе

Како смо се са годинама приближавали Европској Унији, или барем покушавали, много тога је промењено; да дозволимо себи луксуз- можда чак и подигнуто на виши ниво професионалности. Иако се пракса функционисања на одређени (застарели) начин, чврсто укоренила у све државне институције, неке промене су се ипак десиле. Овде конкретно говоримо о реформи државне управе. Европеизација државне управе у Србији почела је релативно касно у односу на остале земље Европе. Први корак који начињен зарад овог циља је израда Националне стратегије за реформу државне управе, која је донета 2004. године. У стратегији се каже да реформа државне управе треба да испрати основне принципе Европског административног простора, што је додатно потврђено у Националном програму за интеграцију Србије у Европску Унију. Поучени искуствима држава које су већ чланице и оних које имају статус кандидата, оно што је Србији хитно неопходно јесу стручни, ефикасни и добро обучени службеници у државној управи који ће бити у стању да адекватно испрате промене са којима ће се сусрести током, али и по завршетку процеса интеграције. Интеграциони процес не зависи само од обучавања и усавршавања државних службеника, само зарад његовог остваривања, већ је битно да се он настави и то у виду даље надградње капацитета, и употребом ресурса који су на располагању, што подразумева заједничко учешће

и напоре свих оних који учествују у процесу. Један од кључних услова је помоћ саме Европске Уније без које је довођење овог процеса до краја мало вероватно. Обука државних службеника постаје све значајнија у свим чланицама ЕУ, као и у европским институцијама, а нарочито обука на радном месту, која је најчешће повезана са развојем каријере самих службеника, али такође, и са бољим, квалитетнијим и професионалнијим функционисањем установа уопште. Широм ЕУ постоје различити модели обуке. На пример, Француска и Шпанија су једине земље са давно успостављеном традицијом школа за државну службу, које су тесно повезане са CORPS системом. На пример у Француској се може наћи више стотина таквих школа, које су задужене за регрутацију кандидата на основу образовања и академских постигнућа, такође кроз интерну регрутацију и обавезну примипрему за будуће радно место. У другим земљама пракса је да се школе и инситути фокусирају на обуке на самом радном месту.

Везано конкретно за утицај чланства у ЕУ, односи се на неопходности европске обуке, и постепено се појављује проблем међусобног признавања обуке и искуства у државној служби, а нарочито у областима обрзовања и здравства. Државе које су прошле кроз процес интеграције биле су у обавези да предузму свеобухватну и дугорочну обуку државних службеника како би се испратила реформа саме државне управе. Континуитет у усавршавању је право и обавеза запослених у државној служби. Као најпогодније средство за праћење европских принципа државне управе, а тиме и за модернизацију и професионализацију у државној управи, обуке треба организовати на специфичан и адекватан начин, како би се постигли постављени циљеви у овој области .

Ко?

Институције које се превасходно баве обуком државних службеника, су Служба за управљање кадровима и Канцеларија за европске интерације(која се бави конкретно усавршавањем државних службеника у области европских интеграција). Улога Службе за управљање кадровима је да пружи континуирану подршку реформи државне управе у складу са принципа професионализације, деполитизације и модернизације а у складу са актуелном стратегијом реформе државне управе.

Такође, служба обезбеђује примену и даљи развој утврђених стандарда и процедура у процесима који представљају управљање људским потенцијалима. Основана је 2005 године, са три основне унутрашње јединице:

- Сектор за одабир и развој кадрова
- Сектор за аналитичке послове
- Сектор за правне финансијске и опште послове

Директно повезан са темом овог рада је сектор за одабир и развој кадрова чије су активности спровођење конкурсних поступака за одабир кадрова у органима државне управе и службама Владе, унапређење поступака за одабир кадрова, развој каријере државних службеника, пројекте усмерене на пружање подршке Служби, итд. Овај сектор чине две подјединице: Одсек за спровођење поступака за одабир кадрова и Центар за стручно усавршавање, о чијем раду ће бити речи касније, јер се односи управо на организацију и спровођење обука за државне службенике.

Сектор за аналитичке послове се састоји из:

1. Одсека за
анализу радних места и кадровски план
2. Групе за Централну кадровску евиденцију и информационе системе

Сектор за правне, финансијске и опште послове има следеће унутрашње јединице:

1. Група за подршку високом службеничком савету
2. Група за подршку жалбеној комисији Владе
3. Група за финансијске и рачуноводствене послове

Канцеларија за европске интеграције основана је 2004. године, када је преузела водећу улогу у организацији обуке за државне службенике специфично за област европских интеграција. Све обуке које спроводи Канцеларија, су прилагођене потребама циљних група и покривају широк дијапазон тема у односу на Европско партнерство. Обуке и теме обука се организују на основу анализе потреба. Она се спроводи на годишњем нивоу, и то упитником. Канцеларија анализира одговоре, а затим се бирају приоритети у складу са годишњим извештајем Европске Комисије и Националним програмом за интеграцију. Једном одређене теме нису непромењиве, већ флексибилне и мењају се у складу са потребама циљне групе, као и са развојем односа између Европске Уније и Србије.

Мало хронологије...

Упоредна пракса-
садржај обука

Упоредна анализа показује да постоје велике разлике у садржају обука у државној служби других европских земаља, с тиме да постоје одређени основни садржаји које налазимо у примерима у великом броју земаља. То су на пример: закони о државној управи и системима, управљање људским ресурсима, привредни систем, лидерске вештине, знања и вештине о ЕУ, комуникације и медији. такође, постоје разлике у трајању обука, при чему већина траје неколико дана. Све институције надлежне за организовање обука које су разматране у упоредној анализи су краткотрајне, али постоје и дуготрајне обуке у форми модула.

Први период, када су започете обуке, теме су углавном биле у вези са приоритетним областима Европског партнерства. Главне теме биле су из основа функционисања ЕУ, права и процедура, институција ЕУ, као и на припреми преговора за Споразум о стабилизацији и придруживању(у даљем тексту ССП). Тада уска циљна група, обухватала је већином државне службенике ресорних министарстава, и то у оквиру јединица ЕУ, Комисије за координацију процеса европских интеграција и оних државних службеника који су радили на припреми разлићитих извештаја.

Други период пропраћен је почетком преговора о ССП, па су обуке модификоване а циљна група проширена. Поред основних, теме су проширене оним у вези са ССП-ом, затим секторским политикама и правним тековинама ЕУ. Обуке су засноване на размени искустава практичног и специфичног знања са старим и млађим државама чланицама.

Трећи период, када је закључен ССП и започета његова имплементација, облежен је повећањем броја секторских тема у оквиру обука. Ту спадају специфичне теме везане за хармонизацију процеса, спољној и унутрашњој координацији европских послова, искуства земаља из региона које су приступиле ЕУ, итд. Посебну пажњу привукле су обуке са темом везаном за технике преговарања и лобирања.

Почев од 2009. године обуке су организоване у складу са приоритетима НПИ, а циљне групе су додатно проширене члановима радних тела на изради појединих закона (укључујући и цивилни сектор), инспектори, судије, заполени у привреди, школству, култури, итд. Оваква проширења уведена су због

тога што приступни процес не зависи само од чистог усвајања правне тековине Европске Уније, већ првенствено од њене импементације.

Оно што је карактеристично за последњи период (а који и сада у траје) је фокус на посебним аспектима примене хармонизације законодавства и институционалног јачања, на специфичним и индивидуализованим облицима стручног усавршавања, уско стручним усавршавањима у појединим обласима правних тековина ЕУ, а циљна група још додатно проширена и на запослене у локалним самоуправама.

У 2010. години, притупање ЕУ подржано је новим пројектом чији је званичан назив „Европске интеграције-програм стипендирања“, а финансиран је из ИПА фонда 2008. Година 2011. прошла је у знаку обука из области секторских политика, као и у превођењу правних аката ЕУ. У оквиру горепоменутог пројекта, који је завршен 2012 године, учествовао је 171 полазник на тродневном програму специјализоване обуке за државне службенике и запослене у јавној управи и локалној самоуправи. Током те 2012. организовано је низ семинара за јачање капацитета државне управе за процес преговарања са Европском Унијом. Обуке су допринеле изградњи јаким интерадминистративних мрежа, унаређењу свести о комуникацији и сарадњи између различитих државних органа, пораст свести о важности усавршавања, посебно сарадњи са институцијама ЕУ, другим домаћим и иностраном партнерима. Посебно је значајно нагласити потребу за јачањем ЕУ јединица у министарствима. Оне имају главну улогу у обучавању и јачању административних капацитета, јер су отворене у оквиру свих министарстава а њихови запослени поседују знања о ЕУ и свакодневно су ангажовани на пословима везанима за ЕУ.

Како?

Служба за управљање кадровима се бави организовањем општег стручног усавршавања у скаладу са програмом који на њен предлог доноси Влада. Служба не одлучује о кадровима у државној управи већ ствара услове за развој професионалне државне управе способне да одговори на изазове који се пред њу постављају. Служба има циљ да буде модеран сервис и носилац промена у области управљања људским потенцијалима. Неки од најважнијих задатака су стварање услова за ефикасан одабир кадрова, примену критеријума способности,

правилно одлучивање о напредовању према резултатима рада, за континуирано стручно усавршавање и развој каријере државних службеника. Служба за запослених у министарствима, управама у саставу министарстава, посебним организацијама, службама Владе и управних округа. Анализа потреба ради се кроз анализу стратешких докумената, праћење новина у прописима, анкетаирање државних службеника на крају сваке обуке и на крају године, кроз контакте са јединицама за људске ресурсе, кроз анализу годишњих извештаја о оцењивању.

Везано за савремену теорију и праксу управљања људским ресурсима, велика пажња се придаје концепту перманентног професионалног усавршавања запослених. Центар за стручно усавршавање одговара изазовима савремених тенденција у области едукације, али и у сложеним процесима професионализације државне управе.

Активности су усмерене на:

- Анализу потреба за обуком, на основу које се прецизирају теме и садржаји обука
- Планирање и програмирање општег стручног усавршавањем и додатна операционализација садржајног, методолошког и финансијског аспекта обука
- Организација и реализација чији је циљ детаљна припрема и спорвођење програма општег стручног усавршавања државних службеника
- Евалуација, чија анализа служи за повратну информацију о квалитету реализованих обука и њиховом утицају на рад

Имајући у виду то да прописима није уређен одговарајући поступак за утврђивања потреба за стручним усавршавањем, Служба за управљање кадровима је израдила приручник „Поступак анализирања потреба за стручним усавршавањем”. Од значаја је и чињеница да Служба за управљање кадровима годишње објављује програм општег стручног усавршавања, јер се у оквиру њега даје приказ извршених анализа потреба за стручним усавршавањем за потребе тог програма. Служба је задужена да води кадровску евиденцију, у којој су подаци о стручној спреми, усавршавањима, знањима и стручним испитима државних службеника. Надлежност Службе покрива организовање обука за државне службенике у следећим органима државне управе: министарства, управе у саставу министарства, посебне организације,

стручне службе и службе Владе, мада се ту списак корисника обука не завршава јер се јављају и други државни органи као и одређени број јавних служби.

Безано за оцењивање спровођења стручног усавршавања и примене тако стечених знања на радном месту, не постоје прописи којима је ово стриктно регулисано. Тренутно, праћење се обавља посредно кроз различите документе, и то: годишње евалуације програма општег стручног усавршавања, евалуације извештаја после спроведених обука, извештаје о мерењу ефеката програма општег стручног усавршавања итд. Карактеристично за обуке у организацији Службе за управљање кадровима је да по завршетку сваке обуке полазници добијају стандардизовани упитник, у коме оцењују поједине аспекте обуке. Такође постоји део у коме имају могућност да оцене сопствено знање пре и после обуке, али постоје и обуке где се процена знања врши тестирањем како би се утврдио ниво знања пре почетка обуке, и добили подаци за каснију упоредбу у напредовању знања. Једном годишње, полазницима који су учествовали у обукама у текућој години, се шаљу упитници, који су анонимни, а на основу којих се врши испитивање ставова самих полазника о ефектима стручног усавршавања.

Упоредна пракса-
оцењивање

Оцењивање садржаја и квалитета обука у другим европским земљама врши се углавном на три начина. Први начин је оцењивање од стране учесника на крају обуке, при чему се траже генерални коментари на обуку, релевантност и квалитет садржаја обуке, методе и рад тренера. Други начин је процена и анализа од стране запослених у институцијама надлежним за спровођење обука. Трећи и најкомпликованији начин је процена релевантности и квалитета у државној служби на бази истраживања, студија и разговора са представницима министарстава и других државних органа на нивоу редовне годишње процедуре или кроз повремене пројекте.

Према увиду у упитнике које су полазници попуњавали после сваке обуке у току 2012, а из области европских интеграција можемо да закључимо да међу полазницима влада задовољство овим обукама, од организације до самог предавача. Општа просечна оцена свих обука за претходну годину је око 4,5. Овако добра оцена је вероватно резултат добре организације и избора тема и предавача, а лагана померања, односно виша или нижа просечна оцена

код сваке обуке понаособ, је последица појединачног мишљења полазника. Информације и знања која се добијају нису нужно за све корисна и неопходна, па се јавља отпор и незадовољство обуком на свим аспектима, што је одраз субјективности, не толико стварна оцена. Када је оцена виша полазницима су знања неопходна за учинковито обављање посла, па их самим тим сматрају кориснијим и задовољство обуком је у порасту.

Закључак

Имајући у виду начин функционисања у државној управи пре почетка процеса европеизације, и упоређујући га са функционисањем данас, промене и њихов утицај су очигледни. То је вероватно, највидљивије код самих запослених, у начину њиховог рада и у односу према послу, али и у односу према самим обукама. Овде не говоримо само о обукама чија се тема тиче конкретно евроинтеграција, већ уопштено о обукама које организује Служба за управљање кадровима. Са годинама се повећава број учесника који се сами пријављују за обуке, што, осим што представља афирмацију саме Службе, значи и да људи превазилазе отпор према променама, препознатљиву карактеристику „српског менталитета“. Такође, спуштају се баријере према учењу у одраслом добу, што са аспекта неког ко се бави образовањем одраслих, представља врло охрабрујућ податак.

Крајњи коментар је да, иако су постигнуте прогресивне промене, које ће се свакако дешавати и у будућности, претходни систем је превише чврсто укоревен, генерације су подизане на њему, и није могуће све променити „преко ноћи“. Европеизација државне управе је узела године, и узеће их још, док не буде доведена на оптимум. Да би се то остварило потребно је учешће других сектора, организација, служби, стејкхолдера и свих оних који учествују у реформама и исте пропагирају, јер није довољно да се само Служба за управљање кадровима и Канцеларија за евроинтеграције баве овом тематиком, већ треба мобилисати све расположиве ресурсе, и деловати на све оне аспекте који доприносе довођењу на европски стандард.

Summary

This paper is a qualitative research about how public administration changed during the Eurointegrations for the last 10 years, more precisely about how the lifelong learning concept was introduced through the programmes of training employees in public administration, and the changes it made. Contains short review about EU history, the whole process of training public administrators in Serbia since 2002., until this year. Informations are collected during the internship in Government Department for human resource management.

Key words:

Human resources, European Union, lifelong education, adult education, training, public administration

Jovana Stanković

Tutorica: Milica Cvetojević, Proces Ekspert

Organizacija: VIP mobile kompanija

GLOBALNA KRIZA JAVNOG DUGA I SRBIJE

Uvod

Javni dug je oblik javnog rashoda koji ostvaruje država, ili drugi javno-pravni organ, zbog postizanja određenih ciljeva, odnosno zbog pokrića rashoda, bilo kod emisije ustanove, bilo kod nosilaca dohotka (ili u inostranstvu). Javni dug predstavlja skup različitih oblika zajmova koje obično pravi država u svrhu ostvarivanja određenih budžetskih ciljeva. Davno su poznati različiti oblici javnog duga, kao izvanrednog izvora sredstava za finansiranje javnih-državnih rashoda. U posljednje vreme javni dug se redovno javlja kao izvor u državnim finansijama, ali ne više radi uravnotežavanja državnih finansija, kao u klasičnoj teoriji, već kao vrlo pogodan i efikasan instrument ekonomske politike kapitalističkih i drugih država. On se obično formira kod centralne banke ili u inostranstvu.

Javni zajam najčešće nastaje u posebnim uslovima kada su državi odmah, ili u kratkom roku potrebna sredstva za određene najčešće izvanredne rashode, koje ne može da osigura redovnim prihodima. Javni zajam je metod kojim se to postiže. Raspisujući javni zajam, u odnosu na nosioce dohotka u zemlji ili uzimanjem zajmova u inostranstvu, država dolazi do potrebnih sredstava.

Javni zajam država vraća postepeno, u dužem periodu vremena, obično kroz anuitete (otplate i kamate) – koristeći pri tome svoje redovne prihode (poreze i drugo).

Javni dug je javni prihod u momentu kada se obezbedi, a javni rashod kada se plaća.

Pošto se plaća (vraća se glavnica sa kamatom upisnicima zajma) iz poreza, on je u stvari

prikriveni porez, odnosno dažbinski prihod.

Javni dug obuhvata ukupna dugovanja države po svim pravnim osnovama tj. svako zaduženje države kako po osnovu ugovora o zajmu kod pravnih

ili fizičkih lica tako i sve obaveze države po drugim osnovama, zakonskim, ugovornim, sudskim (npr. dugovanje naknade za državne nabavke, za plate državnih činovnika, za eksproprijaciju imovine, naknada ratne i druge štete, naknada po osnovu sudskih presuda i dr.).

Javni zajam obuhvata samo ono zaduženje koje je organizovano u vidu zajma sa javnim upisom. Situacije u kojima se država nađe u vezi sa javnim finansiranjem i njeni motivi da se zadužuje mogu biti različiti. Država se zadužuje kada mora da poveća javne potrebe, a ne može da povećava fiskalnu presiju ili kada želi ili mora da smanji fiskalnu presiju, a ne može da smanji javne rashode. Država može da se zaduži i iz transakcionih motiva, kratkoročno, da premosti nastali manjak, kada dolazi do vremenskog nepodudaranja između pritanja prihoda i dospeća obaveza države da podmiri svoje rashode. To je situacija kada dođe do zastoja u prilivu prihoda, na primer zbog sezonskih oscilacija (turistička sezona za vreme leta, poljoprivreda-ratarstvo daje rezultate u jesen, građevinarstvo zamire u zimu), što sve utiče na usporavanje javnih prihoda i nelikvidnost budžeta koja se prevazilazi (ako za te svrhe nema dovoljno sredstava u budžetskoj rezervi) kratkoročnim (letećim) zajmovima koji se obezbeđuju na tržištu novca i kratkoročnih hartija od vrednosti.

1. Globalna ekonomska kriza

U svim važnijim regionima sveta ekonomska kriza se duboko ukorenila izazivajući masovnu nezaposlenost, urušavanje državnih programa socijalne zaštite i osiromašenje miliona ljudi. Ekonomska kriza praćena je procesom militarizacije širom sveta, "ratom bez granica" koji vode Sjedinjene Američke Države i njihovi saveznici iz NATO-a. "Dugi rat" Pentagona blisko je povezan sa restrukturiranjem globalne ekonomije.

Kao i do sada u istoriji uzroci recesije su spekulacije na finansijskim tržištima. One su posledica pohlepe za što većim profitom. Da bi se on ostvario, špekulanti se kockaju, klade se na finansijskim tržištima. Ako očekuju da će neki vrednosni papir (hartija od vrednosti - akcija ili obveznica) poskupiti, oni ga kupuju sada, pa ga prodaju kasnije kad poskupi i tako ostvaruju zaradu. Ali ako u međuvremenu hartija od vrednosti pojeftini, špekulant će imati gubitak.

Da bi se stimulisalo špekulisanje, finansijski inženjering u investicionim bankama (a to su banke koje se bave kupovinom i prodajom hartija od vrednosti) izmislio je nove proizvode - terminske poslove. Terminski poslovi ili regruti su kupovina neke hartije od vrednosti sada (ili na spot-tržištu, kako se to kaže) s njenom isporukom u nekom budućem roku. Zato se takav

posao zove i terminski. Kod terminskih poslova uveden je čitav niz, novih proizvoda, kao što su fjučersi, svopovi, opcije i drugi. To je dodatno stimulisalo špekulacije na terminskim tržištima.

Najveći podsticaj razvoju terminskih tržišta dalo je kupovanje hartija od vrednosti na kredit ili uz marginu. Margina je procenat učešća koji kupac mora uplatiti u novcu pri kupovini hartije od vrednosti. Ako je margina recimo 25%, tada kupovinu hartija od vrednosti od 100 dolara (SAD) kupac plaća samo 25 \$, a drugih 75 \$ dobija na kredit od brokera.

Da bi osigurao kredit, kupac kod brokera (posrednika) deponuje tu hartiju od vrednosti od 100 dolara. Tako je broker osigurao kredit, a kupac platio svega 25 dolara hartiju od vrednosti od 100 dolara gotovinom ili kreditom banke. Na taj način kupac sa 100 dolara gotovine može kupiti vrednosnica za 400 dolara. Gotovinom se može kupiti veći iznos hartija od vrednosti od vrednosti uložene gotovine, kao što čovek polugom može podići teret veći od svoje težine. Zato se odnos kupovine hartija od vrednosti i uložene gotovine zove finansijska poluga. Na taj način špekulanti mogu sa određenim iznosom novca kupiti višestruko veći iznos hartija od vrednosti. Ekspanzivna monetarna politika i niske kamatne stope špekulantu povećavaju mogućnost kupovanja hartija od vrednosti. Kad cene hartija od vrednosti rastu, oni dobro zarađuju. Dužnici investicionih banaka dobijaju milionske nagrade u vidu plata ili bonusa. Zarada na tržištima vrednosnih papira navodi sve više špekulanata da uđu u posao. Potražnja za hartijama od vrednosti na terminskom tržištu raste. Njihova vrednost se povećava kao balon. Ali kad taj balon pukne (mnogo je razloga za to), tada cene hartija od vrednosti padaju. Kad cena hartija od vrednosti od 100 dolara padne na recimo 80, tad broker naziva špekulanta jer vrednost položenih hartija od vrednosti (kolateral) nije dovoljna uz postojeću marginu (od 25%). Špekulant nema novca, jer je u želji za maksimalnom zaradom sve uložio u hartije od vrednosti. Zato on daje nalog brokeru da proda deo hartija od vrednosti, kako bi povećao ulog određen marginom. Tako čine svi špekulanti. Iz tog razloga se povećava ponuda hartija od vrednosti na tržištu. Njihova cena još više opada. Proces se ponavlja, jer opadanje cena hartija od vrednosti opet smanjuje vrednost poluga pa se prodaja hartija od vrednosti povećava, a njihove cene dalje opadaju. Balon cena hartija od vrednosti je pukao.

Budući da i špekulant i broker posluju s kreditom, oni ih ne mogu otplaćivati. Banka koja je dala kredit ne dobija uredno otplate, pa je ugrožena njena likvidnost. Ona više ne može davati kredite. Ali ne samo to; neplaćanje kredita čini neke zajmove nenaplativim, pa banke uravnotežuju svoje bilanse smanjivanjem kapitala. To umanjuje kapitalnu adekvatnost, pa banke moraju

smanjiti davanje kredita. Ako je iznos zajmova koji se ne otplaćuju veći od kapitala, tada banka postaje nesolventna i ide u stečaj. Stečaj bilo koje banke smanjuje poverenje u banke, a na njemu se temelji čitav posao bankarstva. Stečaj neke velike banke može poljuljati poverenje u čitav bankarski sistem i dovesti do krize celokupnog sistema — do sistemske krize. Da banka ne bi bankrotirala, druga banka ili država je mogu dokapitalizovati, tj. mogu u nju uložiti kapital, spasiti je od stečaja, ali i ostvariti svoje vlasništvo nad njom.

Smanjivanje mogućnosti davanja kredita utiče na smanjivanje mogućnosti privrede za zapošljavanje proizvodnih faktora (pre svega rada). Zato se smanjuje proizvodnja i povećava nezaposlenost. Rezultat je recesija o kojoj smo na početku govorili da bi ubrzala izlazak iz velike ekonomske krize, SAD je osnovao agenciju za garantiranje hipotekarnih kredita (Federal National Mortgage Association — FNMA), popularno nazvanu Fannie Moe.¹

Cilj je bio podstaknuti poslovne banke da daju kredite za stambenu izgradnju koje će garantovati FNMA. Naime, stanogradnja je radno intenzivna delatnost, pa se njenim povećanjem povećava zaposlenost radne snage, njihovi dohoci i potražnja, te to daje impuls povećanju proizvodnje i zaposlenosti i privredu izvlači iz krize. Međutim, da bi garantovala hipotekarni zajam, FNMA je propisala stroge uslove (npr. da mesečna otplata ne prelazi 30% primanja zajmoprimca itd). Takvi su zajmovi bili relativno sigurni. Međutim, kad banka daje hipotekarni zajam, ne može dati drugi (možda još povoljniji) jer nema rezervi.

Da bi popunile rezerve, banke su na sekundarnom tržištu počele prodavati ugovore o hipotekarnim zajmovima - hipoteke uz diskont. Investicione banke su ih kupovale, pa čak i uz mali diskont (recimo 1%) ostvarivale bi velike zarade jer se radilo o velikim vrednostima. Velika zarada pothranjuje pohlepu. Da bi dobile što više klijenata, banke su davale hipotekarne zajmove uz sve blaže uslove, ali uz višu cenu. Tako je rastao rizik, ali i profit. Nastao je novi bankarski proizvod - drugorazredna hipoteka (subprime mortgage), koja je vrlo profitabilna, ali i vrlo rizična. Uostalom, rizik i profit uvek idu rukom pod ruku. Broj drugorazrednih hipoteka je rastao, rasla je i zarada investicionih banaka (kao i zarada njihovih zvaničnika). Ali rastao je i rizik. Povećavala se mogućnost da neki zajmoprimaoci ne otplate zajam. Kad se to dogodi, banke ne dobijaju likvidna sredstva od otplate. Raste njihova nelikvidnost, smanjuje se poverenje u banke i balon hipotekarnih kredita pukne. Mnoge banke zapadaju u teškoće, pa postaju ne samo nelikvidne nego i nesolventne. Zbog vrlo razvijene mreže međubankarskih zajmova i depozita, problemi koji se pojave u jednoj banci šire se na sve banke - nastaje sistemska kriza.

1 Malešić, M. Upravljanje u krizi, Međunarodne studije. -3(2003), 1 ; str. 51-67.

1.1. Uticaj globalne ekonomske krize

Kako je došlo do suženja na tržištu, pad potražnje ili očekivanja pada počeli su da zabrinjavaju investitore. Kako je obim finansijske krize jako veliki on je duboko uticao na svetska tržišta. Povećanje cene zlata na jako visok nivo jedan je od pokazatelja nesigurne sredine. Ova kriza se poredi sa velikom krizom iz 1929. godine koja je počela u SAD. U tom periodu SAD su doživele veliku štetu, a nezaposlenost je dosegla vrhunac. U tom periodu SAD je godinama ostao pod uticajem ove krize.

Smanjenjem kredita otvara se put ograničenju u investicionim i potrošačkim odlukama, a može doći do porasta nezaposlenosti. Zbog toga se na ovu temu vrše značajne intervencije. SAD je poznata kao centar liberalne ekonomije, a intervencije države na tržištu su na minimalnom nivou. Međutim, finansijska kriza je toliko zastrašujuća i došla je u opasno stanje tako da su neke banke konfiskovane. U nekim krugovima ovo stanje se vezuje za socijalistički pristup.

1.2 Uticaj globalne ekonomske krize širom sveta

Smanjena je panika koje je postojala u vremenu kada je kriza tek nastala, polako su počele da se uspostavljaju ravnoteže, smanjena su talasanja i padovi na berzama. Dolar je naspram Eura dobio na vrednosti. Neke banke i ako su objavile gubitke, više ne izazivaju paniku na finansijskim tržištima.

Pretpostavlja se da će neke banke koje su dobile državnu finansijsku podršku nakon okončavanja krize biti u još jačoj poziciji. Objava gubitaka u dohotku nekih velikih kompanija još više se negativno odrazilo na tržišta koja su u teškom stanju. Paketi pomoći i podrške koji su na početku bili namjenjeni samo za banke koje su u teškom stanju sada su počeli da obuhvataju i firme van finansijskog sektora koje zbog određenih nedostataka imaju probleme o uzimanju kredita. Primera radi Japan je sproveo u život paket podrške za van finansijski sektor.

Pojavila se potreba za novim uređenjima u celom svetu zbog finansijske krize. Sa objavljivanjem paketa mera predostrožnosti od strane raznih zemalja, uticali su na uspostavljanje atmosfere bezbednosti na finansijskim tržištima. Međunarodne institucije poput MMF-a i Svetske Banke intervenisale su i pokušale da doprinesu smanjenju finansijske krize. FED, centralna banka SAD, gde je nastala kriza, pozitivno je odgovorila na zahteve tržišta i smanjila kamatne stope. Zahvaljujući krizi shvaćena je važnost zajedničkog delovanja sa ciljem rešavanja postojećih problema.

1.3. Globalna finansijska kriza i svetska privreda

Duboki poremećaji na finansijskom tržištu prerasli su u snažnu globalnu recesiju. Prvi put u proteklih 60 godina opada svetska privredna aktivnost, dotok finansijskih sredstava ka tržištima u razvoju se smanjuje, a obim svetske trgovine opada. Vlade svetskih ekonomija suočavaju se sa velikim izazovom da preduprede ili bar smanje uticaj negativnih tokova u privredi ne umanjujući značaj ekonomskih parametara koji će omogućiti eventualni oporavak. MMF je ukazivao da će stopa privrednog rasta najrazvijenijih evropskih privreda biti negativna. Osim SAD-a, koje su žarište krize, i zemlje Evropske Unije i Japan takođe beleže recesiju. Potrošnja u SAD počela je da opada još 2006. godine čemu je doprineo i narasli američki deficit u bilansu tekućih transakcija.²

Pretpostavka da će svetska tržišta u razvoju generisati dovoljno visoke stope rasta društvenog proizvoda da globalna stopa privrednog rasta ne sklizne u negativnu zonu pokazuje se kao nerealna. Kineski model kontrolisanog privrednog rasta, koji očigledno daje rezultate u praksi, obezbediće ovoj zemlji pozitivnu stopu privrednog rasta, ali ipak manju nego prethodnih godina. Budući da je Kina izdvojila 587 milijardi dolara kao podršku privredi za izlazak iz krize i da je zabeležen rast prometa u veleprodaji najvažnija preokupacija Kine ostaće praćenje solventnosti američke privrede radi isplate dospelih obaveza po kamatama na kratkoročne državne obveznice američke vlade čiji je Kina najveći kupac.

TABELA I. Stope privrednog rasta u 2009. godini u izabranim zemljama u % u odnosu na prethodnu godinu

Zemlja	Stope privrednog rasta
Svet	-4.3
Evropska unija	-4.6
SAD	-2.9
Japan	-6.7
Njemačka	-5.6
Italija	-4.4
Velika Britanija	-4.1
Španija	-3.3
Francuska	-3.0
Švajcarska	-3.0
Rusija	-6.0
Češka	-3.5
Mađarska	-3.3
Poljska	-0.7

Izvor: World Economic Outlook, 2009. , procjene IMF-a

² Vojnić, D. Ekonomska znanost i ekonomska politika : kako iz duboke privredne i moralne krize. // Ekonomija. - 7 (2000), 1 ; str. 317-337.

Prognoze za zemlje u tranziciji takođe su bile pesimistične. Poređenja između azijske krize iz 1997/98. godine i one koja je pogodila zemlje Istočne i Centralne Evrope 2008/09. godine ukazuju da je moguće da kriza na duži rok ozbiljnije pogodi pomenute ekonomije.

Stopa privrednog rasta u zemljama Istočne i Centralne Evrope bila je negativna dok je nesto kasnije doslo do blagog oporavka i rasta.

Procene o kretanju privredne aktivnosti za veliku grupu zemalja u tranziciji i projekcije do 2013. godine napravljene od strane Statistical Agencies BMI Forecasts ukazuju da bi sve posmatrane tranzicione privrede od 2010. trebalo da budu u zoni solidnog privrednog rasta (osim Letonije, Litvanije i Bugarske).

Porast sistematskog makroekonomskog rizika je doveo do smanjenja kreditnog rejtinga u skoro svim posmatranim zemljama u tranziciji što zahteva urgentno povećanje stabilnosti u svim pomenutim privredama.

U narednom periodu realno je očekivati prisustvo negativnih faktora poput fiskalnog deficita, jačanja socijalnih nemira, depresijacije valute, pogoršavanja globalnih uslova zaduživanja i povećanog rizika od nesolventnosti bankarskog sektora.

TABELA II Stope privrednog rasta za izabrane zemlje u tranziciji u %

Zemlja/godina	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Albanija	6.2	5.5	-2.0	2.0	4.5	5.5	6.0
Jermenija	13.7	6.8	-1.9	2.5	4.5	5.7	6.2
Azerbejdžan	25.0	10.8	-0.9	5.2	6.9	7.6	7.2
Bjelorusija	11.9	10.0	-8.6	1.7	5.3	5.0	5.0
BiH	5.9	5.5	-3.0	1.5	4.0	5.0	6.0
Bugarska	6.2	5.9	-3.1	-1.5	2.4	3.1	4.5
Hrvatska	5.6	3.3	-1.5	1.0	3.2	3.9	3.2
Češka	6.0	3.2	-2.1	1.1	3.3	4.0	3.7
Estonija	6.4	-3.3	-10.3	0.6	2.7	3.5	3.9
Gruzija	12.3	2.1	-0.9	1.5	4.0	4.4	5.4
Madjarska	1.1	0.5	-6.4	0.1	2.6	3.1	3.9
Kazahstan	8.5	3.0	-1.9	2.4	5.5	6.6	6.7
Letonija	10.2	-2.0	-12.3	-3.4	2.8	3.2	3.5
Litvanija	8.9	3.2	-10.6	-0.1	3.6	3.9	4.2
Makedonija	5.9	5.0	-0.7	1.5	5.8	5.4	5.3
Poljska	6.6	5.4	-2.7	2.8	4.3	3.6	3.3

Zemlja/godina	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Rumunija	4.9	7.1	-4.2	0.0	3.8	2.1	5.4
Rusija	8.1	5.6	-4.0	1.1	3.5	4.5	4.8
Srbija	7.5	5.4	-2.2	0.1	3.5	4.2	4.8
Slovačka	10.4	6.4	-2.5	1.3	3.0	3.5	3.7
Slovenija	6.8	3.5	-2.9	1.9	2.6	3.4	2.8
Ukrajina	7.6	2.1	-14.7	1.3	3.8	4.5	4.8

Izvor: Business Monitor International Special Report: Emerging Europe: The Crises and the Recovery, April 2009, pg. 13

Zemlje u tranziciji koje imaju režim plivajućeg deviznog kursa su se suočile sa smanjenjem vrednosti svoje valute u odnosu na strane. Pritisak na valute zemalja u tranziciji sa fiksnim deviznim kursom se nastavlja tako da je scenario devalvacije bugarske i valuta baltičkih zemalja vrlo realan (otud negativan rast).

Porast političkog rizika u privredama u tranziciji takođe je neminovan. Spiralno rastuća nezaposlenost i javno iskazivanje nezadovoljstva zbog smanjenih plata redukovaće kapacitet država i vlada za vođenje ekonomske politike i pojačati već postojeće političke tenzije naročito u baltičkim zemljama, Mađarskoj, Češkoj, Rusiji i Ukrajini. Tržišta u razvoju, a naročito zemlje u tranziciji trenutno su suočena sa dva glavna problema:

1. problemom finansijskih institucija
2. recesionim snagama koje uzimaju maha širom svijeta.³

Poslednjih meseci promet na tržištima akcija zemalja u razvoju belžio je značajan pad. Valute ovih privreda takođe su znatno depresirale. Glavna žarišta nestabilnosti predstavljaju deficit bilansa tekućih transakcija i brzi rast kredita. Pri tome su manje ekonomije sa slabije razvijenim finansijskim tržištem doživele manje promene svojih deviznih kurseva.

Prema studijama MMF-a objavljenim u World Economic Outlook-u iz oktobra 2008. godine recesija u svetskoj privredi može biti jača kada joj prethodi finasijska kriza i naduvavanje cena na tržištu nekretnina. Upravo prisustvo navedenih karakteristika u aktuelnoj globalnoj finansijskoj krizi uslovljava pad svetske privredne aktivnosti i recesiju u mnogim zemljama.

Pri tome, mnoge svetske ekonomije su osetile posledice smanjenja izvoza, smanjenja prihoda od turizma i smanjenih doznaka, a MMF je očekivao pad svetske trgovine. Kako se kriza bude širila siromašnije zemlje biće više pogođene upravo zbog već pomenutih faktora. Najsiromašnije privrede u

³ Jakovčević, D. Moguća je nova ekonomska kriza, Poslovni magazin. - 5 (2007), 11 ; str. 10-11

skorije vreme su bile pogođene krizom hrane i goriva koje su gurnule u ekstremno siromaštvo više od 100 miliona ljudi. Pri tome, po prvi put u ovom veku izvor problema je u bogatim ekonomijama.

1.4. Mere koje će se preduzeti

Kriza koja je počela u SAD odrazila se na celi svet. Zemlje koje su pogođene krizom preduzeli su razne mere kako bi na najmanjem nivou zadržale štetu i gubitke koje je izazvala kriza. SAD su preuzele rukovodstvo nad nekim bankama dok je Irska sve uštedevine stavila pod državnu garanciju. Neke zemlje su objavile pakete podrške i plasirale velike količine novca na tržište kako bi spasile i podržale kapitalne banaka. U periodu kada se smanjuje finansijski sistem, osobe koje poseduju uštedevine mogu iz zabrinutosti da će banke bankrotirati povući svoj novac iz banaka. Ukoliko novac pretvore u zlatno i druge vrednosti koje mogu čuvati kod sebe, onda se može povećati problem i kriza oko likvidnosti novca u bankama i izazvati i bankrotiranje nekih banaka koje danas normalno posluju.

Zbog toga su neke zemlje donele odluku da uzmu pod garanciju uštedevine u bankama i da povećaju visinu vrednosti uštedevina koje su uzete pod garanciju. Na drugoj strani banke koje su zbog finansijske krize zapale u tešku poziciju i koje se mogu spasiti sa dokapitalizacijom ukoliko bankrotiraju mogu izazvati atmosferu nepoverenja u ekonomiji i uticati na još veće povećanje krize. Na drugoj strani radnici banaka ukoliko bi ostali bez posla koristeći se osiguranjem o nezaposlenosti mogu naglo uticati na biroa za nezaposlene i socijalnu sigurnost i izazvati smanjenje prihoda i povećanje rashoda. Ovo stanje može uticati na povećanje ekonomske stagnacije. U ovom slučaju je lakše i jeftinije preuzeti kontrolu i rukovodstvo nad nekim bankama ili ostvariti povećanje kapitala ovih banaka. Pošto su finansijske institucije direktno ili indirektno povezane i pošto postoji ustaljeno mišljenje da je uspostavljanje bezbednosti na tržištu najefikasnija politika od velike je važnosti sprečavanje bankrotiranja banaka. Ali pošto se novac koji se prebacuje u finansijski sektor finansira sa porezima treba se pažljivo delovati. Jer napori za spašavanje banaka sa prebacivanjem kapitala koje u normalnim uslovima ne mogu opstati pošto će uticati na povećanje poreza mogu izazvati smanjenje potražnje što može još više povećati krizu. Zbog toga možda neće biti pogrešno da se dopusti bankrotiranje banaka koje su u veoma teškoj poziciji i pred bankrotiranjem.⁴

4 Soros, G. Kriza globalnoga kapitalizma : otvoreno društvo u opasnosti. Split : Feral Tribune, 2000.

Da bi se zaustavila, ili barem smanjila bankarska kriza koja će se odraziti i na realni sektor (proizvodnju i potrošnju) i uzrokovati recesiju sa svim lošim posledicama o kojima smo na početku govorili, država interveniše. Ona interveniše na različite načine, ali uvek novcem poreznih obveznika. Na taj način se gubici špekulanata socijalizuju (profiti su ostali privatni). Troškovi tih intervencija su visoki. Prema pisanju lista »The Economist« troškovi Američke centralne banke, FED-a, bili su samo u oktobru 2010. god veći od 1.200 milijardi dolara. Osim toga paket pomoći posrnulim špekulantima koji je prihvatio Američki kongres iznosi 700 milijardi dolara. I u Velikoj Britaniji donešen je paket pomoći njihovim bankama od 84,4 mlrd. dolara (50 mlrd. funti). Dakle troškovi spašavanja banaka vrlo su visoki. Je li time problem rešen i je li kriza zaustavljena? Nije. Lečene su posledice, a ne uzroci. Pohlepa špekulanata nije ograničena. U američkom paketu od 700 mlrd. dolara navodi se da će se milionska primanja najviših dužnika saniranih finansijskih institucija ograničiti, ali se ne govori o sankcionisanju tih dužnika čija je lakomost i bila primarni uzrok krize.

Zanimljivo je napomenuti da su državne intervencije dokapitalizacijom posrnulih banaka dovele do promene strukture vlasništva. Država na taj način »nacionalizuje« privatne banke. Ona to čini s razlogom: da bi ublažila posledice koje kriza na finansijskim tržištima ima na realni sektor, izazivajući recesiju ili čak ekonomsku krizu.

2. Javni dug Grčke

Grčka je u jeku ekonomske krize beležila pad privrede kao i jedan od najviših javnih dugova u EU. Grčka je prva zemlja koja je u jeku svetske ekonomske krize u 2010. godini dobila pomoć EU i Međunarodnog monetarnog fonda. Bilo je planirano da se zahvaljujući paketu pomoći i reformama kriza u Grčkoj ublaži i da se Grčkoj omogući da se ponovo zadužuje na tržištu. Javni dug će nastaviti da raste.

Budžet Grčke sadržao je nacrt fiskalne politike za tri godine, a u njemu su sadržane mere štednje koje su preporučile EU i MMF koji bi trebalo da omoguće Grčkoj da dobije novu pomoć. Grčka je uvela oštre mere štednje koje, međutim, nisu donele željene rezultata a izazvale su socijane nemire.

Novi plan štednje predviđa povećanje poreza i otpuštanja u javnom sektoru za još 20%. Nezaposlenost u Grčkoj dostize rekordan iznos.

3. Javni dug Španije

Javni dug Španije je rastao i pored sprovođenja Vladinih mera da ublaži manjak u godišnjem budžetu. Javni dug Španije, koji predstavlja veliki razlog za strepnju na finansijskom tržištu, trenutno je na najvišem nivou još od 1997.godine

Ukupan španski javni dug je viši od granice Evropske unije (EU) od 60 odsto BDP-a, ali je ipak značajno ispod proseka EU. Španija je uvela novi porez na bogatstvo kao privremenu meru u borbi protiv dužničke krize. Novi porez na bogatstvo će pogoditi samo one čiji su prihodi zaista veliki, dok ga je prethodnog puta plaćali predstavnici srednje klase. Taj porez će pomoći vladi Španije da smanji budžetski deficit u vreme kada zemlja nastoji da izbegne dužničku krizu koja je zahvatila zonu eura i primorala Grčku, Portugal i Irsku da zatraže inostranu finansijsku pomoć.

Novim porezom biće pogođeno oko 160.000 stanovnika Španije sa godišnjim prihodima od oko 1,08 milijardi eura (1,48 milijardi dolara). Porez na bogatstvo je planirano da se primenjuje u 2011-2012. i ideja je bila da donese državi dodatni prihod. Prethodni porez na bogatstvo je bio uveden 2007. i pomogao je državi da zaradi 2,1 milijardu eura.

Španija je sklopila desetak poslovnih ugovora s Kinom, dva dana pošto je kineski vicepremijer Li Kenčiang izjavio madridskom listu „El Pais“ da će njegova vlada u znak podrške, nastaviti da otkupljuje državni dug Španije.

Ukupni sporazumi, vrednosti 5,7 milijardi evra, potpisani su u različitim oblastima – aviosaobraćaja, maslinovog ulja, finansijskih tržišta, kao i čuvenih španskih šunki. Sklopljeni su i sporazumi koji otvaraju kineski sektor energetike za španske kompanije. Najavljeno je i da će španski Institut za spoljnu trgovinu i Međunarodni pekinški centar za upravljanje brendovima osnovati Centar za špansku robu u okrugu Čaojang (Chaoyang).

Poseta je umirila finansijska tržišta, pogotovo nakon najave da će Kina nastaviti da kupuje španski državni dug.⁵

4. Javni dug Italije

Italijanski javni dug dostigao je 1,911 biliona evra (hiljada milijardi). Centralna banka nije objavila koeficijent duga prema bruto domaćem proizvodu (BDP), što je standard kojim zemlje evrozone mere obim svojih javnih dugova, prenela je agencija AFP.

5 <http://www.euractiv.rs/eu-prioriteti/845-panija-ima-potencijal-da-prebrodi-krizu>

Javni dug u evrozoni je zakonom propisan na ispod 60 odsto BDP-a. Javni dug Italije kreće se oko 120 odsto BDP-a, što je dvostruko više od gornje granice evrozone, a vlada te zemlje predvidela je sniženje duga na 119,4 odsto BDP-a.

Ogroman javni dug podstiče zabrinutost investitora, iako je italijanski godišnji budžetski deficit niži nego u mnogim drugim evropskim zemljama.

Italijanski parlament je odobrio plan štednje od 54,2 milijardi evra kako bi Italija mogla da dođe do budžetskog balansa 2013. i da smanji dug. Novi plan štednje, koji nije popularan u narodu, osmišljen je kako bi podršku Italiji pružila Evropska centralna banka. Prema novom planu štednje očekuje se povećanje taksu, poreza za bogate građane, kao i raniji odlazak u penziju za žene koje rade u privatnom sektoru. Očekuje se smanjenje budžeta za ministarstva, kao i jačanje borbe protiv utaje poreza. Plan predviđa uštedu od 54,2 milijardi evra, dok je prvobitni predviđao štednju od 45,5 milijarde.

Koeficijent javnog duga prema bruto domaćem proizvodu (BDP) je oko 120 %.

Novi plan je izazvao ulične proteste u Rimu. Pojedini demonstranti sa dimnim bombama sukobili su se s policijom ispred parlamenta u kojem je u toku bilo glasanje o merama štednje.

Italiju, pored ogromnog javnog duga, muči i budžetski deficit koji je iznosio 4,6 % BDP-a.

5. Mere štednje u Portugalu

Portugal će u zamenu za paket pomoći od 78 milijardi evra morati da sprovede program štednje koji će iziskivati „veliki napor stanovništva”, upozorili su Evropska komisija i Međunarodni monetarni fond.

Portugal je u 2010. zabeležio privredni rast od 1,4%, nakon recesije u 2009. u uslovima svetske finansijske krize. Javni dug Portugala u 2010. iznosio je 93% bruto domaćeg proizvoda, što je među višima u EU. Budžetski deficit iznosio je 9,1%, tri puta više od 3% dozvoljenih u evro zoni.

EU je u prethodnih godinu dana, od kada je Grčka zatražila pomoć da bi sprečila finansijski slom, donela ključne odluke za odolevanje krizi u zoni evra, poput ustanovljavanja fonda za pomoć državama za izlazak iz finansijskih teškoća.

Plan, kako je objavljeno, predviđa smanjenje penzija viših od 1.500 evra, smanjenje troškova zdravstvenog sistema, povećanje poreza na dodatu vrednost za neke proizvode, smanjenje trajanja i iznosa naknade za nezaposlenost, kao i reforme radnog prava, uspostavljanje fondova za

spašavanje banaka u hitnim slučajevima i opsežan program privatizacije. Predviđene su i mere za podsticanje konkurentnosti preduzeća.

Podršku je, osim vladajućih socijalista, dala i mala dešničarska stranka (CDS), a očekuje se da će to učiniti i Socijaldemokratska partija (PSD) desnog centra, najznačajnija opoziciona stranka.⁶

Široki politički konsenzus je jedan od zahteva EU, MMF-a i Evropske centralne banke. Oni žele da imaju garancije da će se program sprovesti.

6. Mere štednje u Irskoj

Irska je zatražila pomoć da bi popunila budžet i pomogla bankama da prevaziđu krizu, a ministri finansija Evropske unije prihvatili su da Irskoj pruže pomoć da bi sačuvali finansijsku stabilnost zone evra i cele Evropske unije. Vrednost pomocnog paketa je između 80 i 90 milijardi evra, a Irska će morati da ima štedljiv budžet i da budžetski deficit smanji za 10 puta, na 3% bruto domaćeg proizvoda.

Vest o uzimanju pomoći izazvala je bes stanovništva, koje će biti suočeno sa drakonskim programom štednje. Plan štednje će obuhvatiti velika smanjenja socijalnih davanja, smanjenje broja državnih službenika i uvođenje novih poreza. Budžetski deficit Irske bi u naredne četiri godine trebalo da bude smanjen za 10 puta.

Pomoć Irskoj biće vezana za drakonski plan štednje od 15 milijardi evra. Najavljeno je da će trošenje biti smanjeno za 10 milijardi evra, dok će se preostalih pet milijardi evra dobiti od povećanja poreza. Očekuje se da će biti smanjena minimalna zarada, socijalna davanja, smanjen broj državnih službenika, kao i da će se povećati porez na prihod i uvesti nov porez na imovinu.

Mnogi Irski tu nisku poresku stopu smatraju simbolom nezavisnosti i ona mnoge zemlje sa višom poreskom stopom iritira. Najznačajniji deo plana odnosiće se na restrukturiranje irskih banaka, koje su zapale u krizu.

Očekuje se da će MMF dati oko 25% pomoci za Irsku, dok će zemlje zone evra dati oko 50 milijardi evra. Najavljena je i mogućnost bilateralne pomoći pojedinim zemalja članica.

Irska je nakon izbijanja svetske finansijske krize obećala da će banke zaštititi od gubitka, ali se ispostavilo da to ne može da učini bez međunarodne pomoći. Troškovi pozajmljivanja porasli su ne samo za Irsku već i za druge slabe karike u evrozoni, Portugal i Španiju.

6 <http://www.euractiv.rs/eu-prioriteti/1774-portugalija-pred-strogim-merama-tednje>

7. Jačanje franka i slabljenje dolara

Centralna banka Švajcarske odlučila je da mora utvrditi limit za kurs švajcarskog franka, koji unazad neprekidno jača u odnosu na evro i dolar. Takvo "atomsko oružje" na deviznom tržištu Švajcarska nije koristila više od 30 godina. Jak franak škodi švajcarskoj privredi jer proizvodi postaju isuviše skupi za izvoz, a švajcarski hoteli nedostupni jednom broju turista koji su ranije dolazili.

Švajcarska banka je saopštila da će podići dozvoljene minuse za poslovne banke i ući u transakcije sa stranim valutama kako bi se ublažila vrednost franka.

Odluka švajcarske centralne banke je usledila pošto je franak dostigao rekordnu vrednost u odnosu na dolar i evro, koji je skoro postigao paritet sa švajcarskom valutom pošto je dodatno oslabljen dužničkom krizom u Evropi.

Švajcarski franak investitori smatraju bezbednim ulaganjem i znatno je ojačao posle nedavnih previranja na finansijskim tržištima. SNB je pod pritiskom kompanija i vlade kako bi se ublažio rast vrednosti franka što je štetno za izvoz. Ekonomisti su predvideli rast nezaposlenosti i sporiji privredni rast krajem godine. Takodje je saopšteno da će ako bude potrebno, uvesti dalje mere protiv jačanja švajcarskog franka.

Centralna banka želi da spreči da franak jača preko nivoa od 1,2 franka za evro. To je nivo koji pogađa švajcarsku privredu, pre svega izvoznike čiji proizvodi postaju sve skuplji, i time manji konkurentni na tržištu. Udruženje švajcarskih preduzeća ocenilo je u nedavno objavljenoj studiji da visoka cena švajcarskog franka, koji je porastao više od 11% u odnosu na evro i više od 15% u odnosu na dolar, dovodi u opasnost 25.000 radnih mesta u izvozničkim preduzećima.

Stav centralne banke je da visoka vrednost franka predstavlja „ozbiljnu pretnju za švajcarsku privredu i nosi rizik od deflacionističkih tendencija“. To znači da će centralna banka morati da emituje novac. Institut za emisiju će, da bi očuvao kredibilitet, morati na tržište da izbacuje ogromne količine novca, ocenio je Janvilem Aket (Janwillem Ackett) iz bankarske grupacije Julius Baer. On smatra da „špekulantu ne bi trebalo da se isplati da spekulise protiv centralne banke“, koja će morati da uloži do 100 milijardi franka dnevno da bi ostvarila svoj cilj. Najava švajcarske centralne banke odmah je umanjila pritisak na valutu te zemlje.

Većina finansijskih stručnjaka ne predviđa kolaps dolara, iako trenutno stanje pokazuje suprotno. Dolar je pao više u odnosu na euro i druge

valute. To je naravno povećalo izvoz ali smanjilo uvoz, dok takav brzantan pad dolara je i strane investitore doveo u nezgodnu poziciju, jer vrednost njihovih investicija automatski pada sa vrednosti dolara. Zbog takve situacije investitori povlače svoje investicije iz SAD-a i još više podstiču pad dolara. Država u ovoj situaciji ne može zaustaviti finansijski kolaps izuzev štampanjem novih novčanica, što opet sa druge strane potiče dalji pad valute.

Nagli pad dolara prema većini drugih jakih valuta ide na ruku SAD, koje pokušavaju da obezvređivanjem svoje valute pospeše izvoz, poboljšaju konkurentnost privrede i smanje dugove.

SAD mogu, takođe, računati na veću tražnju svojih državnih papira od vrednosti i priliv veoma potrebnog kapitala za finansiranje gigantskog federalnog deficita. Budžetski deficit SAD je, prema vladinom izveštaju, uvećan na rekordnih 1,4 biliona dolara, pa je privlačenje svežeg kapitala iz inostranstva potreba vašingtonske administracije, ukazuju ruski finansijski stručnjaci.

Podaci Međunarodnog monetarnog fonda (MMF) pokazuju da se sada oko 86 odsto svih finansijskih transakcija u svetu obavlja u dolarima i da se 63 odsto raspoloživih deviznih rezervi, na globalnom nivou, iskazuje u američkoj valuti.

8. Stanje u Srbiji

Krah velikih banaka i finansijskih ustanova na Zapadu je navodno uplašio srpske štediša. Ispostavilo se da su u stvari strane banke povukle devize iz Srbije, iako su domaće finansijske vlasti bez prestanka vodile vanredno povoljnu politiku po njihove interese. Ovo je sasvim suprotno od onoga što rade recimo SAD i razvijene zemlje EU koje su formalno „uzori“ našim finansijskim vlastima. Tamo država pomaže izvršenje dugova onih nesolventnih finansijskih subjekata, jedino ako oni prihvate njenu punu kontrolu.

Srbi su dobro upamtili iskustvo devedesetih s Jugoskandikom i Dafimentom, kada im je pokradena ušteđevina, a to iskustvo građani na Zapadu tek stiču. Umesto da Srbija dopusti da neracionalne strane špekulative banke u Srbiji na njenom tržištu propadnu, država se zadužila tek da spase njihovu likvidnost. To su ekonomisti iz Vlade zvali „održavanje likvidnosti bankarskog sektora“. Finansijske vlasti u Srbiji su pre nekoliko godina sopstvene investicione banke gurnuli u večiti stečaj sasvim neopravdano, a sada polako dovode Srbiju u situaciju da država postane žirant insolventnih klijenata špekulativnog kapitala u Srbiji.

Iako je Srbija već formalno uzela (i propustila da koristi) zajam od MMF, nastupila je i u Srbiji velika kriza solventnosti. Dužnici u poslovanju masovno nisu više mogli da plaćaju svoje finansijske obaveze. Na Zapadu se dugo godina fiskalnim i parafiskalnim merama (porezima i taksama) opterećuje poslovanje sopstvenim novcem. Poslovanje pozajmljenim novcem se rasterećuje. Sada je jasno da se to radilo kako bi vlasnici novca postali manje konkurentni na tržištu od onih koji posluju tuđim novcem.

Slično je bilo i u Srbiji, ne toliko usled fiskalnih propisa, koliko radi opšteg trenda „leveridža“, bez čijeg prihvatanja je trgovac zaostajao za kolegama u ostvarenju tempa rasta profitne stope. Vremenom je, ulazeći u novi obrtni ciklus, svaki trgovac morao da pozajmi još više kapitala kako bi održao konkurentnost, pošto su krediti postajali sve dostupniji. Efekat globalne finansijske krize učinio je da i u Srbiji nestane strani kapital koji daje nove zajmove trgovcima. Otud ni srpski preprodavci nisu mogli doći do kredita, iz kojih bi vratili dugove, pre nego što prodajom robe zarade novac za novi ciklus prodaje. Trenutno se zatvaraju trgovinske firme. Pada i stopa naplativosti poreza i naplativost ostalih potraživanja iz kojih Vlada prihoduje dobit. Uz to, ona nema ni sama od koga da uzme nove kredite, pa nema od čega da plaća zaposlene.

Kriza koja je zadesila Srbiju i mnoge druge zemlje nije nastala slučajno nego kao posledica vođenja neodgovorne poslovne politike nadležnih institucija za kontrolu svetskog finansijskog tržišta i mnogih drugih slabosti. Izvor pomenutih slabosti potiče od loše kontrole poslovanja investicionih banaka i fondova i nekih drugih situacija koje su se desile. Talas krize koji je prvo izazvan na Volstritu proširio na ostale delove sveta. Bekstvo inostranog kapitala, drastičan pad berzanskih indeksa, nedostatak svežeg kapitala i povećane marže na kredite ukratko su efekti krize kojim je pogodjena svetska ekonomija. Drugi talas krize kojim je najviše pogodjen realni sektor proizvodi duboke i bolne posledice po ekonomije zemalja koje nisu imale direktno učešće u nastajanju krize. Najveću međunarodnu izloženost prema rizičnim hartijama od vrednosti su imale zemlje Evropske unije, a posledice koje ona trpi pokazuju se kroz usporavanje privredne aktivnosti.

Privredu Srbije, čiji je gotovo sav izvoz namenjen tržištu Evrope (96,55%), zahvatila je ozbiljna recesija. Smanjenje izvozne tražnje, smanjenje industrijske proizvodnje, zatvaranje nesolventnih privrednih društava, smanjenje zarada i rast nezaposlenosti su posledice koje su obeležile tu godinu.

Situaciju u kojoj se Srbija našla dodatno komplikuje izvoz koga čine pretežno primarni proizvodi sa malim učešćem industrijske obrade, a za

kojima je tražnja na svetskom tržištu već na početku krize ostvarila veliki pad. Usled dugog niza godina vođenja ekspanzivne fiskalne politike učešće javne potrošnje u budžetu Srbije mnogo je povećano, trgovinski deficit u poslednjim godinama beležio je rast i sa očekivanim smanjenjem priliva stranih direktnih investicija, makroekonomska stabilnost zemlje je dovedena u pitanje. Jedan od načina za izlazak iz krize ili za ublažavanje efekata krize jeste upravo kreiranje uslova za značajnije privlačenje stranih direktnih investicija.

Srbiji su potrebne reforme na svim nivoima, kako bi se povećala konkurentnost srpske privrede, koja je po poslednjim istraživanjima Svetske banke na veoma niskom nivou. Jedna od reformi odnosila bi se na obrazovni sistem, kojom bi se unele novine koje bi omogućile stvaranje komparativnih prednosti na tržištu znanja u Srbiji. Upravo je neznanje i pogrešan sistem vrednosti investitora bio jedan od izazivača globalne krize. Na jednoj strani nalazili su se pohlepni prodavci sa lošim investicionim planovima koje su ipak odlučili da ih prodaju, jer su se na drugoj strani nalazili neobrazovani finansijeri koji su svesno ulazili u takave investicione planove. Uopšteno gledano tržišnim učesnicima osnovna deviza bila je poput one koju je Majkl Daglas izgovorao kao tajkun Gorhn Geko u kultnom filmu „Wallstreet”: „Greed is good” - „Pohlepa je dobra”.

8.1. Mere ekonomske politike u Srbiji

Kod nas postoji ozbiljna dilema da li mere ekonomske politike uopšte mogu da utiču na promenu makroekonomskih neravnoteža. Odgovor je pozitivan. Skepticizam postoji ili zbog toga što se niz makroekonomskih mera medjusobno neutrališe ili što one ne utiču značajnije na strukturne poremećaje koji ne dozvoljavaju da se ekonomija brzo vrati na putanju održivog rasta. To znači da ne bi smele mere ekonomske politike samo da budu usmerene na rast (i zaposlenost), nego moraju na određeni način da stimulišu neophodnu promenu strukturnih nedostataka naše privrede. Poremećaji na strani deviznog kursa dinara: postavlja se pitanje koji instrumenti devizne politike uopšte stoje na raspolaganju monetarnim i fiskalnim vlastima. Nije moguće kontrolisati cene i količine. Drugim rečima, nemoguće je istovremeno upravljati i deviznim kursom i deviznim rezervama. Jedna od tih veličina mora da bude cilj devizne politike, a druga njen instrument. Imajući u vidu da mi koristimo režim plivajućeg deviznog kursa, to znači da NBS koristi devizne rezerve da bi preko njih uticala na devizni kurs. To se indirektno potvrđuje u sporazumu sa MMF-om po kome devizne rezerve ne smeju da padnu ispod određenog nivoa. Time se postavljaju određena ograničenja u korišćenju

ovog instrumenta. Umesto ciljne inflacije, u praksi postoji ciljni devizni kurs, s tim da NBS ne objavljuje koji je taj ciljni nivo.

U oblasti monetarne politike došlo je do promene instrumenata. Do sada se emisija novca isključivo odvijala preko deviznih operacija, gde su korišćeni dvojni instrumenti za sterilizaciju novca – obavezne rezerve (prosečne i marginalne na dinarske i devizne depozite) i referentna kamatna stopa u okviru repo operacija. Oba instrumenta se i dalje koriste, ali se uvode stimulativne kamatne stope i oslobađanje od obaveznih rezervi za strane kredite koji se plasiraju pod povoljnijim kamatnim stopama, uz uslov održanja zaposlenosti. Kako je i dalje na snazi režim ciljne inflacije, sa korišćenjem referentne kamatne stope kao osnovnog instrumenta za sterilizaciju novčane mase, nije sasvim jasno kako će ovi instrumenti da se odraze na visinu kamatnih stopa. Pretpostavlja se da je ideja da se snize kamatne stope, na osnovu veće ponude kredita i subvencioniranih kamata.

Priliv kapitala iz inostranstva je delimično bio pod kontrolom NBS zbog visoke referentne kamatne stope, koja je u prošlosti privlačila špekulativni kratkoročni kapital iz inostranstva. Značaj tog dela priliva kapitala se smanjuje zbog opšte oskudice kredita i porasta kreditnog i kursnog rizika u Srbiji. Zato priliv kapitala iz inostranstva postaje spolja zadata veličina, na koju više može da utiče Vlada kroz aranžmane sa međunarodnim finansijskim institucijama, nego NBS preko referentne kamatne stope. Sa stanovišta modeliranja, priliv kapitala se tretira kao egzogena veličina. Kao takav, on može značajno da utiče na veličinu platnog deficita i realizaciju privrednog rasta. Četvrti instrument je vezan za poresku politiku Vlade i politiku javnih izdataka. To je ukupno fiskalno opterećenje. Po uverenju ono mnogo značajnije utiče na agregatnu tražnju, nego veličina budžetskog deficita i zato je bolja varijabla od budžetskog deficita. Politika plata u javnom sektoru i transferni izdaci (uključujući i penzije) su obuhvaćeni ovim instrumentom, kao i drugi izdaci svih nivoa vlasti.

Naše fiskalne vlasti nemaju nameru da smanjuju poresko opterećenje koje je, inače, najveće u okruženju. Štaviše, razmišlja se o podizanju PDV-a, jer odsustvo budžetskih prihoda pretilo da poveća budžetski deficit. Alternativa je izdavanje zapisa trezora, što bi imalo kontra efekat na smanjivanje kamatnih stopa. Uz sve to, naša ekonomska kriza je drugačija od svetske krize. U svetu postoji deflacija i recesija, što zahteva konvencionalno kejnzijansko državno trošenje. Kod nas je platno-bilansna kriza uz inflaciju i neizmerno državno trošenje. U takvim okolnostima postoji sumnja da li bi porast državnih izdataka pomogao privredi ili bi je dodatno opteretio. Nikada se, naravno, ne preduzimaju izolovano mere ekonomske politike.

Ukupni efekti globalne ekonomske krize na srpsku privredu ne mogu se još proceniti. Za srpsku privredu posebno je nepovoljan pad tražnje u Evropi, pad cene osnovnih metala, povećanje investicionog rizika zemlje i smanjenje kreditne aktivnosti stranih banaka. Dva poslednja efekta posebno će uticati na smanjenje priliva stranog kapitala.

9. Izlazak iz krize

Ni jedna zemlja nije izašla iz ekonomske krize dok se nije promenila. Mi smo sada zaokupljeni uticajem krize na privredni rast i moguće povećanje nezaposlenosti i pod tim ograničenjima se razmatraju sve mere ekonomske politike. Ovaj pristup je razumljiv. Svi su uplašeni od krize i žele što pre iz nje da izađu. Ali problem kod ekonomske krize je u tome što nepromišljena žurba može da produži izlazak iz krize. Naš stav je da definitivno moramo da menjamo strukturna ograničenja naše privrede da bismo izašli iz krize na održiv način, tj. da vrlo brzo ponovo ne padnemo u nju. U tom smislu i mi možemo da verujemo da kriza može biti šansa za našu privredu. Kriza može da stvori neophodnu javnu podršku za systemske promene u privrednoj strukturi koja do sada nije postojala.

10. Zaključak

Najnovije analize globalne finansijske i ekonomske krize uključuju i mogućnost da je kriza dodirnula samo dno i da je najgore iza nas. Ovakvo mišljenje dele i neki od zvaničnika vodećih finansijskih institucija mada ne isključuju činjenicu da bi oporavak i izlazak iz recesije svetskih privreda mogao da potraje i nekoliko godina.

Budući da se smatra da su banke napravile pogrešnu procenu rizika ulaganja prilikom plasiranja sredstava (pre svega u privredu u tranziciji) osnovno pitanje jeste kako obnoviti kreditnu sposobnost banaka i oživeti funkcionisanje finansijskog tržišta. Pitanje podsticanja protoka kredita kako na nacionalnom tako i na globalnom nivou smatra se ključnim kratkoročnim zadatkom za oporavak svetske ekonomije. Osnovne mere za ostvarenje oživljavanja svetske ekonomije pre svega u finansijskoj sferi mogle bi biti:

1. obezbjedjivanje podrške likvidnosti uključujući državne garancije za obaveze finansijskih institucija
2. zaštita štednje i depozita
3. jačanje bilansa banka
4. ubrzavanje kapitala u finansijske instiucije.

5. pitanje svih pitanja jeste kako rešiti problem nepoverenja banaka koje ne žele da pozajmljuju kapital da bi se zaštitile od daljih potencijalnih ekstremnih gubitaka.
6. odsustvo želje banaka da počnu sa pozajmljivanjem novca preduzećima i domaćinstvima ima pogubne posledice na veliki broj svetskih privreda.

Budući da je širenje krize posledica globalizacije u ekonomskoj i finansijskoj sferi međunarodna saradnja će biti neophodna i u jačanju poverenja u finansijsku stabilnost i minimiziranje distorzija na tržištu. U isto vreme biće potrebno dati podršku tržištima u razvoju i sprečiti finansijski protekcionizam. Programi koji budu doneseni za otklanjanje posledica krize moraju biti brzo implementirani i imati ograničeni rok trajanja. Za zemlje u tranziciji postoji šansa za izbegavanje najgoreg scenarija. Osnovno pitanje o ovim privredama biće kako očuvati postojeći obim datih kredita i povećati eventualni dotok stranog kapitala.

Vlade svih zemalja su u procesu pripreme programa mera za neutralisanje ili ublažavanje efekata svetske ekonomske krize, ali je mali broj zemalja zvanično predstavio plan i program mera za izlazak iz krize. U toj maloj grupi zemalja nalazi se i Srbija što je veoma bitno, jer je time ona pokazala da je ozbiljno shvatila razmere krize. Takođe je donet i drugi paket mera, s obzrom da se prethodini nije pokazao dovoljnim. Svi doneti programi imaju za cilj da ostvare sklad između monetarne i fiskalne politike, unaprede koordinaciju donetih mera, obezbede neophodni nivo likvidnosti, podrže ekonomski rast, i smanje uticaj krize na najosetljivije delove stanovništva.

Na odluke Vlada svih zemalja da uzmu aktivnije i sinhronizovano učešće u rešavanju krize uticala su iskustva iz perioda velike depresije, tridesetih godina prošlog veka. U tom periodu kreatori ekonomske politike vodili su *laissez-faire* politiku, jer su smatrali da će tržište samostalno uspostaviti ravnotežu. Nastojano je da se vodi politika uravnoteženog budžeta i većih poreza u cilju smanjivanja budžetskog deficita. Centralne banke su se pomirile sa zatvaranjem banaka i nisu preduzimale značajnije mere da neutrališu pad novčane mase. U cilju smanjivanja uvoza i stimulisanja domaće proizvodnje vodjena je protekcionistička spoljna politika.

Rezultat ovih mera je bio katastrofalan, pa su današnje države zaključile da su troškovi nepreduzimanja bilo kakvih mera mnogo veći od troškova intervencionističke politike. Međutim ostaje pitanje da li je u redu da gubitak, koji su špekulanati izazvali svojim lošim poslovnim odlukama, bude socijalizovan i da sav teret krize preuzme obično stanovništvo.

Ekonomska kriza je počela kao kriza platnog bilansa. Kriza je bila predviđena, mada ne i momenat njenog izbijanja. Postoje unutrašnji strukturni problemi koji su morali pre ili kasnije da izazovu krizu. I da nije sada izbila kriza, rast je bio neodrživ zbog naglog pogoršavanja strukturnih problema. Set makroekonomskih mera može da ublaži krizu, ali neznatno pomaže u prevazilaženju strukturnih problema. U tom smislu još uvek ne postoje uslovi za održivo prevladavanje krize. Osnovna poruka rada jeste da se moramo suočiti sa dugoročnim strukturnim problemima, voljno ili nevoljno. Postoje dva načina da se to uradi. Prvi je poželjan, ali manje verovatan. Potreban je trogodišnji sporazum sa IMF-om (makroekonomska stabilizacija, strukturne reforme i redefinisane ekonomske funkcije države) i trogodišnji sporazum političkih partija o zajedničkoj strategiji izlaska iz krize. Drugi način je manje poželjan, ali verovatniji. On podrazumeva krah postojećeg dogovora sa IMF-om, produbljavanje krize i naglo uspostavljanje nove ravnoteže na mnogo nižem nivou proizvodnje, zaposlenosti i platnog deficita. Tada će se ili formirati neophodna kritična masa radi podrške za promene ili ćemo ući u novi ciklus političke nestabilnosti. U svakom slučaju izbor zavisi od nas samih. Drugi su tu da nas podrže ukoliko to stvarno želimo.

Literatura

Ćirović M., Monetarna ekonomija, Beograd, 1998.

Đurković I., Javne i monetarne finansije, Čigoja, Beograd, 2007.

Jakovčević, D. Moguća je nova ekonomska kriza, Poslovni magazin. - 5 (2007), 11; str. 10-11.

Jovanović-Gavrilović P., Međunarodne poslovne finansiranje, Beograd, 1996.

Komazec S. i Ristić Ž., Monetarne i javne finansije, Viosoka poslovna škola Čačak, Čačak, 2008.

Malešić, M. Upravljanje u krizi. // Međunarodne studije. -3(2003), 1 ; str. 51-67.

Vunjak N. „Finansijski menadžment“, „Poslovne finansije“, 6.izmenjeno i dopunjeno izdanje-Bečej: Proleter, Subotica: Ekonomski fakultet, Podgorica: Unireks, 2005.

Živković A., Monetarna ekonomija, Beograd, 2002.

Summary

In all regions of the world Economic crisis caused mass unemployment. The cause of recession are speculation on financial market. But now we have a situation that the bank that gave the loan does not receive proper payment, so its liquidity is threatened. The banks can no longer provide loans. Among other things production is reducing and unemployment is increasing. The result is the recession.

Housing construction is labor intensive activity and it has influence on increasing production and employment and pull the economy out of crisis. Banks was providing mortgage loans with milder conditions, to attract more customers. Now we come to a new banking product- subprime mortgage, which is very risky. Will not be long, until liquidity problems start growing and bank credibility is reduced. Systemic crisis occurs.

The crisis that has begun in SAD affected the whole world. The countries affected by the crisis have taken various measures to protect from the lost caused by the crisis.

Greece is the first country to received help from EU and IMF in the midst of global economic crisis. Unemployment in Greece is reaching record levels.

The total Spanish public debt is higher than the limit of EU (60% BDP). Spain has introduced a new tax on wealth as a measure in the fight against the debt crisis.

Public debt of Italy is 120% BDP, which is twice the upper limit of the eurozone.

Public debt of Portugal was 93% BDP, which is one of the highest in EU. The budget deficit was 9,1%.

Ireland has asked for help to help banks overcome the crisis.

Swiss National Bank has decided to establish the limit for the Swiss franc, which strengthens against the euro and the dollar. Strong franc harms Swiss economy because goods are getting too expensive to export. The sharp fall in the dollar favors the USA trying to devaluing their currencies enhance export.

Foreign banks start to winthdraw foreign currency from Serbia. One of the way to get out of the crisis is attracting FDI. Serbia needs reform at all levels, in order to increase the competitiveness of the its' economy.

Everyone is scared of the crisis and want to get out of it as soon as possible. But the problem with the economic crisis is that rush can prolong the crisis.

Key words:

Economic crisis, unemployment, deficit, speculations, liquidity, public debt, mortgage loans, budget deficit.

Katarina Čežek

Tutor: doc. dr Nemanja Džuverović

Ustanova: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu

VIZIJA MIROVNOG PROJEKTA KRALJA JIRŽIJA POĐEBRADSKOG U KONTEKSTU DELOVANJA SAVREMENIH MEĐUNARODNIH ORGANIZACIJA

”It isn't enough to talk about peaaace. One must believe in it.
And it isn't enough to believe in it. One must work at it.”
Eleanor Roosevelt

Era međunarodnih organizacija

Osim dva svetska rata, razmera nezabeleženih u ranijoj istoriji, dvadeseti vek je takođe obeležila još jedna značajna karakteristika delom prouzrokovana upravo tim sukobima. Reč je o naglom porastu broja međunarodnih organizacija osnovanih po različitim osnovama i sa različitim ciljevima. Posebno su značajne Društvo naroda osnovano po okončanju Prvog svetskog rata, Organizacija ujedinjenih nacija koja je nastala pri kraju borbi u Drugom svetskom ratu, kao i Evropska ekonomska zajednica, danas Evropska unija, koja predstavlja tvorevinu sui generis i koja je takođe nastajala pedesetih godina dvadesetog veka. Iako sa različitim ciljevima, misijama i članstvom, većini međunarodnih organizacija zajednička je organizaciona struktura. Činjenica je da je ona evoluirala i prilagođavala se okolnostima, ali njene osnove su postavljene u jednom od najranijih planova za ujedinjenje i saradnju između evropskih hrišćanskih zemalja iz XV veka. U pitanju je Tractatus pacis toti christianitati fiendiae češkog kralja Jiržija Pođebradskog koji je prvi put javno izložen 1464. godine. Osim u literaturi o međunarodnim organizacijama, pomenuti plan je često navođen i proučavan u literaturi o studijama mira zbog insistiranja na mirnom rešavanju problema i neposezanju za oružjem. Na narednim stranama pokušaću da prikažem, analiziram i uporedim izvorne zamisli i ideje navedene u ovom planu sa oblicima u kojima oni danas postoje i načinima na koje se praktikuju.

Istorijski kontekst nastanka plana

Jirži Pođebradski, sin Viktora iz Kunštata i Pođebradi, stupio je na presto Kraljevstva Češke 1458. godine. Zemlja kojom je vladao, do otprilike dve decenije pre toga bila je poprište krvavih verskih ratova između pristalica Jana Husa, začetnika reforme katoličke crkve, i onih odanih papi. Osim toga, i unutar Husitskog pokreta postojale su dve struje, taboriti koji su bili radikalniji, i utrakvisti, umerenije krilo, kojem je pripadao i sam Jirži. Sukobi su se odvijali i na ovoj liniji. Konačna pobjeda umerenih utrakvista desila se u bici kod Lipana 1431. godine, gde su taboriti doživeli težak poraz. Pet godina kasnije, 1436. godine, sporazum je postignut i sa Rimokatoličkom crkvom. Dokumenta koja su tom prilikom potpisali predstavnici Crkve i Husitskog pokreta, kao i kralj Žigmund Luksemburški, tadašnji vladalac na tronu Kraljevstva, poznata su pod nazivom Praški kompaktati. Njima je postignut sporazum između zaraćenih strana i dozvoljene određene verske slobode. Iako su na ovaj način konačno završeni sukobi, kao praktična posledica ovih ratova ostala je verska podeljenost zemlje. To je bila otežavajuća okolnost za one koji su njome upravljali. Zbog toga je Jirži, koji je bio husit, a upravljao podeljenom zemljom, ostao upamćen u istoriji kao kralj podvojenog naroda. Ovo predstavlja važnu činjenicu za razumevanje motiva koji su ga podstakli da, zajedno sa svojim savetnikom Antoniom Marinijem, sastavi plan za ujedinjenje hrišćanskih država Evrope.

Druga istorijska okolnost koja je snažno oblikovala tadašnji svet jeste osvajanje Konstantinopolja od strane Otomanske imperije. Ta 1453. godina smatra se prekretnicom u istoriji Evrope. Označila je početak prodora nove kulture, običaja, načina života, sve to u obliku nove religije – islama. Skup ovih tendencija najviše je uticao na Rimokatoličku crkvu koja je tada beležila pad u svojoj moći i uticaju. Iako je sa jedne strane islam predstavljao pretnju po zapadno hrišćanstvo, u isto vreme je mogao da posluži kao odličan izgovor za jačanje papske vlasti u cilju borbe protiv "nevernika". To je jedan od razloga zbog kojih je papa Pije II odlučio da povuče ranije potpisane kompaktate. Planirao je da protiv islamske opasnosti pokrene krstaški rat pod vođstvom katoličke crkve. Za kralja Jiržija, koji od strane pape nikada nije bio priznat kao kralj i čak bio optuživan za jeres, ovo je predstavljalo opasnost. Ukupni efekti svih ovih okolnosti materijali su ga na reakciju. Za razliku od očekivanog ratnog pohoda, uobičajenog za to doba, kralj Jirži je, uz pomoć svog savetnika Marinija, renesansne i svestrane ličnosti koja je

bila u njegovoj službi još od 1459. godine,¹ pred svoje savremenike izašao sa planom koji je svojim idejama i predlozima bio daleko ispred svog vremena.

Osnovni elementi plana

Mnogobrojni autori koji su se bavili ovom temom su drugačije nazivali i različito definisali ovaj plan, posebno ističući neku od njegovih karakteristika. Profesor Vaclav Vaněček ga naziva mirovnim projektom (the peace project of King George of Bohemia),² Petr Čornej i Milena Bartlova ga navode kao predlog udruženja hrišćanskih vladara,³ koji bi predstavljali svoje države, mada termin države tada još nije bio u upotrebi.⁴ Konačno, kao što je već rečeno, u originalu koji je napisan latinskim jezikom, stoji naslov *Tractatus pacis toti christianitati fiendae*, što se može prevesti kao Rasprava o miru koji treba da nastane medju svim hrišćanima.⁵ Uzevši u obzir vreme i okolnosti nastanka, kao i činjenicu da nije došlo do njegove implementacije, o čemu će biti reči nešto kasnije, pa ne znamo kakve bi praktične posledice imao, dokument je podložen različitim tumačenjima. Može se spekulirati o motivima, te tako nailazimo na tvrdnje da je reč o prvoj povelji miroljubive koegzistencije,⁶ ali i da su pravi razlozi njegovog nastanka suprotstavlanje papi u njegovim nastojanjima protiv Jiržija i utrakvista.⁷ Bez obzira na sve to, odredbe koje je sadržao svakako zaslužuju pažnju i svedoče o istorijskom značaju ovog dokumenta.

Pre svega, predlagano je da se održi neka vrsta osnivačkog sastanka u Bazelu, zbog njegovog povoljnog geografskog položaja. On je relativno dostupan Francuskoj, italijanskim i nemačkim zemljama.⁸ Takođe, detaljno su navedeni predlozi organizacione strukture koju bi ovaj savez imao. Prvo od tela koje bi sadržao je stalni međunarodni sud (consistorium) koji bi zamenio red postojećih sudova. Takođe, uvešće se i nove norme koje će omogućiti adekvatne odgovore na izazove koje je to doba donelo. Sve se ovo navodi kao osnova za efikasno očuvanje mira, jer je mir neostvariv bez pravde.⁹

1 Čornej, Bartlová, 2007, str. 207.

2 Vaněček, 1965.

3 Čornej, Bartlová, 2007, str. 207.

4 Isto, str. 208.

5 Vaněček, 1965, str. 306.

6 Isto, 309.

7 Čornej, Bartlová, 2007, str. 210.

8 Isto, str. 208.

9 Vaněček, 1965, str. 309.

Naredno telo koje je bilo planirano jeste congregatio. U današnjim uslovima, to bi predstavljalo neku vrstu stalnog predstavnštva država članica. Ono što je posebno impresivno jeste da je predviđano da svaka delegacija, bez obzira na broj članova, ima samo jedan glas, a odluke bi se donosile većinom glasova.¹⁰ Nemoguće je ne primetiti da danas većina organizacija poseduje ovakvu vrstu organa, počevši od Generalne skupštine Ujedinjenih nacija, kao organizacije sa gotovo univerzalnim članstvom.

Postojao bi i consilium, odnosno savet vladara. On bi se sastajao samo povremeno, ali je zanimljivo da bi ovo telo imalo manji značaj, a da bi glavni organ u stvari bio congregatio gde su svi bili predstavljeni na isti način.¹¹ Nažalost, ova praksa do danas nije održana, te u većini međunarodnih organizacija glavnu reč ima izvršni, ili organ užeg sastava u kome je određenim državama priznata nešto bolja pozicija, shodno političkoj težini i moći koju u realnim međunarodnim odnosima, ili konkretnoj oblasti kojom se organizacija bavi, poseduju.¹² Najkarakterističniji primer ovakvog organa jeste Savet bezbednosti Ujedinjenih nacija čiji je sastav određen Poveljom,¹³ odnosno osnivačkim dokumentom organizacije. On neosporno predstavlja odraz vremena u kome je nastao.

Kralj Jirži i njegov svestrani i iskusni pomoćnik Marini bili su svesni teškoća vođenja organizacije koju su predlagali, te su, u cilju što efikasnijeg upravljanja, među tela saveza svrstali i neku vrstu sekretarijata. Naime, postojao bi broj stalno zaposlenih službenika na čelu sa syndicusom. Na svakih pet godina, trebalo je da se menja sedište ovog organa, kao i njegov sastav.¹⁴ Danas gotovo da i ne postoji ozbiljnija međunarodna organizacija koja nema sekretarijat ili neko telo slično njemu.

Osim ovih formalnih elemenata, važno je navesti i neke od načela i principa koji su u planu sadržani. Najpre, tu je poziv da se u međusobnim odnosima članova ni u kom slučaju ne poseže za oružjem niti da se bilo kome dozvoli da to u ime neke od njih uradi, a da će se međusobno podržavati i pomagati u slučajevima da neko od njih bude od treće strane napadnut. U današnjim uslovima, ovo predstavlja princip kolektivne (samo)odbrane koji je propisan članom 51 Povelje Ujedinjenih nacija. Osim toga, jedna od najmoćnijih političko-vojnih organizacija koja je nastala po završetku Drugog svetskog, a u osvit Hladnog rata, Organizacija severnoatlantskog ugovora (NATO), bazira se na istom principu.

10 Isto.

11 Isto.

12 Račić, Dimitrijević, 1988. str. 79.

13 Povelja UN, čl 23.

14 Isto.

Dalje, ovaj skup savezništva, mira, bratstva i sloge,¹⁵ bio bi formiran na dobrovoljnoj osnovi i ostao otvoren i za ostale zemlje koje bi u budućnosti htele da mu se pridruže. Iako bi to u praksi značilo da su to samo katoličke zemlje, svakako je važan princip otvorenosti organizacije.

Na kraju, posebno je zanimljiv član u kome se navodi da bi, u slučajevima da izbije rat ili bilo kakvo neslaganje među zemljama koje nisu članice organizacije, oni kao zajednica poslali izaslanika koji bi im pomogao da se prijateljskim putem sukob reši.¹⁶ Danas je to uobičajena praksa organizacija poput Ujedinjenih nacija, Evropske unije ili Organizacije za evropsku bezbednost i saradnju, da imaju svoje izaslanike u konfliktnim područjima, da učestvuju u pregovorima i pokušavaju da privole zaraćene strane da svoje sukobe reše mirnim putem.

Pokušaj sprovođenja plana u delo

Za predstavljanje plana i pregovore o njegovom ostvarenju bio je zadužen već pomenuti Antonio Marini. Plan je predstavljen kralju Kazimiru IV Jagelonskom, vojvodi od Litvanije i kralju Poljske, zatim venecijanskom duždu Kristoferu Moru, Matijašu Korvinu koji je vladao Mađarskom tog doba, kao i burgundskom vojvodi iz dinastije Valoa, Filipu III Dobrom.¹⁷ Iako je strategija bila takva da se približi onima koji su bili u lošijim odnosima sa papom i katoličkom crkvom, savez bi bio nepotpun i besmislen ako se ne bi u njega uključili najmoćniji. Ključni akter u ovom procesu bio je francuski kralj Luj XI. On je bio taj, koji zbog odnosa sa papom, nije pristao da učestvuje u planu. Na taj način je čitav plan ostao bez realizacije. Splet složenih okolnosti i suprotstavljenih interesa sprečio je sprovođenje u delo ideje koja je bila ispred svog vremena. Na kraju, umesto stvaranja organizacije evropskih hrišćanskih država, došlo je do potpisivanja ugovora o prijateljstvu između češkog i francuskog kralja.¹⁸ Iako u odnosu na celokupnu ideju ovo može delovati kao neuspeh, ako se uzme u obzir činjenica da je Jirži Pođebradski bio husit, a Luj XI katolik i jedan od najbližih papinih saveznika, ipak se ovo može ubrojati u uspehe diplomatije češkog kralja.

15 Smlouva o nastolení míru v celém křesťanstvu, 1464.

16 Isto.

17 Čornej, Bartlová, 2007, str. 211.

18 Čornej, Bartlová, 2007, str. 214.

Zaključna razmatranja

Polu milenijuma po objavi plana Jiržija Pođebradskog i njegovog saradnika Antonia Marinija obeleženo je nizom naučnih skupova i objavljivanjem radova na tu temu, kako u Čehoslovačkoj, tako i u međunarodnim krugovima. Takođe, UNESCO je taj jubilej nastanka plana koji se u dokumentima Organizacije navodi kao Univerzalni mirovni plan Jiržija Pođebradskog, kralja Bohemije (Universal Peace Plan of George of Poděbrad, King of Bohemia) uvrstio među značajne događaje koji će se obeležiti tokom 1964. godine. U zvaničnoj odluci po ovom pitanju koju su organi organizacije doneli u Parizu 31. avgusta 1962. godine ovaj događaj se opisuje kao stvaranje nacrtu za statut međunarodne organizacije koja bi garantovala mir i stavila rat van zakona uz napomenu da Evropa kao celina nije bila spremna za multilateralni ugovor o međunarodnoj saradnji za mir.¹⁹ Razumljivo je da će u aktivnostima specijalizovane agencije Organizacije ujedinjenih nacija čiji je jedan od ciljeva održanje međunarodnog mira,²⁰ svaki pokušaj njegovog ostvarenja biti prikazan u najpozitivnijem mogućem svetlu. Međutim, treba napomenuti neke delove plana koji se teško mogu okarakterisati kao mirovni. Postoji mesto na kome se izričito navodi da cilj organizacije treba da bude rat protiv nevernika, kao i čuvanje granica hrišćanstva i njihovo proširenje. Takođe, Turci su prikazani u izuzetno negativnom svetlu, a Muhamed kao podmukao i onaj koji je skrenuo arapski narod sa pravog puta.²¹ Svakako da se to ne bi uklopilo u današnje poimanje mira. Ipak, moguće je izvesti analogiju do određenih granica i uz određena pojednostavljenja. Ono što je, makar deklarativno, podstaklo Jiržija Pođebradskog na ujedinjenje sa ostalim zemljama jeste bila zajednička pretnja, kako u geopolitičkom, tako i u vrednosnom smislu. Danas su Ujedinjene nacije, ali sve više i Evropska unija koja se, osim sa ekonomskog, posmatra i sa mirovnog aspekta, bazirane na očuvanju zajedničkih vrednosti. Pomenuti član 51 Povelje ujedinjenih nacija priznaje pravo na samoodbranu kao urođeno svim svojim članovima. Dakle, princip odgovora na pretnju i preduzimanja mera u cilju očuvanja međunarodnog mira i bezbednosti i danas su legitimni principi u međunarodnim odnosima.

Da bi se još više naglasio istorijski značaj ovog plana, važno je napraviti neku vrstu pregleda sličnih planova. Jedini zabeleženi tragovi ideja sličnih onima predstavljenim u Jiržijevom planu, a koji su se pojavili pre njegovog objavljivanja, nalaze se kod francuskog renesansnog mislioca Pjera Dibo

19 UNESCO, 1962.

20 Povelja Ujedinjenih nacija, čl. 1

21 Smlouva o nastolení míru v celém křesťanstvu, 1464.

(Pierre Dubois). Ne ulazeći u pojedinosti ideja izloženih u spisu objavljenom oko 1306. godine pod naslovom *De recuperatione terrae sanctae* (O ponovnom oslobađanju svete zemlje),²² reći ću samo da je osnovna ideja bila da se obezbedi mir unutar Evrope radi efikasnog sprovođenja krstaškog rata. Takođe, u tom duhu, Diboja je predlagao stvaranje arbitražnog suda kome bi se članovi obraćali u slučajevima sporova. Očigledno je da je ovu ideju Marini, koji je, budući poreklom iz Grenobla, dobro poznavao francusku filozofsku misao, preuzeo od svog sunarodnika. Ipak, Marini i Pođebradski su ove ideje razradili i unapredili. Ono što takođe svedoči o njihovom značaju, jeste brojnost sličnih razmišljanja i planova koji su usledili. Tako je čuveni Erazmo Roterdamski 1517. godine napisao *Tužbu mira (Querela pacis)* u kojoj optužuje ratove vladara svog vremena.²³ Dalje, tu su Maksimilijan de Betino poznatiji kao vojvoda od Silija sa Velikim planom (*Grand Dessein*)²⁴ iz XVII veka, zatim Vilijam Pen, Sen Pjer kao i Imanuel Kant i njegov čuveni esej *O večnom miru*. U njemu su ideje o ujedinjenju po prvi put dobile kosmopolitsku dimenziju navodeći uslove koji su potrebni za uspostavljanje večnog mira među svim narodima. Dakle, iako bi bilo pretenciozno tvrditi kako je ovaj plan direktna preteča UN-a ili EU, sasvim je izvesno da je postavio temelje određenim načinima razmišljanja i novim tendencijama u uređenju i funkcionisanju međunarodnih odnosa.

Aktuelnost i primenljivost predloga za strukturu organizacije dokazana je i kroz primere i dugogodišnju praksu. Osim toga, taj aspekt plana ga je izdvojio u odnosu na prethodna ad hoc savezništva koji su bili uobičajena praksa u međunarodnim odnosima odvajkada. Iako su međunarodne organizacije evaluirale i usavršavale se, ostao je nerešen aspekt Jiržijevog plana koji ga čini posebno aktuelnim i danas i koji će verovatno još dugo vremena takav i ostati. To je pitanje očuvanja i izgradnje mira među narodima i državama sveta. Zaokupljalo je pažnju mislilaca, praktičara kao i običnog čoveka oduvek, ali odgovor na njega još uvek nije nađen. Osvrnemo li se na plan, proročki deluje vezivanje misija uspostavljanja mira za rad međunarodnih organizacija ili bilo koji drugi oblik saradnje i ujedinjenja među državama, jer je saradnja jedini način za postizanje kakvog-takvog mira ili makar uspostavljanje miroljubive koegzistencije. Nažalost, činjenica da trajno rešenje ovog problema ni danas nije pronađeno je ono što ovaj plan čini velikim i još uvek aktuelnim i vrednim pominjanja. On predstavlja jedan od prvih napora velikih individua u njegovom rešavanju i, ako zanemarimo

22 Šmale, 2003, str. 31.

23 Isto, str. 86.

24 Isto, str. 87.

njegove negativne delove, treba da ga posmatramo kao pozitivan primer nastojanja da se obezbedi mir i da iz njega izvučemo pouke.

Literatura:

Commemoration of Anniversaries of Great Personalities and Events, UNESCO/MC/46, Paris, 31 Avgust 1962.

Čornej, Petr, Bartlová Milena, Velké dějiny zemí Koruny české, svazek VI. 1437-1526, Paseka, Praha, Litomyšl, 2007.

Macek, Josef, Jiří z Poděbrad, Svobodné slovo Praha, 1967.

Račić, Obrad, Dimitrijević, Vojin, Međunarodne organizacije, Beograd: Savremena administracija, 1988.

Šmale, Wolfgang, Istorija evropske ideje, CLIO, Beograd, 2003.

Urbánek, Rudolf, Dvě studie o době poděbradské, Filosofická fakulta s podporou Ministerstva školství a národní osvěty, Brno 1929.

Václav Vaněček, 500th Anniversary of the Peace Project of King George of Bohemia–1464-1964, Netherlands International Law Review, Volume 12, Issue 03, september 1965, pp 304-310. Prevod latinskog originala plana na češki jezik, Smlouva o nastolení míru v celém křesťanstvu, 1464.

<http://www.inuru.com/index.php/spolecnost/dokumenty/517-jiri-z-podebrad-mirova-smlouva>, pristupljeno 26.05.2013.

Summary

Finding solution for maintaining peace has always been one of the most important problems that individuals and communities aspired to solve. Many of great minds had their own plans and prepositions how to achieve peace. This paper's aim is to analyse one of them, The Peace Project of King George of Bohemia dating from 1464. We will show the historical context of time when the plan appeared. Also, all of its elements and vision of organization the plan aimed to build will be compared to nowadays existing international organizations. It will be shown how the Project influenced thoughts and reflections of peace among European nations, but also in general, in the whole world, that followed. Finally, some of principles exposed in King George's plan considering new tendencies in international relations, reshaped and affected future norms of international law and relations among states and nations, so they are also going to be analysed.

In general, the paper should provide public and academic community in Serbia with insight into this significant document, since there have not

been written anything on this topic in Serbian. It should emphasize project's historical importance and maybe encourage some deeper researches considering this or any similar project.

Key words:

King George of Bohemia/Poděbrad, peace, Europe in 15th century, international organizations

Lazar Milivojević

Tutor: dr Miloš Božović

Ustanova: Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu

RACIONALNI ŠPEKULATIVNI MEHUROVI - EKONOMETRIJSKI PRISTUP

1. Uvod

Uvreženo je mišljenje da finansijska tržišta imaju izuzetno važnu ulogu u funkcionisanju savremene ekonomije. Funkcija koju vrše, usmeravanjem novčanih sredstava shodno tendenciji tržišnih učesnika, ima presudnu važnost u ostvarivanju privrednog rasta. Zbog toga je jako važno da ova tržišta dobro funkcionišu. Postavlja se pitanje- da li je uvek tako?

Brojne studije pokazuju da postoje statistički značajne devijacije od tržišne efikasnosti i da cene aktive mogu odstupati od svoje fundamentalne vrednosti. Fundamentalna vrednost aktive predstavlja vrednost dobijenu sumiranjem budućih prihoda, generisanih posredovanjem date aktive, i diskontovanjem na njenu sadašnju vrednost. Takođe, aktuelna kriza, kao i mnoge prethodne, idu u prilog činjenici o neefikasnosti. Zašto cene aktive odstupaju od vrednosti definisane fundamentima? Odgovor na ovo pitanje možemo potražiti u sledeća dva objašnjenja.

Najpre, na tržištu će pored profesionalnih, dobro informisanih agenata koji imaju pristup podacima o stvarnoj vrednosti aktive, postojati i oni loše obavешteni (noise traders). Oni će se ponašati u skladu sa određenim „šumom” u informacijama, te će često gubiti novac, koji će otići u džepove onih bolje informisanih. Ovakvi agenti se neprestano pojavljuju, novi zamenjuju stare koji u proseku gube i napuštaju tržište, tako da ih na tržištu uvek ima. Iz ovog razloga, uprkos efikasnom i racionalnom ponašanju profesionalaca, cene akcija u dužem intervalu mogu odstupati od svoje fundamentalne vrednosti.

Drugi izvor devijacija od tržišne efikasnosti čine špekulativni mehurovi, odnosno uporne devijacije cena od fundamentalne vrednosti aktive. Upravo će racionalni špekulativni mehurovi biti predmet istraživanja u ovom radu.

U prvom delu, akcenat će biti stavljen na sam pojam i njegove karakteristike, dok se drugi zasniva na ekonometrijskoj analizi postojanja mehura na finansijskom tržištu SAD, zasnovanoj na radovima Dibe i Grosmana¹. Najpre će biti prezentovana njihova metodologija i rezultati za period 1871-1986. godine, da bi zatim bili izneti rezultati do kojih sam ja došao za period 1980-2012. godine.

2. Racionalni špekulativni mehurovi

2.1 Jednačina za vrednovanje cene aktive

Pre nego što se detaljnije upustimo u objašnjenje pojma špekulativnih mehurova i njihovih karakteristika, neophodno je ukratko izneti osnovne teorijske postulate koji se odnose na formiranje cena finansijskih instrumenata na finansijskim tržištima.

Prema i dalje u akademskoj sferi dominantnoj Hipotezi o efikasnom tržištu, finansijska tržišta su informaciono efikasna i cene akcija u svakom momentu tačno odlikavaju fundamentalnu vrednost kompanije koja ih je emitovala.² Dakle, cene hartija od vrednosti uvek i u potpunosti reflektuju i u sebi sadrže sve relevantne informacije, te se može zaključiti da su finansijska tržišta kakva postoje danas u svetu- efikasna. Pored standardnih pretpostavki da su tržišni učesnici racionalni i savršeno informisani, a tržišta savršena (konkurentna, bez transakcionih troškova itd.) ova teza počiva i na sledećim pretpostavkama³:

- kolektivna očekivanja investitora su homogena i u proseku tačna, odnosno očekivanja budućih performansi preduzeća će se u realnosti i ostvariti;
- cene hartija od vrednosti u potpunosti sadrže sve informacije koje su važne za buduće performanse preduzeća, sto znači da one tačno odlikavaju fundamentalnu vrednost preduzeća emitenta;
- cene hartija od vrednosti se menjaju samo pod uticajem dolaska na tržište nove relevantne informacije, pri čemu se dolazak ovakvih informacija na tržište ne može predvideti;
- shodno tome, cene hartija od vrednosti prate slučajan hod (random walk)⁴, tako da prošla i tekuća kretanja cena u sebi ne sadrže informacije pomoću kojih bi se moglo predvideti kretanje cena u budućnosti.

1 Diba, B. and Grossman, H. (1988a, 1988b)

2 Fama, E. (1970)

3 Isto

4 Slučajan hod predstavlja najjednostavniju nestacionarnu vremensku seriju.

U ovoj analizi slučajan hod predstavlja vremensku seriju u kojoj se u vidu zavisne promenljive javlja očekivani prinos/cena, koju objašnjavamo pomoću vrednosti te promenljive u prethodnom periodu i pomoću stohastičke greske. Imamo da je:

$$rit = Erit [It-1] + eit$$

ili
$$rit+1 = Erit+1 [It] + eit+1$$

Pri čemu je $rit+1$ stvarna stopa prinosa na efekat i u periodu $t+1$, dok $Erit+1 [It]$ predstavlja očekivanu stopu prinosa na efekat i u periodu $t+1$ do koje se dolazi na bazi informacija raspoloživih u momentu t [It]. $ei+1$ je greška u predviđanju, odnosno razlika između stvarne i očekivane stope prinosa na efekat i u periodu $t+1$.⁵ Dakle, stvarna stopa prinosa na efekat je jednaka zbiru očekivane stope prinosa i greške u predviđanju, za koju važi $Eeit+1 = 0$.

Ukoliko stohastička greška poseduje osobine slučajnosti, očekivana stopa prinosa na efekat i u periodu $t+1$ će u proseku biti jednaka aktuelnoj stopi prinosa danas, odnosno važiće:

$$Erit+1 [It] = rit$$

Sublimacijom prethodnih jednačina dobijamo:

$$rit+1 = rit + eit+1$$

ili alternativno:
$$Pit+1 = Pit + eit+1$$

gde je $Pit+1$ cena efekta i u periodu $t+1$, Pit cena u momentu t , a $ei+1$ greška u predviđanju, odnosno razlika između cena u trenucima $t+1$ i t . Pošto slučajna greška ne može biti predviđena na bazi trenutno dostupnih informacija, zaključujemo da je najbolja prognoza buduće stope prinosa (cene) sadašnja stopa prinosa (cena).

Prema iznetoj teoriji⁶ tržište je informaciono efikasno ukoliko tekuća cena efekta u sebi sadrži i reflektuje sve relevantne informacije. Na takvim tržištima će nova informacija koja se odnosi na fundamentalnu vrednost

⁵ $ei+1$ obuhvata sve faktore koji utiču na zavisnu promenljivu, a koji nisu obuhvaćeni jednačinom vremenske serije, jer se pretpostavlja da nemaju sistematski uticaj na zavisnu promenljivu; stohastička greška ispunjava sve pretpostavke običnog linearnog regresionog modela.

⁶ Fama, E. (1965), (1970)

aktive, zahvaljujući intenzivnoj konkurenciji među racionalnim učesnicima koji imaju za cilj maksimizaciju profita, biti u veoma kratkom roku i tačno reflektovana u tekućoj ceni. Samim tim, tekuća cena efekta će u bilo kom momentu biti najbolja moguća aproksimacija njene suštinske, odnosno fundamentalne vrednosti. Jedino dolazak novih informacija na tržište može uticati na promenu ove cene.

Da bi se cene hartija od vrednosti formirale i menjale na način opisan Hipotezom o efikasnom tržištu, pristalice ove teorije su uvele tri osnovne pretpostavke koje se tiču investitora:⁷

investitori su racionalni i svoje odluke ne donose samo na bazi prošlih informacija već i na bazi sadašnjih svih dostupnih informacija i formiranih prognoza i očekivanja;

ukoliko postoje iracionalni investitori, njihove trgovine su slučajne, nekorelisane i međusobno se potiru, tako da cena efekta ne odstupa od svoje fundamentalne vrednosti;

u slučaju da su akcije iracionalnih investitora korelisane, na njih će reagovati racionalni arbitri (arbitrageurs) čime se sprečava da tekuća cena efekta odstupa od svoje fundamentalne vrednosti.

Na bazi svih navedenih pretpostavki izvedena je standardna formula za racionalno vrednovanje finansijske aktive, odnosno akcija u ovom slučaju. Dodatno, zahteva se da tržišni učesnici imaju neutralan odnos prema riziku (risk-neutral investors) i da buduća novčana primanja diskontuju po konstantnoj stopi r . Da bismo bili u mogućnosti da formiramo očekivanu stopu prinosa, neophodno je da formiramo očekivanja u vezi sa cenom akcije i dividende koju će akcija doneti u periodu $t+1$. Počinjemo sa sledećim jednačinama:

$$E_t r_{t+1} = \frac{E_t P_{t+1} [I_t] - P_t + E_t D_{t+1} [I_t]}{P_t}$$

$$E_t r_{t+1} = \frac{E_t P_{t+1} [I_t] - P_t}{P_t} + \frac{E_t D_{t+1} [I_t]}{P_t}$$

=>

7 Radonjić, O. (2007)

Prvi racio u jednačini predstavlja kapitalni dobitak, a drugi očekivani prinos na dividende. Ukoliko pretpostavimo da investitor racionalno anticipira da će tražena stopa prinosa u budućnosti biti konstantna, tada je $E_{t+1}r = r$, pa važi:

$$r = \frac{E_t P_{t+1} [I_t] - P_t + E_t D_{t+1} [I_t]}{P_t}$$

Odnosno:

$$(1+r)P_t = E_t P_{t+1} [I_t] + E_t D_{t+1} [I_t]$$

Rešavajući datu jednačinu po P_t dobijamo diferencijalnu linearnu jednačinu prvog reda:

$$P_t = \frac{1}{(1+r)} (E_t P_{t+1} [I_t] + E_t D_{t+1} [I_t])$$

Vidimo da se tekuća cena P_t može predstaviti kao diskontovana vrednost zbira očekivane cene $E_t P_{t+1} [I_t]$ i iznosa dividende $E_t D_{t+1} [I_t]$ u momentu $t+1$. Navedene očekivane vrednosti su uslovljene informacionim skupom I_t koji je dostupan tržišnim učesnicima u momentu t . Jednačina u sebi sadrži racionalna očekivanja pošto su očekivanja zapravo data u obliku matematičkih očekivanja kretanja cene efekta i dividende u nekom budućem periodu, koja se formiraju na bazi trenutnih i svima dostupnih informacija $[I_t]$.

Jednačinu za izračunavanje tekuće cene u bilo kom vremenskom periodu $t+n$, tj. vremenske putanje cene u zavisnosti od protoka vremena, možemo izvesti iz date jednačine pomoću rekursivnog (iterativnog) metoda. U momentu $t+1$ važiće:

$$P_{t+1} = \frac{1}{(1+r)} (E_{t+1} P_{t+2} [I_{t+1}] + E_{t+1} D_{t+2} [I_{t+1}])$$

Kako u momentu t ne znamo vrednost P_{t+1} već formiramo racionalna očekivanja, sledi da je

$$EtPt+1 = \frac{1}{(1+r)} (Et+1Pt+2[It+1] + Et+1Dt+2[It+1])$$

Bitno je istaći da u momentu t ne posedujemo navedeni skup informacija $It+1$. Međutim, prema teoriji racionalnih očekivanja, ukoliko je It podskup skupa $It+1$, onda je očekivana vrednost danas onoga što ćemo očekivati sutra o slučajnim varijablama P i D , na bazi danas nedostupnih $It+1$, jednaka očekivanim budućim vrednostima slučajnih varijabli P i D , formiranih na bazi manje količine danas dostupnih informacija It .⁸ Sledi:

$$EtPt+1 = \frac{1}{(1+r)} (EtPt+2[It] + EtDt+2[It])$$

Zamenom vrednosti $EtPt+1$ u malopredašnju jednačinu za Pt dobijamo:

$$Pt = \frac{1}{(1+r)} \left\{ \frac{1}{(1+r)} (EtPt+2[It] + EtDt+2[It]) + EtDt+1[It] \right\}$$

Sređivanjem dobijene jednačine dolazimo do:

$$Pt = \frac{1}{(1+r)} [EtDt+1[It] + \frac{1}{(1+r)} (EtDt+2[It])] + \frac{1}{(1+r)^2} (EtPt+2[It])$$

Na isti način u jednačinu možemo uključiti $EtPt+2$, $EtPt+3$ itd. Nastavljajući tako n perioda unapred, dolazimo do jednačine za vremensku putanju cene:

$$Pt = \sum_{j=1}^n \left(\frac{1}{(1+r)^j} EtDt+j[It] \right) + \frac{1}{(1+r)^n} (EtPt+n[It])$$

Izvedena jednačina pokazuje da je cena akcije u bilo kom momentu t jednaka zbiru sume diskontovanih očekivanih dividendi od j -tog perioda do graničnog momenta n , i diskontovane očekivane cene u momentu n . Dobijena nehomogena diferencijalna jednačina jednaka je zbiru partikularnog rešenja i komplementarne funkcije. Partikularno rešenje je dugoročna ravnotežna

⁸ Flood, R. and Hondrick, R. (1990)

vrednost određena fundamentima, odnosno konstanta oko koje se varijabla tokom vremena prilagođava, dok komplementarna funkcija opisuje kako i koliko cena odstupa od svoje dugoročne ravnotežne vrednosti u različitim vremenskim periodima t .

Dugoročnu ravnotežnu cenu akcije koja reflektuje fundamente dobijamo kada pretpostavimo da je cena akcije jednaka konstanti k ($P_{t+n}=P_{t+n-1}=P_{t+n-2}=\dots=k$). U tom slučaju, tržišni učesnici očekuju da cena tokom vremena konvergira ka nekoj ravnotežnoj ceni i da se u dalekoj budućnosti

$$\frac{E_t P_{t+n}}$$

ne menja sa protokom vremena, za $n \rightarrow \infty$ važi $(1+r)^n \rightarrow 0$. U literaturi je ovaj uslov poznat kao Uslov transversalnosti⁹ i ukoliko je ispunjen partikularno (fundamentalno) i jedino rešenje jednačine je:

$$P_t^f = \sum_{j=1}^n \left(\frac{1}{(1+r)^j} E_t D_{t+j} [I_t] \right)$$

Tekuća cena, u ovom slučaju, određena je isključivo fundamentima i jednaka diskontovanoj očekivanoj vrednosti budućih tokova dividendi.

Međutim, ukoliko uslov transversalnosti nije zadovoljen cena neće biti određena samo diskontovanim očekivanim dividendama u budućnosti, već:

$$P_t = \sum_{j=1}^n \left(\frac{1}{(1+r)^j} E_t D_{t+j} [I_t] \right) + B_t$$

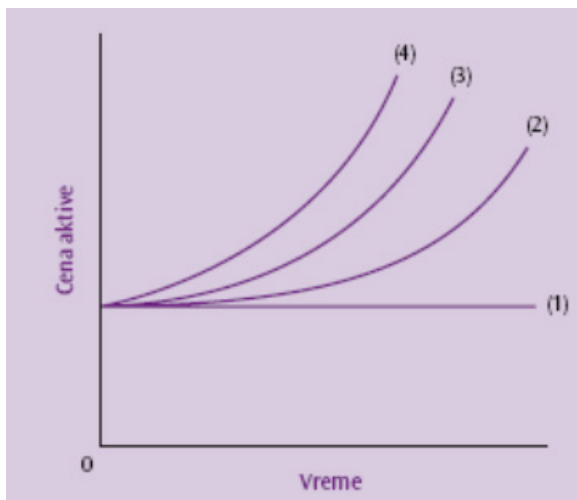
ili $P_t = P_t^f + B_t$

tako da je B_t racionalni mehur. Vidimo da tekuća cena može odstupati od njene fundamentalne vrednosti, upravo za iznos koji je jednak racionalnom

mehuru. Ukoliko se vratimo na jednačinu: $P_t = \frac{1}{(1+r)} (E_t P_{t+1} [I_t] + E_t D_{t+1} [I_t])$, iz koje smo izveli formulu za fundamentalnu vrednost akcije, vidimo da cena akcije može rasti i na osnovu očekivane kapitalne dobiti u budućnosti. Sve što je potrebno je da najpre važi $E_t P_{t+1} > P_t$, onda $E_t P_{t+2}$ mora biti veće od $E_t P_{t+1}$, i tako dalje. Tako precenjena akcija (slučaj kada

9 Blanchard, O. (2006)

cena prevazilazi vrednost određenu fundamentima) će izazivati neprestani rast cena, odvođeci je sve dalje od fundamenata. Na taj način se svaka današnja cena može rekonstruisati na osnovu sopstvene evolucije. Jednom kada se nađe iznad sopstvene fundamentalne vrednosti, ona dobija potvrdu svojim daljim kontinuiranim rastom.

Grafik 1¹⁰

Na grafiku možemo videti različite putanje cene, pri čemu samo jedna neće „eksplozivirati”, upravo ona koja odgovara fundamentalnoj vrednosti akcije.

Nefundamentalne putanje, koje eksploziviraju bez ikakvog fundamentalnog utemeljenja, su po prirodi samoispunjavajuće- cene rastu jer se to jednostavno očekuje, ne ugrožavajući pritom nijedan uslov tržišne efikasnosti. U tekuću cenu, pored fundamentalne vrednosti, ugrađena je i diskontovana vrednost budućih cena.

Ovakav rast cena akcija naziva se racionalni špekulativni mehur. Mehur- jer nastavlja da raste sve dok ne pukne, a špekulativan- jer raste zbog očekivanih kapitalnih dobitaka u budućnosti. Racionalan je u smislu da će nastaviti da raste sve dok agenti veruju da će nastaviti da raste, ostvarivati tržišna očekivanja i odbacivati određeni prinos.¹¹

10 Burda, M. and Wyplosz, C. (2012)

11 Isto

2.2 Karakteristike racionalnih mehurova¹²

Dakle, cenu akcija predstavljamo kao sumu dve komponente, tržišnih fundamentalija (P_t) i komponente racionalnog mehura (B_t), gde je B_t rešenje homogene diferencijalne jednačine:

$$EtB_{t+1} - (1+r)B_t = 0$$

Nenulta vrednost B_t ukazuje na postojanje racionalnog mehura u trenutku t , samoispunjavajućeg uverenja da cena P_t odstupa od fundamentalne vrednosti F_t . Uzimajući u obzir pretpostavku o racionalnim očekivanjima tržišnih učesnika, data jednačina se može zapisati i za sve buduće periode, tako da:

$$EtB_{t+j} = (1+r)^j B_t, \quad \text{za svako } j \geq 0$$

Postojanje nenulte vrednosti komponente racionalnog mehura u trenutku t implicira da očekivana vrednost komponente racionalnog mehura u trenutku $t+j$ raste ili opada po stopi $(1+r)^j$. Kako je vrednost $1+r$ veća od jedinice, zaključujemo da postojanje racionalnog mehura dovodi do rasta ili opadanja očekivane vrednosti cena- EtP_{t+j} , bez ograničenja.

Eventualno postojanje negativne komponente racionalnog mehura u trenutku t , implicira postojanje negativne očekivane vrednosti cene EtP_{t+j} u određenom trenutku j . Mogućnost formiranja negativnog mehura, s obzirom na njegovu eksplozivnu prirodu, ukazuje na to da je moguće da u nekom budućem trenutku cena akcije postane negativna, pošto fundamentalna vrednost ne može rasti tako brzo da ublaži negativni mehur. Međutim, kako je institucionalna pretpostavka da se investitor u bilo kom momentu može osloboditi aktive u posedu, njegova cena ne može biti negativna. Stoga je negativni racionalni mehur kontradiktoran i zaključujemo da ne može postojati.

Rešenje navedene jednačine zadovoljava stohastičku diferencijalnu jednačinu:

$$B_{t+1} - (1+r)B_t = z_{t+1}$$

gde je z_{t+1} slučajna varijabla (ili kombinacija slučajnih varijabli) generisana stohastičkim procesom, tako da važi:

¹² Diba, B. and Grossman, H. (1988b)

$$E_{t-j} z_{t+1} = 0, \text{ za sve } j \geq 0$$

Slučajna varijabla z_{t+1} obuhvata sve nove informacije dostupne u trenutku $t+1$. Ove informacije mogu biti potpuno irelevantne, nepovezane sa tržišnim fundamentalijama F_{t+1} , ili povezane sa stvarno relevantnim varijablama kao što je d_{t+1} npr., ali kroz parametre koji nisu sadržani u F_{t+1} . Za bilo koji trenutak t , $t \geq 0$, važi:

$$B_t = (1+r)^t B_0 + \sum_{j=1}^t (1+r)^{j-t} z_j$$

gde trenutak 0 označava prvi dan trgovanja akcijama. Racionalni mehur se, iskazan na ovaj način, sastoji od dve komponente. Prvu čini buduća vrednost komponente racionalnog mehura u trenutku 0, dok drugu predstavlja ponderisana suma realizacija z od trenutka $j=1$ do t .

Činjenica da negativni racionalni mehur ne može postojati znači da, u skladu sa prethodnim jednačinama, komponenta racionalnog mehura u ceni akcije u trenutku $t+1$ zadovoljava

$$B_{t+1} \geq 0.$$

Stoga, za realizaciju z_{t+1} mora važiti:

$$z_{t+1} = - (1+r)B_t, \text{ za svako } t \geq 0$$

Realizacija z_{t+1} mora biti dovoljno velika kako bi osigurala nenegativnu vrednost B_{t+1} .

Pretpostavimo da je vrednost B_t jednaka 0. Prethodna jednačina implicira da u tom slučaju z_{t+1} mora biti nenegativno. Ali kako je po pretpostavci od koje smo pošli očekivana vrednost z_{t+1} jednaka 0, zaključujemo da kada je B_t jednako 0, z_{t+1} mora biti jednako 0 sa verovatnoćom 1.

Ovaj rezultat pokazuje da ako racionalni mehur ne postoji u trenutku t , $t \geq 0$, on ne može nastati u trenutku $t+1$, niti u bilo kom narednom momentu. Dakle, ako racionalni mehur postoji u sadašnjem trenutku, on je morao nastati u trenutku 0, prvog dana trgovanja akcijama, koje su od tog trenutka pa sve do sada bile precenjene u odnosu na njihovu fundamentalnu vrednost.

Osnovna ideja koja se naslanja na ovaj niz argumenata je ta da, s obzirom

da nastanak racionalnog mehura bilo kog dana nakon prvog dana trgovanja akcijama uključuje novu informaciju u ceni akcije, očekivane inicijalne vrednosti pozitivnog i negativnog racionalnog mehura bi trebalo da budu iste. Kako smo zaključili da negativni racionalni mehur nije moguć, sledi da pozitivna komponenta racionalnog mehura takođe ne može nastati posle prvog dana trgovanja.

Pretpostavimo da pre prvog dana trgovanja emitenti akcija, kao i potencijalni akcionari, očekuju početak trgovanja i formiraju očekivanja o inicijalnoj ceni akcije. Pretpostavimo dalje da se ova očekivanja slažu sa tržišnim fundamentalijama, tako da:

$$E-1 B_0 = E-1 P_0 - E-1 F_0 = 0$$

Data jednačina implicira da je B_0 slučajna varijabla sa srednjom vrednošću 0. Kako uslov nenegativnosti nalaže da je $B_0 \geq 0$, B_0 će biti jednako 0 sa verovatnoćom jednakom 1. Ova opservacija pokazuje da ako racionalni mehur postoji, emitenti akcija i potencijalni akcionari će već pre prvog dana trgovanja, anticipirajući inicijalnu cenu akcije, očekivati da ona prevazilazi svoju fundamentalnu vrednost.

Novе informacije iz trenutka $t+1$ možemo predstaviti na sledeći način:

$$z_{t+1} = (\theta_{t+1} - (1+r))B_t + e_{t+1}$$

gde θ_{t+1} i e_{t+1} predstavljaju nezavisne slučajne varijable, takve da važi:

$$E_t - j\theta_{t+1} = (1+r), \text{ za svako } j \geq 0$$

$$E_t - j e_{t+1} = 0, \text{ za svako } j \geq 0$$

pa z_{t+1} zadovoljava pretpostavku o nultoj očekivanoj vrednosti. Zamenom ovako izražene vrednosti z_{t+1} u jednačinu $B_{t+1} - (1+r)B_t = z_{t+1}$, dobijamo:

$$B_{t+1} = \theta_{t+1} B_t + e_{t+1}$$

Data jednačina pokazuje da će postojeća komponenta racionalnog mehura pući u narednom periodu ako se događaj $\theta_{t+1} = 0$ realizuje. Ako ovaj događaj ima pozitivnu verovatnoću realizacije, onda će mehur pući u nekom konačnom trenutku u budućnosti. Ako je p verovatnoća da će θ_{t+1} biti jednako 0, tada je očekivana duracija komponente racionalnog mehura

jednaka $p-1$, pa verovatnoća da B_t neće eksplodirati u trenutku T ($T > t$) iznosi $(1-p)^{T-t}$. Ova verovatnoća teži 0 kada T teži beskonačnosti.

Kako su vrednosti θ_{t+1} i ϵ_{t+1} međusobno nezavisne i nezavisne od B_0 takođe, ϵ_{t+1} je nezavisno od B_t za svako $t \geq 0$. Ukoliko bi se kojim slučajem desilo da je događaj $\theta_{t+1} = 0$ konzistentan sa pozitivnom vrednošću ϵ_{t+1} , tada bi, prema datoj jednačini, po pucanju komponente racionalnog mehura nova komponenta racionalnog mehura, nezavisna od postojeće i svih prethodnih, započela svoje postojanje.

Međutim, prethodno iznete osobine racionalnog mehura o nemogućnosti postojanja njegove negativne vrednosti i mogućnosti nastanka samo prvog dana trgovanja, direktno ukazuju na nelogičnost pretpostavke da se komponenta racionalnog mehura može obnoviti u nekom kasnijem trenutku. Ukoliko je u prethodnoj jednačini vrednost B_{t+1} nenegativna, događaj $\theta_{t+1} = 0$ ne može biti konzistentan sa negativnom vrednošću ϵ_{t+1} . Prema tome, ako događaj $\theta_{t+1} = 0$ ima pozitivnu verovatnoću realizacije i slučajne varijable θ_{t+1} i ϵ_{t+1} su nezavisne, tada ϵ_{t+1} mora biti nenegativno. Kako uvodna pretpostavka ističe da je očekivana vrednost ϵ_{t+1} jednaka 0, ϵ_{t+1} će biti jednaka 0 sa verovatnoćom 1, a verovatnoća da je $\theta_{t+1} = 0$ a ϵ_{t+1} istovremeno pozitivno, iznosi 0.

Ovakav rezultat implicira da nemogućnost postojanja negativne komponente racionalnog mehura takođe isključuje mogućnost da nova nezavisna pozitivna racionalna komponenta simultano nastane po eksplodiranju postojeće pozitivne komponente racionalnog mehura.

Mehurovi izgledaju čudno, jer osim na samom kraju, imaju sva svojstva ekonomske racionalnosti i tržišne efikasnosti. Čuven je primer mehura na tržištu lala u Holandiji u 17. veku, krah berze u Njujorku 1929., ili skoriji slučajevi dot-com mehura iz 2000. godine, ili situacije na tržištu nekretnina u SAD 2007. godine. U svakoj od navedenih epizoda, ali i mnoštvu drugih, tržišni učesnici su bili ubeđeni da će se polet nastaviti, ali je mehur pukao i skoro uvek bio praćen ozbiljnim privrednim lomovima.

3. Testiranje postojanja racionalnog špekulativnog mehura

Osnovna teškoća prisutna prilikom testiranja postojanja racionalnog mehura se tiče nemogućnosti direktnog razlikovanja doprinosa hipotetičkog racionalnog mehura na cenu akcije u odnosu na doprinos tržišnih

fundamentalija koje istraživač nije uzeo u obzir. Na primer, istraživač koji nije sposoban da sagleda promene u očekivanju tržišnih učesnika, posebno ako se one odnose na neki relevantan događaj u budućnosti, može pogrešno zaključiti da racionalni mehur postoji. Verovatnoće koje investitori pridaju različitim oblicima mogućih poreskih tretmana na prihode od dividendi u budućnosti, mogu poslužiti kao primer izostavljene varijable.

Diba i Grossman¹³ su u nameri da prevaziđu ovaj problem predložili empirijsku strategiju baziranu na testovima stacionarnosti. U nastavku teksta su prikazani rezultati njihovog testiranja postojanja racionalnog mehura na tržištu SAD u periodu 1871-1986. godine, kao i rezultati istog metoda primenjenog na novi period- 1980-2012. godine. Model sadrži pretpostavku o konstantnoj diskontnoj stopi u datom periodu, dok dozvoljava mogućnost postojanja izostavljenih varijabli i različite načine vrednovanja očekivanih kapitalnih dobitaka i očekivanih dividendi.

Ukoliko su prva diferencija izostavljenih varijabli i prva diferencija dividendi stacionarne (u srednjem), i ako racionalni mehur ne postoji, model ukazuje da je i prva diferencija cena akcija takođe stacionarna. Izraženo na drugi način, ukoliko su izostavljene varijable u nivou i prva diferencija dividendi stacionarne, i racionalni mehur ne postoji, tada su cene akcija i dividendi kointegrirane reda (1,1).

Ovo ne znači da možemo zaključiti da racionalni mehur postoji ukoliko dobijemo rezultat da je prva diferencija cena akcija nestacionarna, ili cene akcija i dividende nisu kointegrirane. Njihova nekointegriranost može npr. nastati usled nestacionarnosti izostavljenih varijabli u tržišnim fundamentalijama. S druge strane, nalaz da je prva diferencija cena akcija stacionarna u srednjem i/ili da su cene i dividende kointegrirane, dopušta zaključak o nepostojanju racionalnog mehura.

Kako bi se dalje ispitala stacionarne odlike date vremenske serije cena akcija i dividendi, predmet analize će biti i stacionarne osobine simulirane vremenske serije hipotetičkog racionalnog mehura, da bi se videlo može li test stacionarnosti da detektuje relevantnu nestacionarnost kada je ona prisutna.

3.1 Stacionarne osobine cena akcija i dividendi

Ukoliko je cena akcija određena samo vrednošću tržišnih fundamenata možemo je predstaviti i na sledeći način:

13 Diba, B. and Grossman, H. (1988a)

$$P_{tf} = \sum_{j=1}^{\infty} \left(\frac{1}{(1+r)^j} E_t(\alpha D_{t+j} + u_{t+j}) \right)$$

gde je za $\alpha=1$ i $u_{t+j}=0$ za svako t , cena jednaka očekivanim tokovima dividendi u budućnosti diskontovanim po konstantnoj stopi r , kao i ranije. Pretpostavimo da je proces koji generiše D_t nestacionaran u nivou, ali stacionaran u prvoj diferenciji, i da je u_t takodje stacionarno. Tada će, ako racionalni mehur ne postoji, cene akcija biti nestacionarne u nivou, ali sa stacionarnom prvom diferencijom.

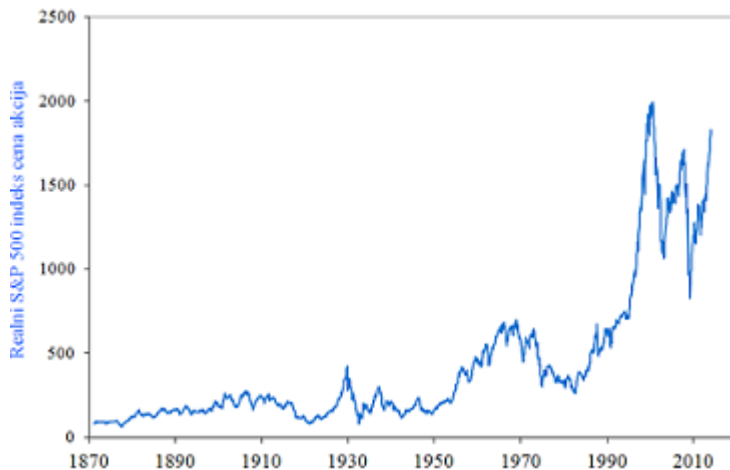
Ako međutim cena akcije sadrži mehur, tada specifikacija procesa koji generiše z_t , diferenciranjem cena akcija konačan broj puta, neće rezultirati stacionarnošću prve diference.

U tom slučaju, vraćajući se na jednačinu $B_{t+1} - (1+r)B_t = z_{t+1}$, prva diferencija racionalnog mehura generisaće proces:

$$[1-(1+r)L](1-L)B_t = (1-L)z_t$$

gde L predstavlja operator prve doznje. Kada bi npr. proces z_t bio beli šum, tada bi ARMA proces koji nije ni stacionaran ni invertabilan generisao $(1-L)B_t$.

Serijska cena predstavljena je vrednošću Standard & Poor's indeksa cena akcija, tako što su uzeti podaci za januar mesec svake godine od 1871. do 1986. godine i podeljeni nivoom cena za taj mesec (korišćen Consumer Price Index). Serijska dividendi predstavljena je ukupnim kumuliranim dividendama u jednoj kalendarskoj godini za ovaj portfolio akcija, podeljenim sa prosečnim indeksom cena za datu godinu. Grafički prikaz navedene serije cena akcija izgleda ovako:

Grafik 1¹⁴Tabela 1¹⁵

broj docnji	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
P_t	0.94	0.87	0.84	0.79	0.74	0.68	0.63	0.57	0.51	0.45
d_t	0.95	0.88	0.82	0.78	0.74	0.70	0.65	0.62	0.59	0.56
ΔP_t	0.06	-0.24	0.12	0.17	-0.00	-0.12	0.15	0.00	-0.07	-0.05
Δd_t	0.23	-0.16	-0.07	-0.03	-0.01	-0.01	-0.17	-0.13	0.06	0.14

Tabela 1 pokazuje uzoračke autokorelacione koeficijente za navedene cene akcija i iznose dividendi, kao i za njihove prve diference, od prve do desete docnje. Vrednosti koeficijenata nediferenciranih cena i dividendi su bliske jedinici u prvoj docnji, a zatim polako opadaju, ukazujući na nestacionaran proces. S druge strane, autokorelacija u diferenciranim serijama, kako za cene tako i za dividende, pokazuje osobine karakteristične stacionarnom procesu. Stoga se može reći da osobine autokorelacionih koeficijenata sugerišu da nestacionarnost realnih cena akcija može biti pripisana njihovoj komponenti tržišnih fundamentalija i da racionalni mehur ne postoji.

14 Grafik 1, <http://aida.wss.yale.edu/~shiller/data/>

15 Tabela 1, Diba, B. and Grossman, H. (1988a)

Tabela 2¹⁶

x_t	P_t	d_t	ΔP_t	Δd_t
$\hat{\mu}$	0.0058 (0.0166)	0.0007 (0.0005)	0.0002 (0.0168)	0.0001 (0.0004)
$\hat{\gamma}$	0.0006 (0.0003)	0.00003 (0.00001)	0.0001 (0.0003)	0.000001 (0.000006)
$\hat{\rho}$	0.90 (0.04)	0.87 (0.05)	0.06 (0.10)	0.23 (0.10)
standardna greška				
ocene	0.071	0.002	0.072	0.002
DF stat.	2.55	3.43	42.38	30.89

Tabele 2 i 3 prikazuju vrednosti Dickey-Fuller testa¹⁷ jediničnog korena u autoregresionim reprezentacijama realnih cena akcija, dividendi i njihovih prvih diferenci. U svakoj od serija koristi se sledeći ocenjeni linearno-regresioni model:

$$x_t = \mu + \gamma t + \rho x_{t-1} + \sum_{i=1}^k \beta_i \Delta x_{t-i} + \text{rezidual}$$

gde je Δ operator prve diference. U prvoj regresiji vrednost k je jednaka 0, pa se testira nulta hipoteza da je x_t klasičan slučajni hod $(\gamma, \rho) = (0, 1)$, naspram alternativne koja ovu hipotezu odbacuje. Druga regresija uključuje vrednosti k od jedan do četiri, pa Δx_t prati autoregresioni proces četvrtog reda AR(4). Kritična vrednost koja se koristi prilikom testiranja je Dickey-Fuller-ova ψ_3 statistika, koja se računa na način na koji bi se računala F-statistika u slučaju $(\gamma, \rho) = (0, 1)$. Vrednost za datu veličinu uzorka iznosi 5.57 (6.49) za nivo značajnosti od 0.10 (0.05).

16 Tabela 2, Diba, B. and Grossman, H. (1988a)

17 Dickey, D. and Fuller, W. (1981)

Tabela 3¹⁸

x_t :	P_t	d_t	ΔP_t	Δd_t
$\hat{\mu}$	0.0046 (0.0159)	0.0008 (0.0005)	-0.0009 (0.0164)	0.0001 (0.0004)
$\hat{\gamma}$	0.0007 (0.0003)	0.00003 (0.00001)	0.0001 (0.0002)	-0.000001 (0.000006)
$\hat{\rho}$	0.88 (0.05)	0.83 (0.06)	0.17 (0.24)	0.03 (0.21)
$\hat{\beta}_1$	0.16 (0.10)	0.35 (0.10)	-0.07 (0.22)	0.25 (0.19)
$\hat{\beta}_2$	-0.15 (0.10)	-0.14 (0.11)	-0.31 (0.19)	0.01 (0.16)
$\hat{\beta}_3$	0.21 (0.10)	0.09 (0.10)	-0.14 (0.14)	0.05 (0.13)
$\hat{\beta}_4$	0.17 (0.10)	0.04 (0.10)	-0.04 (0.11)	-0.01 (0.10)
standardna greška				
ocene	0.068	0.002	0.070	0.002
DF stat.	3.12	4.42	6.41	10.45

Za nediferencirane vremenske serije realnih cena akcija i dividendi vrednost ψ_3 statistike je manja od kritične vrednosti, pa ne može doći do odbacivanja nulte hipoteze $(\gamma, \rho) = (0, 1)$. Serije su dakle stacionarne u tom slučaju. Može se videti da je odbacivanje snažnije u prvoj regresiji (Tabela 2), verovatno iz razloga što su u drugu regresiju uključeni regresori Δx_{t-1} koji u najvećem broju serija nisu statistički značajni, pa umanjuju moć testa jediničnog korena. S druge strane, vrednosti ψ_3 statistika kod diferenciranih serija nadmašuju kritičnu vrednost, odbacuju nultu hipotezu, pa zaključujemo da predstavljaju stacionaran proces.

Rezultati dakle podržavaju zaključak koji sugeriše i ponašanje uzoračkih autokorelacionih koeficijenata u Tabeli 1, da su serije realnih cena akcija, kao i dividendi, nestacionarne u nivou, ali stacionarne u prvoj diferenci.

Kao nedostatak ovog testiranja može se istaći činjenica da za male uzorke test jediničnog korena ima slabiju moć testiranja kod alternativa koje su bliske jedinici. Prema tome, kod nediferenciranih serija ne možemo biti sigurni u rezultat o nestacionarnosti, naspram granične stacionarnosti. Ipak, ono što je važno za ovu analizu, kod diferenciranih serija realnih cena akcija postoji snažno odbacivanje nulte hipoteze o nestacionarnosti, suprotno onome što bi se očekivalo u prisustvu racionalnog mehura. Šta više, u tabelama možemo videti da se ocene vrednosti ρ ne razlikuju bitno od 0 i nisu statistički značajne u regresijama za ΔP_t .

18 Tabela 3, Diba, B. and Grossman, H. (1988a)

Serijska cena koju sam ja koristio za period 1980-2012. godine, takođe predstavlja vrednost Standard & Poor's indeksa cena akcija, s tim da su korišćeni mesečni podaci, od januara 1980. do decembra 2012. godine.¹⁹ Realne cene akcija dobijene su deljenjem ove serije sa podacima CPI (Consumer Price Index) za odgovarajući mesec. Serijska realnih dividendi dobijena je na identičan način, uzimanjem podataka dividendi za dati period i njihovim deljenjem sa odgovarajućim vrednostima CPI.

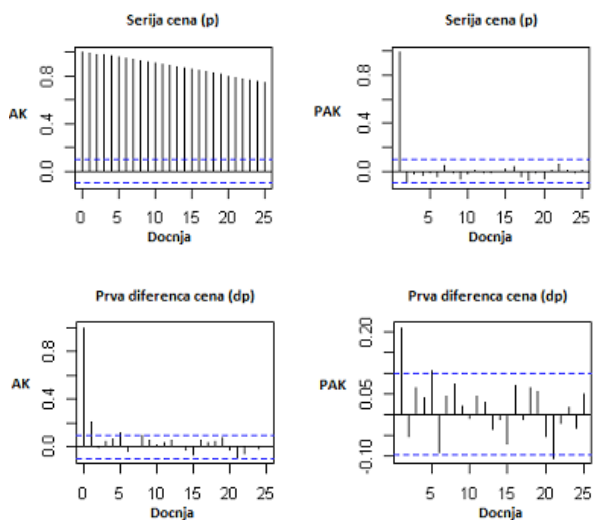
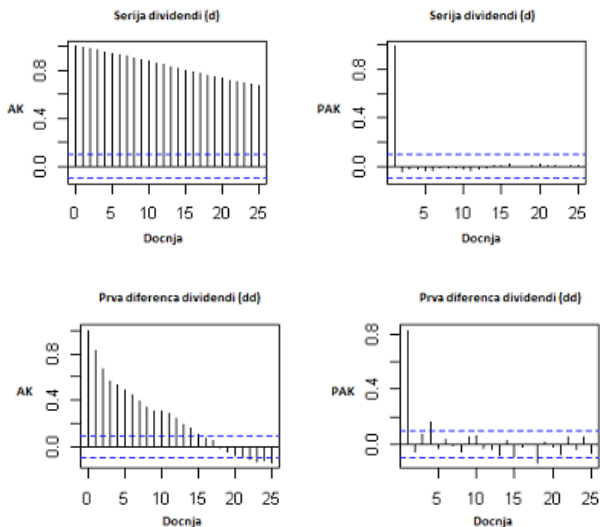

Tabela 4

U Tabeli 4 mogu se videti grafički predstavljene vrednosti običnih i parcijalnih autokorelacionih koeficijenata za seriju realnih cena u nivou, kao i za prvu diferencu. Osobine koeficijenata ukazuju na postojanje jediničnog korena (nestacionarnost) serije u nivou, ali i na stacionarnost diferencirane serije. Kako bi se ova teza potvrdila i odgovarajućim testom, izračunate su vrednosti Dickey-Fuller τ -statistike za date serije. Dobijena vrednost test-statistike od 0.42, što je veće od kritične vrednosti testa (-1.95, 5% značajnosti) sugerise postojanje jediničnog korena, dok vrednost test-

¹⁹ Izvor: <http://aida.wss.yale.edu/~shiller/data/>

statistike za diferenciranu seriju -12.87 , što je manje od kritične vrednosti $(-1.95, 5\%$ značajnosti) i potvrđuje stacionarnost prve diference.

Tabela

Tabela 5 prikazuje vrednosti običnih i parcijalnih autokorelacionih koeficijenata serije dividendi nivou i prve diference. Kao i malopre, osobine koeficijenata sugerišu nestacionarnost serije u nivou i stacionarnost prve diference, ali tvrđenje mora biti dokazano odgovarajućim testom. Vrednost Dickey-Fuller τ -statistike za seriju dividendi u nivou od 1.38 premašuje kritičnu vrednost i ukazuje na nestacionarnost serije u nivou, dok je vrednost test-statistike za difenciranu seriju -3.26 i manja je od kritične vrednosti $(-1.95, 5\%$ značajnosti) pa zaključujemo da je prva diferencija stacionarna. Vrednost KPSS²⁰ testa 0.21 za seriju u nivou je veća od kritične vrednosti $(0.141, 5\%$ značajnosti) što je još jedna potvrda iznetih stacionarnih osobina serije dividendi.

Dakle, može se videti da primenjena metodologija ne dovodi do različitih rezultata kada se primeni na drugi uzorak, odnosno da i za period 1980-2012. godine važe pretpostavke o stacionarnim osobinama serija realnih cena akcija i dividendi, koje su neophodne za donošenje zaključka o tome da li je postojao racionalni mehur u datom periodu.

20 Kwiatkowski, D., Phillips, P., Schmidt, P., and Shin, Y. (1992)

3.2 Kointegracija cena akcija i dividendi

Na osnovu prethodnih jednačina, cena akcije koja zavisi od fundamentalne vrednosti, ali i od racionalnog mehura, može biti predstavljena na sledeći način:

$$P_t - \alpha r^{-1} D_t = B_t + \alpha r^{-1} \left[\sum_{j=1}^{\infty} (1+r)^{1-j} E_t \Delta D_{t+j} \right] + \sum_{j=1}^{\infty} (1+r)^{-j} E_t u_{t+j}$$

Ukoliko je izostavljena varijabla u tržišnim fundamentalijama utacionarna u nivou, dividende stacionarne u prvoj diferencijama, a racionalni mehur ne postoji, tada suma na desnoj strani jednačine generiše stacionarni proces. U tom slučaju, iako su vremenske serije za P_t i D_t nestacionarne, njihova linearna kombinacija $P_t - \alpha r^{-1} D_t$ na levoj strani jednačine predstavlja stacionarnu vremensku seriju.

Granger i Engle²¹ su komponente vektorske vremenske serije y_t definisali kao kointegrirane reda (d, b) ako su sve komponente y_t integrisane reda d - što znači da su stacionarni, invertibilni, nederminisani ARMA proces nakon diferenciranja d puta, i ako postoji kointegracioni vektor δ , različit od nultog vektora, takav da je $\delta' y_t$ integrisano reda $d-b$, za $d \geq b > 0$. U našem slučaju, ukoliko su procesi koji generišu ΔD_t i u_t stacionarni i B_t jednako 0, serije P_t i D_t su kointegrirane reda $(1,1)$, sa kointegracionim vektorom $(1, -\alpha r^{-1})$.

Za testiranje postojanja kointegracije koristi se dvostepena procedura koju si razvili Granger i Engle. Najpre je potrebno odrediti ocenu kointegracionog vektora iz kointegracione regresije, a onda primeniti test stacionarnosti na rezidualne iz te regresije. Za testiranje kointegracije leve strane date jednačine, kointegracionu regresiju predstavlja običan linearni regresioni model P_t na D_t . Ovakav test stacionarnosti reziduala će odbaciti nultu hipotezu o nekointegriranosti ako je izračunata Durbin-Watson statistika kointegracione regresije veća od odgovarajuće kritične vrednosti.

Drugačiji pristup testiranja stacionarnosti reziduala, takođe sugerisan od strane pomenutih naučnika, uključuje ocenjenu Dickey-Fuller statistiku reziduala:

21 Granger, C. and Engle, R. (1987)

$$\Delta vt = -\rho vt-1 + \sum_{i=1}^k \beta_i \Delta vt-i + \text{rezidual}$$

na rezidualne vt iz kointegracione regresije. Tablične vrednosti za navedene statistike, označene sa ξ_2 i ξ_3 ocenjene su analogno oceni t-statistike u prethodnim regresijama. Kao i malopre, u prvoj regresiji je $k=0$, a u drugoj $k=4$.

Ocenjivanjem kointegracione regresije P_t na D_t za prvobitni period Diba i Grossman su dobili vrednosti $\alpha R^{-1} = 30.5$ i Durbin-Watson statistiku $DW=0.61$, što je iznad kritične vrednosti od 0.51, za nivo značajnosti 1%. Campbell i Shiller²² su takođe ocenili ovakvu kointegracionu regresiju i izračunali vrednosti statistika ξ_2 i ξ_3 . U njihovoj analizi statistika ξ_2 odbacuje nultu hipotezu o nekointegrisanosti na nivou značajnosti od 5%, dok statistika ξ_3 (slabo) ne odbacuje nultu hipotezu, ni na nivou značajnosti od 10%.

Dvostepena procedura primenjena je i na podatke za period 1980-2012. godine. Analizom reziduala ocenjene regresije P_t na D_t dobijena je vrednost τ -statistike koja iznosi -1.55 i veća je od odgovarajućih kritičnih vrednosti pa se ne odbacuje (slabo) nulta hipoteza, ni na nivou značajnosti od 10%. Važno je napomenuti da se kod dvostepene procedure diskriminacija između navedenih hipoteza ostvaruje prema DF testu koji se u ovom slučaju naziva DF test serije reziduala (oznaka DFR test). DFR test kointegracije se sprovodi na isti način kao klasični DF test, ali njihova asimptotska raspodela nije ista, pa se kritične vrednosti razlikuju.²³

Vidimo da rezultati kointegracionih testova za P_t i D_t nisu jednoznačni. Kod prvog perioda Durbin-Watson statistika odbacuje nultu hipotezu o nekointegrisanosti na nivou značajnosti 1%, statistika ξ_2 je odbacuje na nivou od 5%, dok ξ_3 ne odbacuje ni za 10% nivo značajnosti. U drugom periodu takođe ne dolazi do odbacivanja nulte hipoteze ni za 10% nivo značajnosti.

3.3 Stacionarne osobine izostavljene varijable

Nestacionarnost izostavljene varijable u tržišnim fundamentalijama predstavlja jedan od mogućih izvora nedostatka kointegracije između cena akcija i dividendi. Za ispitivanje iznete tvrdnje može poslužiti sledeća jednačina:

22 Campbell, J. and Shiller (1987)

23 Mladenović Z. i Nojković, A. (2012)

$$P_{t+1} + \alpha D_{t+1} - (1+r)P_t = e_{t+1} - u_{t+1},$$

gde je: $e_{t+1} = P_{t+1} + \alpha D_{t+1} + u_{t+1} - E_t(P_{t+1} + \alpha D_{t+1} + u_{t+1})$

Kako iz pretpostavke o racionalnim očekivanjima sledi da e_{t+1} ne može biti serijski korelisano, stacionarnost leve strane jednačine mora biti ekvivalentna stacionarnošću u_{t+1} . Ukoliko je serija na levoj strani stacionarna varijable $P_{t+1} + \alpha D_{t+1}$ i P_t su kointegrisane reda (1,1), sa kointegracionim vektorom (1, $-(1+r)$).

Za datu seriju podataka, Granger i Engle test potvrđuje kointegraciju između $P_{t+1} + \alpha D_{t+1}$ i P_t za vrednosti α od 0.5 do 2, što odgovara rasponu vrednosti dividendi od jedne polovine do dvostruke vrednosti kapitalnih dobitaka. Neka je vrednost $\alpha=1$ npr., tada je vrednost Durbin-Watson statistike za prvi period u kointegracionoj regresiji jednaka 1.82 (značajno iznad kritične vrednosti 0.51, na nivou značajnosti od 1%), statistika χ^2 iznosi 8.74 (ponovo iznad kritične vrednosti od 4.07, na nivou značajnosti od 1%), i statistika χ^3 ima vrednost 3.32 (što je ispod kritične vrednosti od 1%, ali znatno iznad one od 5%).

Isti rezultat dobija se i kod serije podataka u drugom periodu, gde je za vrednosti α od 0.5 do 2 potvrđena kointegracija. Za vrednost $\alpha=1$ vrednost Durbin-Watson testa iznosi 1.58 što je veće od odgovarajuće kritične vrednosti, dok τ -statistika za seriju reziduala iznosi -12.96 što je manje od kritične vrednosti i za nivo značajnosti od 1%, pa nedvosmisleno zaključujemo da kointegracija postoji.

Campbell i Shiller²⁴ su u svom radu istakli da je razlika $P_t - \alpha r^{-1} D_t$ ekvivalentna linearnoj kombinaciji varijabli ΔD_{t+1} , ΔP_{t+1} i $P_{t+1} + \alpha D_{t+1} - (1+r)P_t$. Prema tome, zaključak da su sve serije ΔD_{t+1} , ΔP_{t+1} i $P_{t+1} + \alpha D_{t+1}$ stacionarne implicira da je $P_t - \alpha r^{-1} D_t$ takođe stacionarno. Stoga ostaju zagonetni višeznačni rezultati dobijeni u prethodnom odeljku, prilikom ispitivanja kointegrisanosti cena akcija i dividendi.

3.4 Bhargava test

Kako bi dodatno potvrdili svoj rezultat i ispitali stacionarne osobine serije $P_t - \alpha r^{-1} D_t$, Diba i Grossman su primenili racija Nojmanovog tipa, koje je sugerisao Alok Bhargava²⁵, i koji predstavlja najmoćniji invarijantni test postojanja slučajnog hoda naspram hipoteza o stacionarnosti, odnosno eksplozivnosti serije. Test naspram eksplozivne alternative je značajan jer bi

24 Campbell, J. and Shiller (1987)

25 Bhargava, A. (1986)

postojanje racionalnog mehura sugerisalo da $P_t - \alpha r^{-1} D_t$ ima eksplozivan (>1), a ne jedinični koren.

Tabela 6²⁶

Statistika	R_1	R_2	N_1	N_2
Nulta hipoteza	Slučajan hod	Slučajan hod sa prirastom	Slučajan hod	Slučajan hod sa prirastom
Alternativna hipoteza	Stacionarna	Stacionarna	Nestabilna	Nestabilna
Region odbacivanja za 5%	iznad 0.26	iznad 0.35	ispod 0.006	ispod 0.022
$P_t - d_t/0.01$	0.15	0.19	0.05	0.19
$P_t - d_t/0.02$	0.40	0.45	0.12	0.64
$P_t - d_t/0.03$	0.62	0.60	0.31	1.11
$P_t - d_t/0.04$	0.48	0.49	0.44	0.97
$P_t - d_t/0.05$	0.35	0.38	0.35	0.76
$P_t - d_t/0.06$	0.28	0.32	0.26	0.62
$P_t - d_t/0.07$	0.24	0.27	0.21	0.53
$P_t - d_t/0.08$	0.21	0.25	0.18	0.47

Tabela 6 prikazuje rezultate Bhargava testa na seriju $P_t - \alpha r^{-1} D_t$. Statistika R_1 odbacuje nultu hipotezu o klasičnom slučajnom hodu naspram stacionarne alternative za vrednosti αr^{-1} između 0.02 i 0.06, dok statistika R_2 odbacuje nultu hipotezu o slučajnom hodu sa prirastom za vrednosti αr^{-1} između 0.02 i 0.05. Ovi rezultati su konzistentni sa prethodno navedenim rezultatima Granger i Engle testa i sugerišu da je serija $P_t - \alpha r^{-1} D_t$ stacionarna.

Statistike N_1 i N_2 , takođe date u tabeli 6, testiraju nultu hipotezu da serija $P_t - \alpha r^{-1} D_t$ predstavlja slučajan hod (klasičan ili sa prirastom) naspram njene eksplozivne putanje. Može se videti da se nulta hipoteza ne odbacuje ni za jednu vrednost αr^{-1} .

Bhargava test, prema tome, snažno potvrđuje kointegrisanost cena akcija i dividendi, što je u skladu sa stavom da su prve diference cena akcija, dividendi i bilo koje izostavljene varijable u tržišnim fundamentalijama sve stacionarne.

26 Tabela 4, Diba, B. and Grossman, H. (1988a)

3.5 Stacionarne osobine simuliranog racionalnog mehura

Da bi potvrdili sposobnost njihovog test da detektuje racionalni mehura kada je on prisutan, Diba i Grossman su primenili isti test na vremensku seriju simuliranog racionalnog mehura sa standardnim normalnim inovacijama. Simulirana serija u kojoj je $B_0=0$, za vrednost r uzeto 0.05, a z_t predstavlja normalno distribuiran beli šum, izgleda:

broj simulacije	r_1	r_2	r_3	r_4	r_5	r_6	r_7	r_8	r_9	r_{10}
1	0.94	0.89	0.84	0.80	0.75	0.71	0.67	0.63	0.59	0.56
2	0.93	0.89	0.83	0.79	0.75	0.71	0.67	0.63	0.60	0.57
3	0.92	0.87	0.80	0.77	0.73	0.70	0.65	0.62	0.57	0.55
4	0.93	0.87	0.82	0.79	0.75	0.72	0.67	0.63	0.59	0.56
5	0.91	0.85	0.78	0.74	0.70	0.66	0.63	0.60	0.56	0.53
6	0.95	0.90	0.85	0.80	0.76	0.71	0.67	0.64	0.60	0.56
7	0.94	0.89	0.84	0.80	0.76	0.72	0.68	0.63	0.59	0.56
8	0.93	0.88	0.84	0.79	0.76	0.72	0.68	0.64	0.60	0.57
9	0.90	0.85	0.82	0.77	0.73	0.70	0.64	0.61	0.58	0.55
10	0.65	0.65	0.62	0.56	0.53	0.45	0.51	0.43	0.42	0.36
11	0.94	0.88	0.83	0.78	0.75	0.71	0.67	0.62	0.58	0.55
12	0.91	0.85	0.82	0.76	0.73	0.68	0.64	0.61	0.56	0.53
13	0.92	0.87	0.82	0.78	0.74	0.70	0.67	0.63	0.60	0.56
14	0.62	0.64	0.55	0.60	0.51	0.46	0.44	0.43	0.39	0.40
15	0.80	0.80	0.73	0.71	0.65	0.65	0.58	0.52	0.53	0.48
16	0.94	0.89	0.84	0.80	0.75	0.71	0.67	0.63	0.59	0.56
17	0.90	0.86	0.81	0.76	0.72	0.68	0.65	0.61	0.59	0.55
18	0.93	0.89	0.84	0.79	0.75	0.70	0.66	0.62	0.59	0.56
19	0.94	0.89	0.84	0.80	0.76	0.72	0.68	0.64	0.60	0.56
20	0.94	0.89	0.85	0.80	0.76	0.72	0.67	0.64	0.60	0.57
21	0.46	0.42	0.41	0.29	0.35	0.31	0.27	0.22	0.24	0.29
22	0.93	0.88	0.83	0.78	0.74	0.70	0.66	0.62	0.58	0.54
23	0.93	0.88	0.83	0.79	0.74	0.70	0.66	0.62	0.59	0.56
24	0.94	0.90	0.85	0.80	0.75	0.71	0.67	0.63	0.60	0.56
25	0.94	0.89	0.84	0.80	0.75	0.71	0.67	0.64	0.61	0.57
26	0.93	0.88	0.83	0.78	0.74	0.70	0.66	0.63	0.59	0.55
27	0.83	0.78	0.75	0.70	0.68	0.67	0.62	0.58	0.53	0.49
28	0.94	0.89	0.84	0.80	0.75	0.71	0.67	0.64	0.60	0.56
29	0.56	0.53	0.48	0.51	0.47	0.40	0.41	0.35	0.35	0.35
30	0.94	0.89	0.84	0.80	0.75	0.71	0.68	0.64	0.60	0.56
31	0.89	0.84	0.80	0.75	0.72	0.69	0.65	0.61	0.55	0.53
32	0.93	0.88	0.83	0.79	0.74	0.70	0.66	0.61	0.58	0.55
33	0.11	0.17	0.21	0.17	0.19	0.12	0.23	0.02	0.18	0.06
34	0.94	0.89	0.85	0.80	0.75	0.71	0.67	0.63	0.59	0.56
35	0.40	0.30	0.30	0.25	0.24	0.30	0.31	0.16	0.27	0.20
36	0.93	0.89	0.84	0.79	0.75	0.70	0.66	0.63	0.59	0.56
37	0.94	0.90	0.85	0.80	0.75	0.71	0.67	0.64	0.60	0.56
38	0.94	0.89	0.84	0.80	0.76	0.72	0.68	0.64	0.60	0.56
39	0.95	0.90	0.85	0.81	0.76	0.72	0.68	0.64	0.60	0.57
40	0.94	0.89	0.84	0.80	0.76	0.71	0.68	0.64	0.60	0.56
41	0.95	0.90	0.85	0.80	0.76	0.72	0.68	0.64	0.60	0.57
42	0.94	0.89	0.84	0.80	0.75	0.71	0.67	0.64	0.60	0.57
43	0.90	0.86	0.82	0.77	0.73	0.70	0.67	0.61	0.57	0.54
44	0.95	0.90	0.85	0.81	0.76	0.72	0.68	0.64	0.60	0.56
45	0.84	0.81	0.74	0.71	0.66	0.61	0.58	0.56	0.51	0.49
46	0.94	0.89	0.85	0.81	0.76	0.72	0.68	0.64	0.61	0.57
47	0.94	0.89	0.84	0.80	0.76	0.71	0.67	0.63	0.60	0.57
48	0.93	0.89	0.84	0.79	0.76	0.72	0.68	0.64	0.60	0.57
49	0.93	0.89	0.84	0.79	0.74	0.70	0.66	0.62	0.59	0.56
50	0.90	0.85	0.81	0.76	0.73	0.69	0.64	0.58	0.56	0.53

Tabela 7¹

$$B_t = 1.05B_{t-1} + z_t$$

1 Tabela 5, Diba, B. and Grossman, H. (1988a)

Statistika N1 odbacuje nultu hipotezu o klasičnom hodu na nivou značajnosti od 5% u 95 od 100 simulacija. Slično, statistika N2 na nivou značajnosti od 5% u 94 slučaja odbacuje nultu hipotezu o slučajnom hodu sa prirastom u odnosu na nestabilnu alternativu.

Tabela 7 prikazuje vrednosti autokorelacionih koeficijenata do desete docnje, za prvih 50 simulacija. Vidi se da prve diference simuliranih serija racionalnog mehura pokazuju jasne znake nestacionarnosti. Osobine autokorelacionih koeficijenata u svim osim u 6 slučajeva (pod brojevima: 10, 14, 21, 29, 33 i 35) snažno sugerišu nestacionarnost serije. Autokorelaciona funkcija startuje sa visokim vrednostima, većim od 0.8, a zatim veoma sporo opada. U simulacijama sa brojem 10, 14, 21, 29 i 35 startne vrednosti su niže, ali autokorelacija sporo opada (što je po nekima važniji pokazatelj nestacionarnosti). Jedino u simulaciji 33 osobine autokorelacije nisu odgovarajuće i ne liče na one koje poseduju diferencirane serije cena akcija i dividendi, koje su prikazane u Tabeli 1.

Dobijeni rezultati simulacije naravno ne znače da će test stacionarnosti detektovati komponentu racionalnog mehura čak i kada je njen doprinos fluktuaciji cena akcija izuzetno mali. Ako bi, međutim, premašena volatilnost u cenama akcija bila pripisana racionalnom mehuru, tada bi inovacije u mehuru bile zaslužne za 80-95% varijacija u inovacijama cena. Verovatno je da bi u tom slučaju stacionarne osobine cene akcija i dividendi odražavale postojanje eksplozivnog racionalnog mehura.

4. Zaključak

U prvom delu rada su istaknuti osnovni pojmovi vezani za vrednovanje cene akcija, njenu zavisnost od fundamentalnih vrednosti i racionalnog mehura, ukoliko postoji. Zatim su navedene osnovne osobine mehurova. Institucionalna pretpostavka o slobodnom odricanju od aktive direktno odbacuje postojanje negativnog racionalnog mehura u ceni akcija i takođe uvodi određene teorijske restrikcije na moguće postojanje pozitivnog mehura. Analiza je pokazala da racionalni mehur može nastati samo prvog dana trgovanja akcijama, kao i da ne može biti obnovljen. Šta više, postojanje racionalnog mehura u bilo kom trenutku znači da je akcija bila precenjena u odnosu na fundamentalnu vrednost od prvog dana trgovanja, a da su još pre prvog dana emitenti i potencijalni akcionari morali da očekuju da će cena biti viša od svoje fundamentalne vrednosti.

U drugom delu su prikazani rezultati empirijskih testova postojanja racionalnog mehura na finansijskom tržištu SAD u periodu 1971-1986., kao i na period 1980-2012. godine, uzimajući u obzir cene izražene Standard & Poor's indeksom. Analiza je podrazumevala model koji tržišne fundamentalije definiše kao sumu izostavljene varijable i očekivanih vrednosti dividendi diskontovanih konstantnom stopom, a racionalni mehur kao samoispunjavajuću divergenciju cena akcija od njihove fundamentalne vrednosti.

Osobine autokorelacionih koeficijenata, kao i vrednosti Dickey-Fuller testa, ukazuju na nestacionarnost realnih cena akcija i dividendi pre diferenciranja, i na stacionarnost u prvoj diferenci. Suprotno, prva diferencija simulirane serije racionalnog mehura pokazuje jasne znake nestacionarnosti.

Ukoliko je nestacionarnost dividendi odgovorna za nestacionarnost cena akcija, tada su one kointegrirane. Iako rezultati testova kointegracije koje su razvili Granger i Engle nisu jednoznačni, oni verovatno pokazuju slabiju moć ovih testova, pre nego postojanje racionalnog mehura ili nestacionarnost izostavljene varijable u tržišnim fundamentalijama. Takođe, alternativni testovi koje je sugerisao Bhargava, pokazuju da relevantna linearna kombinacija cena akcija i dividendi nije eksplozivna, niti ima jedinični koren. S druge strane, simulirani racionalni mehur nije prošao Bhargava test. Sumirano, prikazana analiza podržava zaključak da cene akcija nisu sadržale racionalni mehur u posmatranim periodima.

Poznata je izreka iza koje stoji čuveni investitor i profesor Benjamin Graham: „U kratkom roku tržišta (akcija) se ponašaju kao glasačke mašine, a u dugom kao mašine za merenje težine“. Odnosno, u kratkom roku na tržišta mogu uticati trenutno raspoloženje i marginalne trgovine, ali su na dugi rok ona vođena fundamentalnim vrednostima. Prethodna analiza to i pokazuje.

Ipak, potonji radovi pokazali su da ovaj način testiranja postojanja racionalnih mehurova ima određene manjkavosti. U slučaju postojanja više racionalnih mehurova tokom posmatranog perioda, odnosno njihovog periodičnog pojavljivanja (periodically collapsing bubbles), navedeni test nije sposoban da detektuje njihovo prisustvo. Mnoštvo finansijskih kriza u prethodnim decenijama odlikavaju upravo ovaj slučaj. Iz tog razloga će moje buduće istraživanje biti usmereno ka novijim testovima i njihovoj primeni u analizi postojanja racionalnih špekulativnih mehurova u cenama akcija.

5. Literatura

Barghava, A. (1986), On the Theory of Testing for Unit Roots in Observed Time Series, *Review of Economic Studies* Vol. 53

Blanchard, O. (2006), *Macroeconomics*, Pearson Prentice Hall

Burda, M. and Wyplosz, C. (2012), *Macroeconomics*, Oxford University Press

Campbell, J. and Shiller (1987), Cointegration and Tests of Present Value Models, *Journal of Political Economy* Vol. 95

Diba, B. and Grossman, H. (1988a), Explosive Rational Bubbles in Stock Prices, *The American Economic Review* Vol. 78

Diba, B. and Grossman, H. (1988b), The Theory of Rational Bubbles in Stock Prices, *Economic Journal* Vol. 98

Dickey, D. and Fuller, W. (1981), Likelihood Ratio Statistics for Autoregressive Time Series with a Unit Root, *Econometrica* Vol. 49

Fama, E. (1965), Random Walks in Stock Market Prices, *Financial Analysts Journal* Vol. 21

Fama, E. (1970), Efficient Capital Markets: A Review of Theory and Empirical Work, *Journal of Finance* Vol. 25

Flood, R. and Hodrick, R. (1990), On Testing for Speculative Bubbles, *The Journal of Economic Perspectives* Vol. 4

Granger, C. and Engle, R. (1987), Dynamic Model Specification with Equilibrium Constraints: Cointegration and Error-Correction, *Econometrica* Vol. 55

Kwiatkowski, D., Phillips, P., Schmidt, P., and Shin, Y. (1992), Testing the Null Hypothesis of Stationarity Against the Alternative of a Unit Root, *Journal of Econometrics* Vol. 54

Mladenović, Z. i Nojković, A. (2012), *Primenjena analiza vremenskih serija*, Ekonomski fakultet u Beogradu

Radonjić, O. (2007), Racionalni špekulativni baloni- kritički pregled, *Ekonomski anali* No. 174/175

Summary

According to efficient market hypothesis financial markets are informationally efficient and prices on traded assets at every moment reflect fundamental value of the company issuing them. In the presence of a rational bubble prices will progressively diverge from the level determined by market fundamentals, because agents would expect that asset prices will continue to grow in the future (self-fulfilling prophecies). Diba and

Grossman developed a model which tests existence of a rational bubble in stock prices using stationarity properties of time series data. According to this model, if the first differences of unobservable variables and the first differences of dividends are stationary, and rational bubble does not exist, then the first differences of stock prices are stationary, as well. Their analysis for the period 1871-1986 rejected the hypothesis of the rational bubble existence. My idea was to apply this model to the recent data and test the existence of the bubble in the period between 1980-2012. Results do not differ significantly and once more reject the hypothesis of the rational bubble existence in the sample period.

Key words:

Rational speculative bubble, fundamental value, stationarity.

*Marija Krunić**Tutor: doc. dr Dušan Mojić**Ustanova: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu*

ODLIV MOZGOVA I UTICAJI GLOBALIZACIJE

1. Uvod

Mi danas živimo u prilično razorenom društvu, čiji su svima dobro poznati problemi, u značajnoj meri uticali i na stav mladih o njihovom budućem zanimanju, njihovim šansama i mogućnostima za budućnost. S druge strane, globalizacija je, preko internacionalizacije i sve većeg značaja tržišta, intenziviranog takmičenja na njemu, ubrzanog širenja mreža i znanja zahvaljujući novim tehnologijama, potpuno izmenila prelazak mladih u odraslost. Postavlja se pitanje da li je globalizacija proizvela fundamentalni preokret u ponašanju mladih i njihovim strategijama u borbi sa velikom nesigurnošću koju budućnost donosi. Ovakva situacija, u kombinaciji sa efektima globalizacije, dovodi nas do danas veoma aktuelnog fenomena, a to je „odliv mozгова“ (eng. brain drain).

U periodima ekonomskih depresija i teškoća u privrednom razvoju osnove društvene reprodukcije bivaju uzdrmane i postojeće neravnoteže dobijaju znatno šire dimenzije. Naročito problematičan postaje položaj mladih, kao društvene kategorije koja se nalazi u fazi koju, pored ostalog, često karakteriše nedovoljna sigurnost i neizvesnost u pogledu budućnosti. U trenutku kada treba da započnu svoje radne biografije, mladi ljudi nailaze na velike teškoće. Tokom društveno-ekonomskih kriza posebno strada sfera rada: rast nezaposlenosti i pad zaposlenosti, nestabilnost preduzeća, gašenja industrijskih pogona i rasprodaju naglo propalih preduzeća, pad formalne zaposlenosti i rast suštinske besposlenosti, nestajanje nekadašnjeg zaštićenog radnog, ekonomskog i socijalnog statusa zaposlenih, prinudne odmore i rana otpuštanja, otkaze i rana penzionisanja, niske zarade i visoke poreze, širenje neformalnog tržišta rada, tj. tzv. „sive ekonomije“ i dr. Mlade generacije u zemljama u razvoju i u nerazvijenim zemljama nemaju nimalo lak zadatak da u ovakvim društvenim prilikama, gde je vidljivo odsustvo

poslovne i profesionalne perspektive, izaberu svoje buduće zanimanje i utabaju put svojoj budućnosti.

U ovakvim uslovima, jedan od najjačih motiva pri planiranju budućnosti mladih jeste emigracija. Dugoročne radne i životne ambicije mladih, kako iz grada, tako i sa sela, vezane su za odlazak u inostranstvo. Činjenica da ta emigracija mladih ujedno predstavlja i najvitalniji i najobrazovaniji deo naše celokupne populacije, i to onaj koji bi trebalo da preuzme na sebe nošenje društveno-ekonomskog razvitka, dovodi u pitanje budućnost našeg društva.

Svaka društvena sredina teži načelu da pravi čovek dođe na pravo mesto. Stoga se razvijena društva trude da naprave i uspostave sklad između društvenih potreba zajednice i želja i mogućnosti pojedinaca. S tim u vezi, dugoročno posmatrano, aktuelni problemi odliva mozgova, zapošljavanja mladih, nesigurnosti po pitanju njihove budućnosti i uslova života uopšte, mogu da imaju dalekosežne posledice na dalji društveni razvoj, tačnije na njegovo odsustvo.

U ovom radu će biti posmatran istorijat odliva mozgova, pokušaćemo da što preciznije definišemo ovaj pojam, pratimo njegov nastanak, razvoj i širenje. Takođe će biti osvrta na uticaje globalizacije i povezanost ovog sveprisutnog procesa sa odlivom mozgova. Bavićemo se podacima o odlivu mozgova u Srbiji i odlivom mozgova kao oblikom migracija, analizirati faktore koji privlače mlade u neku zemlju, a motivišu ih da odu iz matice (push and pull factors). Zaključan deo ovog segmenta rada biće analiziranje društveno-ekonomskih posledica odliva mozgova, kako za zemlju porekla, tako za zemlju u koju se emigrira.

2. Definicija i istorijat pojma odliva mozgova

Kovanica "odliv mozgova" (eng. brain drain) definiše gubitak zemlje odlaskom naučnika, istraživača, inženjera, kulturnih radnika i drugih visokokvalifikovanih građana (Grupa 484, 2010: 4). Međutim, uprkos nabranjanju predstavnika kvalifikovanog ili obrazovanog dela populacije, veoma je teško odrediti šta odliv mozgova zaista predstavlja jer ne postoji univerzalna definicija onoga što svakodnevno nazivamo „migracijom visokokvalifikovane radne snage“.

Prvi put izraz „odliv mozgova“ pojavio se u izveštaju Kraljevskog društva iz Londona 1963. godine koji je opisivao egzodus britanskih naučnika u Sjedinjene Američke Države (Grupa 484, 2010: 4). Termin „odliv mozgova“ počinje učestalije da se upotrebljava s masovnom emigracijom tehnologa, lekara i naučnika iz zemalja u razvoju u razvijene zemlje. Termin se koristi

i za raspostranjenu pojavu da studenti iz siromašnih zemalja ostaju u razvijenim zemljama nakon studiranja.

Sama pojava odliva mozgova se najbolje može odrediti ukoliko se posmatra sa svih aspekta – aspekta samog migranta, njegovog poslodavca, zemlje porekla i zemlje odredišta, ali poteškoće u definisanju samog pojma odliva mozgova se preslikavaju i na efekte koje ova pojava ima za posledicu (Stanković, 2011: 516). Stavove po ovom pitanju odlikuje veoma izražena ambivalencija.

Postoji više pristupa fenomenu odliva mozgova. Škola zasnovana na ekonomiji obrazovanja (economics of education) zalaže se za razvijanje strategija kojima bi se ograničile ili usmerile migracije između razvijenih zemalja i zemalja u razvoju. Za razliku od nje, pristup odlivu mozgova zasnovan na neoklasičnoj teoriji insistira na neintervenisanju u bilo kom smislu. Možemo govoriti i o postojanju trećeg pravca debate o odlivu mozgova, koji podrazumeva migraciju naučnika i istraživača iz Centralne i Istočne Evrope i bivšeg Sovjetskog saveza na Zapad. U poslednje vreme često se o odlivu mozgova govori u onom smislu kao u periodu nastanka termina, u smislu emigracije velikog broja mladih, visokokvalifikovanih evropskih naučnika, posebno iz domena prirodnih nauka, inženjerstva i naprednih tehnologija, u Sjedinjene Američke Države (Wächter, 2006: 54).

S obzirom da odliv mozgova leksički ima pežorativnu konotaciju (drain – eng. odvod), a i u semantičkom smislu se često naglašavaju negativni efekti ovog procesa, nastala je kovanica brain gain (eng. dobitak mozgova) koja podrazumeva sve pozitivne efekte migracije visokokvalifikovane radne snage. Dok brain drain naglašava gubitak slabog (zemlje iz koje se emigrira), brain gain ističe dobitak jakog (zemlje destinacije). Nastanak ovog termina može nas uputiti i u smeru razmišljanja da li je došlo do promene paradigme, u smislu da se danas zemlje, koje su najčešća odredišta u procesu odliva mozgova, ponose brojem imigranata i time što predstavljaju atraktivnija odredišta od ostalih (Wächter, 2006: 54).

Kako Vehter navodi, iako je koncept odliva mozgova vrlo jednostavan i razumljiv u svom najuže shvaćenom smislu, postoje brojni problemi prilikom primenjivanja ovog pojma u praksi, pa samim tim i njegovog razumevanja.

Prvi problem tiče se višestruke mobilnosti. Sve dokle se jedna osoba kreće između država, ali u jednom smeru, lako je pratiti i „izračunati“ gubitak ljudskog kapitala za zemlju iz koje se odlazi, a njegov rast za zemlju u koju se emigrira.

Drugo, migracije visoko kvalifikovanih osoba ne vode nužno brain gain-u. Takav je slučaj kada se visoko kvalifikovana osoba zapošljava ispod

svog nivoa kvalifikacija (student doktorskih studija odlazi iz Španije u SAD, ali tamo ne pronalazi posao u struci, već radi kao taksista). U ovom slučaju govorimo o brain waste-u (u bukvalnom prevodu protraćenom mozgu) jer ni zemlja porekla ni zemlja odredište nema koristi od visokih kvalifikacija migranta.

Treći problem podrazumeva situaciju u kojoj migranti ostaju u zemlji odredišta, ali su veze sa domovinom tako jake da doprinose razvoju same zemlje porekla, pa je teško razlučiti da li se radi o brain drain-u ili o brain gain-u. Dobar primer predstavljaju visokokvalifikovani Indijci zaposleni u Silicijumskoj dolini u SAD-u koji su održavanjem jakih veza sa svojim porodicama i prijateljima u Indiji bili značajan faktor u pokretanju razvoja softverske industrije u Indiji. Takođe ne treba zapostaviti ni dotok novčanih sredstava koja se šalju porodicama u domovini, što dodatno može da utiče na pitanje odnosa brain drain - brain gain i njihovo shvatanje.

3. Uticaji globalizacije

Koncept globalizacije, u svojoj najaktuelnijoj upotrebi, podrazumeva međusobno prožimanje i zavisnost pripadnika različitih kultura, pre svega zahvaljujući tehnološkim inovacijama koje premošćavaju barijere prostora i vremena, kao i nacionalne granice. Termin "globalizacija" takođe se odnosi i na inkorporiranje različitih pojedinaca, društvenih grupa, kultura, nacija i društava u jedan sistem koji je moguće identifikovati. Na ovaj način se objašnjavaju nova obeležja i želje modernog sveta, povezivanje različitih delova sveta, preko višestrukih veza između država i društava, u sistem koji danas čine moderan svet.

Reč je, pre svega, o sve većoj uzajamnoj povezanosti naroda koja se ogleda u svim aspektima društva. Globalizam je ideologija čiji je cilj stvaranje sveta kao povezanog, jedinstvenog sistema. Istovremeno globalizacija otkriva i brige celog sveta. Neki od tih problema su: ubrzan demografski rast, eksploatacija prirode, kriminal, siromaštvo, porast u naoružavanju, terorizam, itd. Pod pojmom globalizacije najčešće se podrazumeva: 1) stvaranje novog tipa globalnog društva (postindustrijsko, informatičko društvo); 2) stvaranje svetske zajednice, pri čemu se ima u vidu planetarni prostor i ujednačavanje svih vrednosti i delatnosti; 3) stvaranje jednog svetskog sistema (Avramović, 2006: 202).

Intenzivirana povezanost između zemalja je konstitutivna komponenta globalizacijskih procesa. Dokaz leži u naglom povećanju tokova ljudi, robe i kapitala preko granica zemalja, kao i u porastu broja međunarodnih

i regionalnih organizacija i tela u čijem su fokusu ovakva kretanja. Može se očekivati da će i tokom narednih decenija globalne migracije, prouzrokovane demografskim i tehnološkim faktorima i upornom održanju velikih razlika između zemalja u prihodima, igrati veoma važnu ulogu u oblikovanju međunarodne ekonomije i politike.

Globalizacija je dugo smatrana savremenim instrumentom lakog kretanja radne snage i kapitala, bez ograničenja širom sveta. Takođe je uvek istican značaj globalizacije za pokretljivost obrazovanih slojeva. S te strane, izdvajaju se dva nivoa brain drain-a: unutrašnji i spoljašnji (Olufemi, 2005: 1). Interni (unutrašnji) odliv mozgova odnosi se na sve prelaske studenata sa jednog univerziteta na drugi ili, na primeru SAD-a, na prelaske studenata sa državnih univerziteta na federalne univerzitete ili u sektor privatnog obrazovanja. Najčešće je pokrenut faktorima kao što su cene studija, plata (ukoliko se radi o osoblju) i ostalim beneficijama. S druge strane, kada je reč o spoljašnjem (eksternom) odlivu mozgova, na njega najveći uticaj ima globalizacija. On je pokrenut dolaskom zapadnih ideja i vrednosti, raznolikosti i dostupnosti uslovima studiranja i istraživanja na stranim fakultetima, podstaknut velikim sumama novca koje su u ove procese uključene i opštom atmosferom koja pogoduje budućoj intelektualnoj eliti.

Za nas najznačajniji aspekt globalizacije jeste onaj koji se tiče rada; kako globalne mreže utiču na mobilnost radne snage iz jedne zemlje u drugu, tj. socijalna dimenzija globalizacije. Očigledno je da prodor globalizacije na tržište rada nije obezbedio jednak i ravnomeran ekonomski razvitak, već je došlo do još veće koncentracije kapitala u već razvijenim zemljama ili u zemljama koje su u razvoju. Na taj način, iako je možda velika prednost za pojedince - aktere, odliv mozgova predstavlja značajan gubitak za zemlje koje su investirale u radnike, njihovo obrazovanje i obuku.

Različiti aspekti globalizacije doprinose intenziviranju migracija. Putovanje je znatno lakše nego ranije. Slike koje prenosi televizija dosežu čak i do malih sela u najudaljenijim predelima siromašnih zemalja i samim tim raste svest o ogromnoj razlici životnih uslova širom sveta. Bogate zemlje su često percipirane kao "raj na zemlji" u kome svako može da uživa, jednostavno tako što će biti tamo. Danas se procenjuje da oko 1,5 miliona stručnjaka iz zemalja u razvoju boravi u zemljama Zapadne Evrope, SAD-u, Japanu ili Australiji. (Olufemi, 2005: 6) Brain drain nije samo sporedni efekat globalizacije; to je migracija intelektualaca, profesionalaca i obučeni radnika različitih domena i ova pojava predstavlja nenadoknadivi gubitak za njihove zemlje porekla.

Da možemo govoriti o globalizaciji obrazovanja pokazuje i činjenica da je u mnogim zemljama, a pogotovu zemljama članicama Evropske unije, mobilnost studenta znatno intenzivirana i, šta više, da je postala značajan deo obrazovnih politika. Evropska unija sama ističe značaj studentske mobilnosti kreiranjem i finansiranjem projekata poput ERASMUS-a i programa Marie Curie namenjenog mladim istraživačima. Agende poput Bolonjskog i Lisabonskog procesa takođe doprinose međunarodnoj mobilnosti i olakšale su izradu sličnih agendi na nacionalnim nivoima. Iz ove perspektive, perspektive pokretača ovih procesa, mobilnost je odlična stvar, vredna svake moguće podrške (Wächter, 2006: 51).

Paralelno s ovim mišljenjem, već dug vremenski period postoji negativno viđenje internacionalne mobilnosti ili preciznije, nekih njenih efekata, koji se povezuju s brain drain-om. Iako ga je jako teško definisati i po ovom pitanju postoje mnoga neslaganja, pristalice mišljenja o negativnosti ovog procesa ističu da, ukoliko se dešava u velikom obimu, odliv mozgova može ozbiljno da ugrozi temelje sistema visokog obrazovanja neke zemlje, što je često slučaj sa zemljama u razvoju. Prema Vehteru, ukoliko u obzir uzmemo ideju društva znanja (knowledge society) prema kojoj prosperitet jedne zemlje zavisi od sposobnosti inovacija i proizvodnje informacija, postaje jasno da izgubiti nosioce znanja (studente, mlade istraživače, itd.) znači da je toj zemlji načinjena ozbiljna šteta.

U odbranu programa poput ERASMUS-a mora se reći da su oni koncipirani tako da neguju privremenu mobilnost, posle koje se pretpostavlja da će se studenti vratiti svojim domovima, za razliku od brain drain-a, koji pretpostavlja trajni, u najmanju ruku duževremenski, boravak u inostranstvu. Takođe treba naglasiti da većina programa koji neguju i podržavaju mobilnost različitog tipa jesu intra-evropski programi, pre svega okrenuti zemljama sličnog nivoa razvijenosti, dok se brain drain-om podrazumeva mobilnost studenata i mladih naučnika iz zemalja potpuno različitog nivoa razvijenosti. Uz to, programi koji stipendiraju boravak u inostranstvu često obavežu primaoca stipendije da se posle usavršavanja u inostranstvu vrati u svoju zemlju porekla (Wächter, 2006: 52).

Opštemesto naučnih studija i javnog diskursa koji se bave globalizacijom glasi da se tu, pre svega, radi o porastu svetske međuzavisnosti, odnosno uzajamne povezanosti među narodima, državama i ljudima. Ovaj objektivni proces se ogleda u svim segmentima društva: ekonomiji, politici, kulturi, komunikaciji, itd. Globalizacija može biti shvaćena kao širenje, produbljivanje i ubrzavanje u svim segmentima sveta u kome živimo, pa i u obrazovanju. Kakva je uloga obrazovanja i vaspitanja u

sveobuhvatnom procesu globalizacije zapitali su se i istraživači i teoretičari okupljeni oko vodećih svetskih organizacija (UNESCO, UNICEF, itd.). Kako Avramović navodi, u savremenom društvu u kome su strukturne nejednakosti veoma izražene, cilj nerazvijenih zemelja je da izađu iz periferne pozicije, a to mogu da učine samo jačanjem svojih obrazovnih resursa. Njihov primarni cilj treba da bude podizanje obrazovnog nivoa sopstvenog stanovništva.

4. Podaci o odlivu mozgova u Srbiji

Odrastajući, mladi u Srbiji se suočavaju sa društvenim promenama na koje nisu pripremljeni (ni tokom socijalizacije, ni tokom procesa obrazovanja). Od zemlje socijalizma sa solidnom socijalnom zaštitom i ekonomskim standardom koji je bio među najvišim među socijalističkim zemljama, Srbija se transformiše u zemlju tržišne ekonomije, ali na ekonomskoj i političkoj periferiji Evrope, sa značajnim ekonomskim nejednakostima, osiromašena i opterećena nacionalističkim uvrenjima i nedavnom istorijom ratova. Mladi odrastaju unutar takvog konteksta, a najveći problem sa kojim se suočavaju jeste nezaposlenost i nesigurnost tržišta rada koji postaju još značajniji problemi od otpočinjanja svetske ekonomske krize. Kako Stanojević navodi, stopa nezaposlenosti mladih je izuzetno visoka – kod mladih starosti od 15 do 24 godina preko polovine je nezaposleno (50.9%), dok su oni između 25–34 godina u 33.2% bez posla.

Drugi problem sa kojim se suočavaju mladi jeste nedostatak stambenog prostora koji bi im omogućio rezidencijalnu samostalnost. S urušavanjem socijalizma i raspadom Jugoslavije stambena politika koja je bila orijentisana ka podršci porodici je nestala. Podaci iz 2003. godine nam govore da je 77% onih između 17–24 godine, 64% onih od 25–30 i 41% mladih između 31–35 godina živelo sa svojim roditeljima (Stanojević, 2012: 55). Zbog ovih okolnosti, mladi vrlo često emigriraju iz Srbije.

Istorijski posmatrano, u međuratnom razdoblju, jačaju migracije na prostoru Evrope, a iz Kraljevine Jugoslavije iseljava se nekvalifikovana radna snaga, dakle pojedinci i porodice bez visokog obrazovanja. Početkom šezdesetih, ekonomske migracije se usmeravaju na države Zapadne Evrope. Razlozi su bili ekonomski, a masu migranata čine radnička klasa različitog stepena kvalifikacije, kao i stanovnici sa sela. U to vreme, blizu jednog miliona radnika obuhvaćeno je ekonomskom migracijom, a bivša država bila je među vodećim emigracijskim zemljama Evrope (Avramović, 2012 :194).

Kako više autora navodi (Avramović, Grečić), iako je osamdesetih u Evropi postojala zabrana zapošljavanja stranaca, oko 30.000 radnika je otišlo iz bivše Jugoslavije i upravo tada se i formira naša intelektualna emigracija. Poslednje decenije dvadesetog veka nastao je novi emigracioni talas, koji je obuhvatao visoko obučene osobe i on je svoj vrhunac doživeo 1993. godine kada je oko 12.500 ljudi otišlo samo u prekontinentalnu zemlju (Grečić, 2002 :256). Tokom 1993. SAD su primile 422 stručnjaka iz bivše SFRJ, a Kanada je iste godine izdala više od 7.000 useljeničkih viza, s tim da gotovo četvrtinu tog broja čine visokostručni ljudi. Od 1992. godine, raspada SFRJ, do 2007, SAD su izdale 62.745 useljeničkih viza, Kanada (1992-2006) 33.153 useljeničke vize i Australija oko 29 hiljada useljeničkih viza građanima Srbije i Crne Gore. Među iseljenim bilo je više od 10% sa univerzitetskom diplomom (Grupa 484, 2010: 9).

Migracije stanovništva Srbije tokom devedesetih godina prošlog veka razlikuju se u odnosu na ranije migracije, jer je došlo do masovnog iznudenog iseljavanja znatnog dela stanovništva. Značajan deo migranata iz 90-tih čini radno sposobno stanovništvo mlađeg uzrasta. Na osnovu istraživanja koje su tokom 1993., 1994. i 1995. godine sproveli Ministarstvo za nauku i tehnologiju Republike Srbije i Institut za međunarodnu politiku i privredu, u periodu od 1979 - 1994. godine u inostranstvo je otišlo blizu 1.300 istraživača (najviše diplomiranih i doktora nauka iz oblasti prirodnih nauka) koji su bili zaposleni u naučnoistraživačkim ustanovama (Grečić, 2002: 258).

U periodu od 2001. do 2009. godine iz Srbije je emigriralo 60.320, a od toga je 40.000 stručnjaka sa visokom stručnom spremom, rekao je Grečić, ističući da su naši stručnjaci iz elektrotehnike, računarskih nauka i fizike među najtraženijima u svetu. On je naveo da je na kraju prethodne decenije broj naučnika i inženjera iz naše zemlje u SAD-u premašio 6.000, a da je u periodu od 1997. do 2002. godine na američkim univerzitetima doktoriralo oko 500 ljudi, ali se samo 12 odsto njih vratilo u maticu.

Ukoliko bismo pokušali da izračunamo koliko košta odrastanje, tj. podizanje jedog diplomiranog studenta, Vladimir Grečić došao je do cifre od 300.000 američkih dolara, a ako taj broj pomnožimo sa oko 30.000 osoba koje su u periodu 1990-2000 otišli iz Srbije, noseći sa sobom svoje univerzitetske diplome, dobijena je neverovatna cifra od 9 milijardi američkih dolara koji predstavljaju gubitak Srbije (i Crne Gore, jer su u periodu izdavanja ovog naučnog rada bile u zajednici) (Grečić, 2002: 257).

Od 139 zemalja Srbija se po odlivu mozgova nalazi na 136 mestu. Najveći broj naučnih emigranata nalazi se u SAD-u. 1999. godine broj srpskih stručnjaka u SAD iznosio je 4.100, a 2009. godine 6.000 visokoobrazovanih,

od čega je 2.000 doktora nauka. Najviše visokoobrazovanih iseljenika u SAD bilo je prirodnonaučnih struka: fizika, hemija, matematika, informatika, inženjering, a samo 600 iz društvenih nauka (Avramović, 2012: 194).

Kad se problem postavi na opštu ravan reč je o brojčano maloj populaciji. Međutim, u celokupnom kontekstu odlaska visokoobrazovanih, odliv naučnika je značajan jer je suma obrazovanja takve populacije najveća, a vrednost za društvo u obrazovnom i razvojnom pogledu najviša (Adamović, Mežnarić, 2003: 147).

Za kraj je neophodno spomenuti najznačajniji nalaz istraživanja omladine Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu objavljenog 2004. godine, a to je želja većine mladih da odu iz zemlje. Kako nalazi kažu, 18% mladih (najobrazovanijih i iz oblasti koje su najviše tražene) donelo je odluku da ide iz zemlje, a sledećih 43% bi otišlo ako bi se ukazala prilika. 49% nezaposlenih želi da ode iz Srbije ili već preduzima praktične korake na tom putu. To je gubljenje buduće intelektualne, političke i ekonomske elite jedne zemlje što znatno otežava i ograničava njen budući razvoj. Ujedno, to je i gubitak obrazovnog kapitala uloženog u mladu elitu, što je poseban problem u siromašnim zemljama koje su iz komunizma nasledile sistem (relativno) besplatnog školovanja (Nikolić, 2004: 10-11).

U uslovima starenja stanovništva, negativnog emigracionog salda i visoke stope nezaposlenosti, da bi se odliv mozgova smanjio, država mora da omogući veću stopu ekonomskog rasta, za šta su potrebne investicije i otvaranje novih radnih mesta. Investiciona klima ne zavisi od zakona nego i od stepena korupcije, kriminala, pravne i ekonomske sigurnosti, a ukoliko se to ne promeni, SAD, Kanada, Australija, velika Britanija, Nemačka i Francuska biće zemlje koje će ostati najpoželjnije destinacije za mlade koji odlaze odavde.

5. Odliv mozgova kao oblik migracija

Intenzivirana povezanost između zemalja je konstitutivna komponenta globalizacijskih procesa. Dokaz leži u naglom povećanju tokova ljudi, robe i kapitala preko granica zemalja, kao i u porastu broja međunarodnih i regionalnih organizacija i tela u čijem su fokusu ovakva kretanja. Može se očekivati da će i tokom narednih decenija globalne migracije, prouzrokovane demografskim i tehnološkim faktorima i upornom održanju velikih razlika između zemalja u prihodima, igrati veoma važnu ulogu u oblikovanju međunarodne ekonomije i politike.

Savremene migracione tokove karakterišu: migracije unutar samih zemalja u razvoju iz ruralnih u urbane delove (posebno izraženim u Kini i Indiji), između zemalja u razvoju (nastavljajući trend koji je zastupljen poslednjih godina) i iz zemalja u razvoju ka razvijenim zemljama (Stanković, 2011 :518).

Uticao na ljudski kapital je proporcionalno zavistan od visine migracione stope kvalifikovanih ljudi i njihovog udela u društvu porekla. Empirijska istraživanja pokazuju da na većinu zemalja sa niskim nivoom ljudskog kapitala i niskom stopom emigracije njenog visokokvalifikovanog kadra odliv mozgova ima pozitivan uticaj. Nasuprot tome, odliv mozgova negativno utiče na zemlje u kojima je migraciona stopa visokokvalifikovanih preko 20% i (ili) gde je procenat ljudi sa visokim obrazovanjem u ukupnoj populaciji preko 5% (Stanković, 2011 :518).

Kako više autora navodi (Grečić, Stanković), negativne posledice u ponudi radne snage se mogu javiti u ranim fazama migracije, kada veliki broj, najčešće ekonomskih, migranata napusti zemlju zarad boljih uslova rada i većih mogućnosti pronalaska posla. Ovi šokovi mogu se u kasnijim fazama transformisati u pozitivne, usled povratnih migracija. Migracioni procesi mogu dovesti i do depopulacije ili, što je češći slučaj, do masovnog odlaska radne snage određenog profila ili nivoa znanja (npr. medicinske sestre, doktori, naučni radnici). Kratkoročno posmatrano, mogući ishodi mogu biti izrazito nepovoljni po ljudski kapital. Međutim, na srednjeročnom planu, umerenom i vešto upravljanoj migracijom se može postići akumulacija i dopuna veština što bi vodilo do povećanja produktivnosti.

Već smo spomenuli da je emigriranje iz bivše Jugoslavije bilo uslovljeno istorijskim, ekonomskim, demografskim, političkim, socijalnim, etničkim i psihološkim faktorima. Treba imati na umu da svi ovi faktori deluju, kako individualno, tako i u međusobnoj povezanosti. Ekonomski i neekonomski faktori se prepliću i tako dolazi do pokretanja različitih migracionih kretanja.

Kao deo evropskih migracija uopšte, jugoslovenske migracije pratile su postojeće trendove. Kako Grečić navodi, prva faza migracija, koja je vrhunac dostigla u XIX veku i završila se s krajem Prvog svetskog rata, karakterisana je prekookeanskim migracijama. Ekonomski motivisani jugoslovenski emigranti u to vreme najviše su odlazili u Severnu i Južnu Ameriku i Australiju, kao i u sve zemlje Zapadne Evrope.

Druga faza migracionog procesa počela je odmah posle završetka Drugog svetskog rata. Migracije iz Jugoslavije, u to vreme, predstavljale su ekonomsku nužnost s obzirom na situaciju u zemlji, a većina od 200.000 migranata imalo je izbeglički status i otišlo je u SAD, Kanadu, Australiju, Argentinu, Brazil i Novi Zeland. Migracioni modeli polako su počeli da se menjaju početkom

šezdesetih i ušli su u treću fazu. Prekookeanske migracije su se značajno smanjile. Tržišta rada u Severnoj i Zapadnoj Evropi tada su doživljavala ekonomski bum i bila im je potrebana velika radna snaga, pa su se stoga otvorila migrantima iz jugoistočnih evropskih zemalja. Među migrantima koji su šezdesetih živeli u evropskim zemljama, bilo je oko 40.000 migranata iz Jugoslavije. Sredinom šezdesetih ovaj broj je anglo počeo da se uvećava, kako bi krajem 1973. u Zapadnoj Evropi bilo 1.150.000 jugoslovenskih migranata, od čega je 860.000 bilo nezaposleno, a 606.000 je bilo poslato u inostranstvo preko organa vlasti (Grečić, 2002: 255).

Migracioni proces je sredinom sedamdesetih ušao u svoju četvrtu fazu. U tom periodu zemlje odredišta počinju s uvođenjem restriktivnih imigracionih politika, prekidajući do tada intenzivno zapošljavanje stranih državljana i ističući neophodnost integracije onih koji su već bili zaposleni. Sredinom osamdesetih, industrijalizovane zemlje ulaze u novu fazu tehnološkog napretka, što je, zajedno sa deregulacijom tržišta i intenziviranim procesom međunarodne integracije, dovelo do rastuće fleksibilnosti tržišta rada i mobilnosti ljudi. Rezultat svih ovih uticaja bio je prekid „uvoza“ niskokvalifikovane radne snage i porast emigriranja visokostručnog kadra, naučnika i istraživača. U ovom periodu situacija u Jugoslaviji je počela da se pogoršava i došlo je do nastanka okolnosti koje su za veliki broj mladih i obrazovanih ljudi bili motiv za emigraciju. Iako je i dalje na delu bila restriktivna imigraciona politika, u Zapadnoj Evropi je godišnje zapošljavano oko 30.000 ljudi iz bivše Jugoslavije.

Grečić zaključuje da je u periodu između 1990-2000 broj emigranata iz Srbije i Crne Gore u prekookeanske zemlje dostigao 73.000, od čega je 17.000 imalo univerzitetsku diplomu (Grečić, 2002: 256). Ukoliko u računicu uključimo i one koji su emigrirali u evropske zemlje, procenjeno je da broj emigranata sa visokim obrazovanjem najverovatnije iznosi preko 30.000 (Grečić, 2002: 257).

Prema podacima analize Svetskog ekonomskog foruma, kada je reč o efikasnosti tržišta rada u Srbiji, rezultati pokazuju da je ona veoma niska. Najveće prepreke u povećanju spoljnoekonomske saradnje Srbije sa inostranstvom su: korupcija, politička nestabilnost, pristup finansijama i neefikasnost državne administracije. Ono što je posebno zabrinjavajuće jeste loša efikasnost korišćenja talenata (98. mesto među 133 zemlje). Ta efikasnost je sagedana kroz četiri pokazatelja: odnos zarada i produktivnosti; naslanjanje na profesionalni menadžment; odliv mozgova i učešće žena u radnoj snazi. Podaci pokazuju da je u Srbiji profesionalni menadžment zapostavljen, da država ne brine o svojim talentima i da pati od hroničnog odliva mozgova.

Prema odrednici „odliv mozgova“ u istom izveštaju, Srbija se nalazi iza Crne Gore (57. mesto), Hrvatske (98), Albanije (101), Bosne i Hercegovine (131) i Makedonije (125). Srbija je na 110. mestu u svetu po rashodima preduzeća na istraživanja i razvoj. Nalazi se iza Hrvatske (49) i Crne Gore (59), a ispred Makedonije (114), Bosne i Hercegovine (122) i Albanije (126). Inače, po kvalitetu naučnoistraživačkih institucija, Srbija se nalazi na 54. mestu.

Različiti demografski trendovi u bogatim i siromašnim zemljama takođe doprinose migracijama. U bogatim zemljama stanovništvo stari, a prirodni priraštaj je nizak. U siromašnim zemljama stanovništvo je mlado, a stope prirodnog priraštaja izrazito visoke. U bogatim zemljama 18% populacije je starosti ispod 15 godina u poređenju sa 32% u siromašnim zemljama. Šta više, do 2025. bogate zemlje će izgubiti oko 20 miliona radnika. U toku istog vremenskog perioda, u siromašnim zemljama, broj novopridošlih na tržište rada će biti oko milijarde. Bez imigracija, bogate zemlje neće moći da opstanu, održe ekonomski rast, penzioni sistem, kvantitet i kvalitet usluga (Murru, 2008: 154).

Prema mišljenju ekonomista, uticaj migracija je pozitivan i na zemlje u koje se migrira i na pojedince (Murru, 2008: 157). U zemljama odredištima, migranti nadomešćuju nedostatak radne snage u onim zanimanjima i sektorima gde je neophodno. Migranti se često zapošljavaju u onim zanimanjima koja lokalno stanovništvo odbacuje (poslovi obezbeđenja, čišćenja, baštovanstva, rutinski poslovi ili industrija, itd.). Oni doprinose proizvodnji i potrošnji, a samim tim i rastu bruto nacionalnog dohotka zemalja u koje su migrirali. S obzirom da su najčešće nedovoljno plaćeni, oni takođe doprinose sprečavanju rasta inflacije jer pritisak na plate opada. Pozitivne posledice se mogu osetiti u domovinama migranata, gde usled visoke stope migracija opada stopa nezaposlenosti, dolazi do pojave dodatnih materijalnih resursa kroz novac koji migranti šalju svojim porodicama i prijateljima u domovini. Takođe, prilikom njihovog povratka, dolazi do kontakta lokalnog stanovništva sa novim idejama, životnim praksama, veštinama, itd.

Ukoliko bismo grupisali push faktore, tu bi sigurno bili svrstani, kao najjači razlozi za emigraciju naučnika, istraživača i visokokvalifikovane radne snage, činjenica vrlo niskog životnog standarda, nesigurne budućnosti i stambeni problemi, kao i ekonomska nestabilnost i nemogućnost samoostvarivanja. Više plate, mogućnost da se od plate uštedi, mogućnost lakšeg izlaženja na kraj s različitim problemima, zatim neusklađenost tražnje i ponude poslova, teškoće u pronalasku posla u određenim strukama, nemogućnost stručnog

usavršavanja i ekonomska i socijalna situacija i zemlji samo su motiv više za odlazak, i to ne samo nezaposlenih, već i onih koji su bili u radnom odnosu (Grečić, 2002: 254).

Kao osnovne razloge za odlazak u inostranstvo mladi navode: malu ili nikakvu mogućnost zapošljavanja (posebno u svojoj struci), malu ili nikakvu mogućnost da se na poslu (ako se do njega dođe) dobro zaradi tako da se može pristojno živeti (i, eventualno, unajmljivati ili kupiti stan), malu ili nikakvu mogućnost da se dođe do stana (da bi se, u odgovarajućem dobu mogla osnovati sopstvena porodica) i, poslednje ali ne i najmanje važno za visokoobrazovane, mogućnost stručnog napredovanja (pravljenja karijere) u sopstvenoj oblasti. No, koliko god ovo bile sasvim normalne potrebe mladih (posebno elite u nastanku), moramo priznati da je to sada veoma teško, ako ne i nemoguće ostvariti u našoj zemlji (Nikolic, 2004: 13).

Među pullfaktorima svakako bi se našli ekonomski bum zapadnoevropskih zemalja, povoljni uslovi na tržištu rada i populacione politike koje su prihvatale migrante. Ne smemo zaboraviti motive visokostručnih kadrova poput mnogo boljih materijalnih i tehnoloških uslova za naučni rad i veći stepen sprovođenja različitih istraživanja, s obzirom na veća izdvajanja iz državnih budžeta za samu nauku (Grečić, 2002: 259).

6. Društveno-ekonomske posledice odliva mozgova

Migracija profesionalaca i naučnika je istovremeno ekonomsko pitanje, političko pitanje, pitanje odnosa svake zemlje sa međunarodnim okruženjem, pitanje politike nauke i tehnologije zemlje i najzad, zasigurno, globalno pitanje (Grečić, 2002: 525).

Od kako je odliv mozgova prepoznat kao stvaran proces, postoji i debata o efektima koje ovaj fenomen sa sobom nosi. Da po pitanju odliva mozgova nešto treba uraditi uopšte nije pitanje, već je glavno pitanje šta treba uraditi. Ovaj proces je do sada izazivao mnoge debate, ali se najčešće govori o negativnim posledicama koje odliv mozgova ima po zemlju iz koje se emigrira.

Kako Stankovićeva navodi, odlazak visokokvalifikovanih ljudi može izazvati tri vrste gubitka po one koji ostaju u zemljama porekla: prvo, u mnogim zemljama se značajan deo troškova obrazovanja isplaćuje iz fiskalnih prihoda. Odlazak visokokvalifikovanih emigranata u tom slučaju predstavlja izvoz ljudskog kapitala u koji je jedna nacija ulagala. Pod ovim se podrazumeva činjenica da kada odlaze, visokostručni kadrovi sa sobom nose svoje obrazovanje koje je najčešće finansirano novcem poreznih obveznika,

a koji neće imati korist od samih obrazovanih kadrova jer su emigrirali. Druga vrsta gubitka se odnosi na latentni gubitak poreskih prihoda, dok su treći gubitak nemogućnost ili teškoće u realizaciji određenih kritičnih društvenih usluga usled gubitka ključnog kadra kao što su obrazovanje i zdravstvo.

Prva mera koja najčešće dolazi u obzir, kao rešenje problema odliva mozgova i preduperđivanja njegovih negativnih posledica, jeste ograničavanje mobilnosti: odlazak visokostručnih kadrova pogada zemlju porekla i zbog toga kao prirodno rešenje deluje smanjenje broja emigranata. Ipak, pokušavati ograničiti mobilnost možda i nije najefikasniji i najhumaniji način za rešavanje ovog problema. Kako se u izveštaju Svetske banke o posledicama odliva mozgova navodi (World Bank, 2010.), osim u ekstremnim slučajevima, ograničavanje mogućnosti emigracija nije rešenje koje treba praktikovati iz nekoliko razloga. Prvo, ukupan efekat odliva mozgova uvek zavisi od konteksta. Ukoliko emigriranje može da ima i pozitivne efekte, ograničavanje kretanja nanelo bi više štete nego koristi. Drugo, ograničavanje prava na migriranje jeste diskriminaciono i predstavlja kršenje ljudskih prava. Ukoliko bi razvijene zemlje ograničile ulazak migranata iz zemalja u razvoju, to bi moglo da se tumači kao forma rasizma, u kom razvijene zemlje uskraćuju stanovnicima manje razvijenih zemalja pravo na razvoj, obrazovanje, itd. Treće, postoje praktični razlozi zbog kojih ograničavanje migriranja nije izvodljivo, a pre svega je to činjenica da će migranti uvek moći da pronađu zaobilazni put emigraciji, „rupe u zakonu“ ili jednostavno emigrirati ilegalno. Ukoliko migriraju u ovakvim okolnostima, migracija predstavlja čist brain waste. Na makro nivou ograničavanje migracija potencijano može da nanese štetu globalnoj efikasnosti, s obzirom na velike demografske i razlike u razvoju, potencijane koristi od mobilnosti su vrlo velike. Na kraju treba zapamtiti da iako odliv mozgova može da pogorša situaciju kada je reč o broju visokostručnog kadra, odliv mozgova nije fundamentalni uzrok ovog problema.

Za razliku od negativnih efekata, koji su lakše uočljivi, pozitivni efekti su manje vidljivi i zbog toga često ostaju zapostavljeni. Na teorijskom nivou odliv mozgova može biti dobar u slučaju siromašnih zemalja u smislu da će preko kontakata sa onima koji su emigrirali, stanovnici biti upoznati sa boljim uslovima života i rada, pa će biti više motivisani da uče, stiču različita znanja i veštine, što će za posledicu imati porast nivoa obrazovanja u zemlji porekla migranata. Kada je nacionalni brain gain ovako dobijen veći od samog gubitka odlivom mozgova, onda su njegovi efekti definitivno pozitivni.

U nekim slučajevima, oni koji su emigrirali su u svojoj zemlji bili nezaposleni ili zaposleni ispod svojih kvalifikacija, tako da njih odlazak zapravo nije za posledicu imao veliki gubitak zemlje porekla. U drugim slučajevima, odlazak stručnih ljudi je kompenzovan dolaskom takođe stručnih ljudi iz drugih zemalja. Kao primer za taj slučaj se često navode medicinski radnici iz Južnoafričke republike koji se sele u razvijene zemlje, dok ih u njihovoj domovini zamenjuju kubanski lekari (World Bank Report, 2010).

Takođe u obzir treba uzeti doznake koje emigranti šalju svojim porodicama u domovini, zatim moguće investicije emigranata u svoju zemlju porekla, transfer tehnologije, povećanje trgovinskih tokova sa maticom, dobrotvorne aktivnosti pripadnika dijaspore, itd. Tek kada se sve ovo uključi u jednačinu, možemo dobiti jasnu sliku o pozitivnim, tj. negativnim efektima koje odliv mozgova proizvodi.

Mnogo češći oblik transfera znanja podrazumeva informacije koje emigranti dostavljaju i pružaju svojim porodicama i prijateljima u zemlji porekla, a tiču se studiranja, mogućnosti zaposlenja i opštih uslova rada i života. Između 30 i 50% visokokvalifikovanih kadrova savetovalo je nekoga u svojim maticama oko sličnih mogućnosti, a tim doprinelo njihovim odlukama o mogućoj emigraciji. Značaj imaju i kao domaćini, u smislu prihvatanja emigranata iz svoje zemlje porekla, koji dolaze na studije ili usavršavanje, pružajući im dom ili neki od raznolikih oblika pomoći. Ukoliko odliv mozgova nije uvek loš, onda bi ograničavanje pokretljivosti visokokvalifikovanih osoba zaista bilo nepotrebno. Uopšteno, najveće koristi od migracije imaju sami migranti. Osim viših prihoda, kao značajna korist migriranja javlja se bolje obrazovanje koje je u razvijenim zemljama dostupno. Čak ako i ne migriraju, već samo razmišljaju o emigraciji, ljudi će biti motivisani da preuzmu različite aktivnosti kako bi povećali svoj kapital (u smislu kvaliteta obrazovanja, različitih znanja i veština).

Posle doznaka koje emigranti šalju svojim porodicama u zemlju porekla, oni takođe mogu u ekonomskom smislu pozitivno da utiču učestvovanjem u trgovinskim procesima i stranim direktnim ulaganjima. Iskustva indijskih, tajvanskih i kineskih firmi koje se bave informacionim tehnologijama može poslužiti kao primer da visokostručna dijaspora može iskoristiti svoje znanje (koje je stekla u zemlji odredištu) da olakša razvoj određenih sektora u domovini, kao i da ulaže kapital za pokretanje različitih poslova.

U analizi mogućih efekata odliva mozgova neophodno je razmotriti i eventualne povratne migracije i njihov značaj na zemlje porekla. Smatra se da povratak visokokvalifikovanih kadrova može biti koristan za zemlju porekla u vidu novostečenih znanja i veština koje mogu povećati domaću

produktivnost. Međutim, ova tvrdnja se može relativno lako opovrgnuti ukoliko se posmatra kroz prizmu pitanja koliko su te nove veštine i znanje prikladni, odnosno odgovarajući za domaće okruženje. Kada postoji veliki jaz u tehnologiji matične zemlje i zemlje destinacije nekadašnjeg emigranta, specifične veštine i stečeno znanje mogu imati veoma ograničenu primenu, što najviše dolazi do izražaja kada je u pitanju povratak iz razvijenih, visokodohodovnih zemalja u zemlje sa niskim dohotkom i stagnirajućem ekonomijom. Naravno, potencijalno je moguće unaprediti tehnologiju u matičnoj zemlji na osnovu iskustava migranata povratnika, ali istovremeno je ovo i teško izvodljivo ukoliko se samo nekolicina visokoobučanih vrati.

Naime, najtalentovaniji migranti se najčešće ne vraćaju u svoje zemlje što potvrđuje podatak da četiri godine po diplomiranju 88% kineskih naučnika i inženjera koji su studirali u SAD-u i dalje rade u toj zemlji (Stanković, 2011: 522).

Iako se mnogo veća pažnja posvećuje ekonomskim uticajima migracija koji su intenzivno proučavani, socijalni efekti se ne smeju zanemariti zbog njihovog značaja i često velike povezanosti sa ekonomskim. Migracije mogu različito uticati na društveni život u zavisnosti od tipa migracija i faze migracionog ciklusa. Socijalni efekti podrazumevaju i promenu strukture porodice, rodnih uloga, mere u kojoj određuju budućnost dece u smislu rada, zdravstva i obrazovanja, ali i kulturne efekte i pitanje kriminala.

Svaka simplifikacija i stavljanje u kalup uticaja odliva mozgova na zemlju porekla u jedan od modela nosi opasnost neosnovanog preneglašavanja samo jednog od mogućih ishoda. Baš kao što su uzroci migracija brojni i složeni (politička nestabilnost, nedostatak mogućnosti za obrazovanje, zapošljavanje, vođenje dostojnog života, zdravstveni rizici, lični sukobi i dr.), isto važi i za efekte, pošto se uticaj migracija ne može okarakterisati kao isključivo pozitivan ili negativan po zemlju porekla ili odredišta.

Jako je teško donositi jednostavne sudove i zaključke o mogućim i poželjnim pravcima delovanja migracione politike i stepenu tokova talenata od siromašnih ka bogatim zemljama, ali kada veliki procenat kvalifikovane radne snage ode iz zemlje, onda je to nesumnjivo znak da je ta zemlja u problemu.

7. Zaključak i završna razmatranja

Kada su mladi u pitanju, možemo zaključiti da se može govoriti o njihovom ne tako dobrom položaju, pogotovu jer je to grupa koja najintenzivnije oseća sve društvene promene.

Kada je reč o Srbiji, situacija je takva da su mladi bili svedoci ratnog stanja, međunarodne izolacije i, uopšteno govoreći, članovi razorenog društva. Sve ovo se vrlo odrazilo na onu grupu ljudi koja bi danas trebalo da bude motor društvenih promena i samog napretka društva. Zbog svega ovog u Srbiji je veoma učestala pojava odliva mozgova. U periodu od 1990. do 2000. iz Srbije je emigriralo oko 30.000 mladih, talentovanih osoba, koje su sa sobom ponele svoje univerzitetske diplome. Odlazili su zbog različitih razloga, ali bismo sve njih mogli da nazovemo jedim zajedničkim imenom, a to je kvalitetniji i sigurniji život, a budući trendovi odliva mozgova u Srbiji, pre svega, će zavisiti od tražnje za stručnjacima kao i od stope razvoja nacionalne ekonomije, nauke, obrazovanja i nivoa životnog standarda uopšte.

Aspiracije mladih u pogledu stručnog usavršavanja, zapošljavanja, profesionalnog napredovanja, pa i životnog standarda i sigurnosti – za većinu mladih najčešće ostaju u sferi želja. Te aspiracije mnogi mladi ljudi ne mogu da ostvare u svojoj zemlji porekla. U dilemi između traženja izlaza u svojoj zemlji i traženja rešenja u drugim zemljama, kod znatnog broja mladih prevagnulo je ovo drugo, prevagnula je želja za životom negde drugde.

Migracije su proces koji je veoma složen i nezaustavljiv. Baviti se ovim pojmom, kako u teoriji, tako i u praksi, zahteva puno teškog rada, istraživanja, razmišljanja, razumevanja i, pre svega, političke hrabrosti. Globalne kulturne transformacije će uvek biti jedan od faktora koje treba uzeti u obzir jer su i one takođe nezaustavljive, ali značajno sporije od nekih drugih procesa.

Nerazvijene zemlje i zemlje u razvoju treba da preduzmu niz mera u oblasti migracija kako bi profesionalci koji žive u inostranstvu mogli da pomognu i učestvuju u obrazovnom sistemu njihove zemlje porekla i svojim iskustvima, stečenim u zemljama u koje su migrirali, doprinesu uspešnom okončavanju procesa ekonomskog razvoja, razvoju privrede i opštem rastu životnog standarda. Akcenat pogotovu treba da bude na vezama studenata, istraživača i saradnika naučnih institucija u inostranstvu sa istim u zemljama porekla, dok bi najistaknutijim trebalo da bude ponuđeno i zaposlenje u zemljama porekla. Trebalo bi da budu uključeni u obrazovne programe fakulteta, da se uključe u istraživačke i naučne projekte, učestvuju u funkcionisanju organa vlasti, bilo u savetodavnoj bilo u izvršnoj formi. S tim u vezi treba istaći značaj dijaspore, kao vrlo važnog aktera u procesu odliva mozgova u smislu „magneta“ za dalje migracije, ali i pozitivnih primera, gde su se pripadnici dijaspore vratili u zemlje porekla, kako bi

svojim znanjima na bilo koji način doprineli promenama na bolje u njihovoj domovini. Diplomatske i konzularne službe treba da razviju mehanizme saradnje i komunikacije sa dijasporom, kako bi njeni potencijali bili do maksimuma iskorišćeni.

Naravno, sve ove mere same su nedovoljne za rešavanje problema odliva mozgova. Samim tim, možemo se zapitati šta još zemlje u tranziciji mogu učiniti da zadrže što je više moguće profesionalaca, ali ne samo da ih zadrže, već i da omoguće njihov doprinos razvoju zemlje. Takođe bismo se mogli zapitati šta je to što razvijene zemlje mogu da urade kako bi uticale na rešavanje ovog problema i koju poziciju one treba da zauzmu.

Broj visokokvalifikovanih migranata iz zemalja u razvoju koji žive u OECD zemljama se u periodu 1990-2000. udvostručio i stručnjaci navode da je za očekivati da će taj broj nastaviti da raste i u budućnosti, iako su zemlje odredišta sve selektivnije po pitanju struke i kvalifikacija migranata koje prihvataju. Kako bi došlo do pozitivne promene postojećeg stanja, potrebno je da država vodi aktivnu politiku zapošljavanja i da kontinuirano sprovodi različite programe i mere koje bi postepeno povećale nivo obrazovanja, zaposlenosti i dovele do smanjenja nezaposlenosti mladih, ali i smanjenja odliva mozgova jer će mladi moći da pronađu ono što im je potrebno u svojoj neposrednoj blizini.

Trenutno stanje ne ukazuje na to da je izvesno očekivati značajno poboljšanje položaja mladih na tržištu rada u Srbiji u bliskoj budućnosti, kao ni smanjenje broja talenata koji svake godine odlaze iz Srbije. Rastući broj mladih koji ne uspevaju da pronađu zaposlenje, veliki broj onih koji su prinuđeni da obavljaju posao koji bitno odstupa od kvalifikacija koje poseduju ili posao koji odlikuje visok stepen neizvesnosti, kao i mnoge druge neravnoteže navode na logično pitanje kakva je budućnost mladih u Srbiji i kakav izbor oni imaju u okolnostima koje znatno ograničavaju svaku mogućnost izbora. Upravo zbog takvih okolnosti, oni se odlučuju na emigraciju.

Iako pronalaženje zaposlenja jeste jedan od glavnih ciljeva kome većina mladih u Srbiji teži, zaposlenje svakako ne predstavlja rešenje svih problema, a samim tim ni rešenje problema odliva mozgova jer, kao što znamo, veliki broj mladih zaposlenih stručnjaka emigrira upravo u potrazi za sigurnijim poslom, višim prihodima i boljim radnim uslovima, pogotovu kada je reč o bavljenju naukom i različitim istraživanjima.

Prema mišljenju autora, država je ta koja ima glavnu ulogu kada je reč o tome da li će se i u kojoj meri iskoristiti i maksimizirati dobit intelektualnih migracija. Pokretanje adekvatnih službi u zemlji porekla, ali takođe i

oživljavanje aktivnosti u konzulatima u zemljama odredištima, mogu doprineti unapređivanju položaja migranata u zemljama odredištima i na taj način takođe pojačati pozitivne efekte odliva mozgova.

Čini se da je za veliki broj mladih koji su bez zaposlenja, bez mogućnosti za usavršavanjem ili čak paralelnim studiranjem i radom, najprijehvatljivija mogućnost da produže period ekonomske zavisnosti i da otpočinjanje samostalnog života odlože dok ne pronađu posao kojim bi obezbedili adekvatne prihode, pri čemu je neizvesno koliko dugo bi taj period mogao da traje. Takođe, mladi donekle mogu da odlože izlazak na tržište rada produžavanjem procesa školovanja, koji ipak u jednom trenutku mora da se završi. Konačno, mladi imaju mogućnost da napuštanjem zemlje pokušaju da pronađu posao u inostranstvu i ovakvu mogućnost vrlo rado iskorišćavaju. Viša zarada, bolji uslovi kako rada, tako i života predstavljaju osnovne motive zbog koga se odlučuju da promene mesto stanovanja. Dokle god naša omladina bude radije birala opciju emigracije umesto opciju ostanka u svojoj domovini, postojaće dovoljno jak pokazatelj da je došlo vreme nužnosti krupnih promena u privredi i društvu, pre svega zarad poboljšanja položaja mladih. To je neophodno kako bi onaj deo stanovništva, o kom se govori kao o budućnosti naše zemlje, ostao tu gde pripada.

8. Literatura

- Adamović, M., Mežnarić, S. (2003), Potencijalni i stvarni "odljev" znanstvenog podmlatka iz Hrvatske: empirijsko istraživanje, *Revija za sociologiju* 34, Zagreb
- Avramović, Z. (2012), "Odliv mozgova" iz Srbije-jedno lice globalizacije obrazovanja?, *Sociološki pregled vol. XLVI*, Beograd
- Bolčić, S. (2002), Iseljavanje radne snage i odliv mozgova iz Srbije tokom 90-tih. U: Bolčić, S. i Milić, A. (urednici) *Srbija krajem milenijuma - razaranje društva, promene i svakodnevni život*, Filozofski fakultet - Institut za sociološka istraživanja, Beograd
- Divac, Z. (2006) "U potrazi za profesijom – Mladi u tranziciji", *Zbornik EI SANU*, Br.22:151-160, Beograd.
- Grečić V. (2002), *The Role of Migrant Professionals in the Process of Transition in Yugoslavia*. *Međunarodni problemi*, Vol. 54, No. 3.
- Grečić, V., Kutlača, Đ., Matejić, V., Mikić, O. (1996), *Migracije visokostručnih kadrova i naučnika iz SR Jugoslavije*, Institut za međunarodnu politiku i privredu i Ministarstvo za razvoj, nauku i životnu sredinu, Beograd
- Grupa 484 (2010), *Odliv mozgova iz Srbije - problemi i moguća rešenja*, Beograd
- Mihailović, S. et al. (2004), *Mladi zagubljeni u tranziciji*, Centar za proučavanje alternativa, Beograd.

- (2012), Mladi – naša sadašnjost, „Čigoja štampa“, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd
- Murru, M. (2008), Globalization, migration and brain drain: a reality check, Uganda Martyrs University Press, Kampala.
- Olufemi, S. O. (2005), Globalization, migration and brain drain : the experience of Olabisi Onabanjo University, Nigeria, Olabisi Onabanjo University Press, Ago-Iwoye.
- Stanković, D. (2011), Odliv mozгова kao gubitak i(li) dobitak za zemlju porekla, Godišnjak Fakulteta političkih nauka br.5, Fakultet političkih nauka, Beograd
- World Economic Forum, The Global Competitiveness Report 2009–2010 <http://www.weforum.org/pdf/GCR09/GCR20092010fullreport.pdf>
- Docquier, F., Rapoport, H. Skilled migration: the perspective of developing countries http://www.wds.worldbank.org/external/default/WDSContentServer/WDSP/IB/2004/09/22/000160016_20040922151739/additional/129529322_20041117165105.pdf

Summary

In this paper, the author tries to explain and define “brain drain”, tracks it historically and see how it has developed through modern history. The attempt was taken to connect it with the process of globalization, explain how these two intertwine and influence one another. We dealt with “brain drain” as a form of migration, especially as intellectual migration, we gave data on “brain drain” process in Serbia and we have put it in a wider context. The author tried to take into account socio-economical consequences of the “brain drain” process and connect it with contemporary situation in Serbia and abroad.

Key words:

“Brain drain”, globalization, youth, migration, intellectual.

Marta Stanojević

Tutorika: Jovana Tripunović

Organizacija: Beogradska otvorena škola

ISPITIVANJE EFIKASNOSTI KORIŠĆENJA SERVISA ZA DRUŠTVENE MREŽE RADI PROMOCIJE ZAŠTITE ŽIVOTNE SREDINE

1. Uvod

U poslednje dve decenije, a naročito u poslednjih nekoliko godina često se istraživalo na temu kako internet menja naše živote. Sama pojava interneta, kao i svakog drugog medija u prošlosti, bila je burna, a njegov neverovatno brz razvoj je u tome u velikoj meri doprineo. Danas je normalno da svako ima računar i pristup internetu, ali razvojem tehnologije, pristup internetu se širi i danas se živi u vremenu gde je omogućen ne samo putem računara, već i putem mobilnih telefona, tableta, televizora. Polemike koje se vode oko značaja interneta u svakodnevnom životu svih ljudi dostižu potpuno nov nivo, što govori o njegovom značaju. Neki autori, tvrde da internet, kao i svaki drugi medij, sam po sebi ne može da bude ni dobar ni loš, već da način na koji se koristi odlučuje o njegovoj vrednosti dok drugi tvrde da nas svaki novi medij menja i da ne možemo da ga pravdamo načinom na koji se koristi.

Pojava servisa za društvene mreže i njihov brz razvoj osim što otvaraju veliki broj polemika, neosporno otvaraju veliki broj mogućnosti. Njihova popularnost i jednostavno korišćenje su ono što ih čini savršenom alatkom za marketinške aktivnosti.

Republika Srbija se nalazi na prekretnici kada je jako važno okrenuti se ka budućnosti i ići u korak sa ostatkom sveta. Jedno od najvažnijih pitanja današnjice jeste zaštita životne sredine. U Republici Srbiji je ta tema aktuelna, ali je znanje građana, kao i njihova informisanost o aktuelnim događanjima na jako niskom nivou. Korišćenje servisa za društvene mreže se pokazalo kao jako popularna alatka i tema ovog rada jeste istraživanje koje ima za cilj da dokaže da bi njihovim korišćenjem za promociju programa

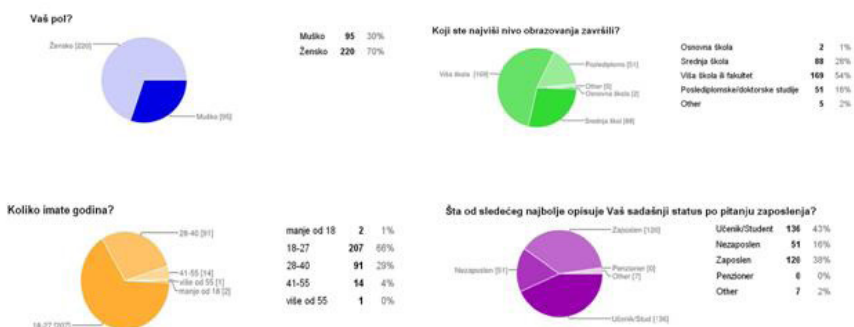
vezanih za zaštitu životne sredine ona u Republici Srbiji dobila potpuno novu dimenziju i popularnost.

2. Rezultati istraživanja i hipoteze

2.1. Osnovni podaci o istraživanju

Istraživanje pod nazivom Korišćenje društvenih mreža radi promocije zaštite životne sredine rađeno je u periodu april-maj 2013. godine, na uzorku od 315 ispitanika različitih demografskih karakteristika, i to 30% muškaraca, odnosno 70% žena, različitih starosnih doba, sa najviše ispitanika iz starosne kategorije 18-27 godina sa čak 66%, i sa 29% ispitanika starosne dobi od 28-40 godina. Od svih ispitanika najviše ima visoko obrazovanih, ukupno 70% od čega sa završenom višom školom ili fakultetom 54% i još 16% sa završenim poslediplomskim/doktorskim studijama. Od svih ispitanika, najveći broj se i dalje školuje, 43%, dok je 38% zaposleno. Svi ispitanici koriste internet.

2.2. Osnovna hipoteza i ostale hipoteze

Slika br. 1: Različite demografske karakteristike ispitanika

Postoji nekoliko hipoteza koje treba pojedinačno da se obrade, međutim jedna je osnovna i upravo od nje i potiče tema ovoga rada i ona glasi:

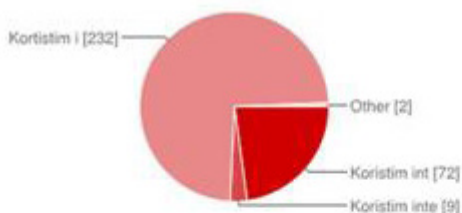
„Korišćenjem društvenih mreža mogu se efikasnije promovisati programi i akcije vezani za zaštitu životne sredine u Republici Srbiji.“

Svaka sledeća hipoteza koja će biti navedena i proverena ima za cilj potvrđivanje ove osnovne hipoteze.

2.2.1. Hipoteze

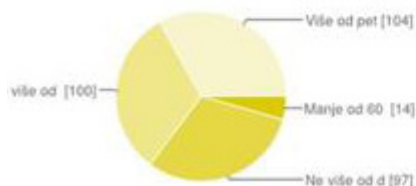
Hipoteze je potrebno izlagati redosledom koji će omogućiti razumevanje koliko su društvene mreže zastupljenije kod korisnika interneta, kao i uvid u to šta je to što društvene mreže mogu da postignu pravilnim korišćenjem.

1. „Većina ispitanika koristi internet često i u velikoj meri.“

Koristim internet samo kod kuće	72	23%
Koristim internet samo na poslu/fakultetu/u školi	9	3%
Kortistim internet i kod kuće i na poslu/fakultetu/u školi	232	74%
Other	2	1%

liko dnevno vremena potrošite na korišćenje interneta?

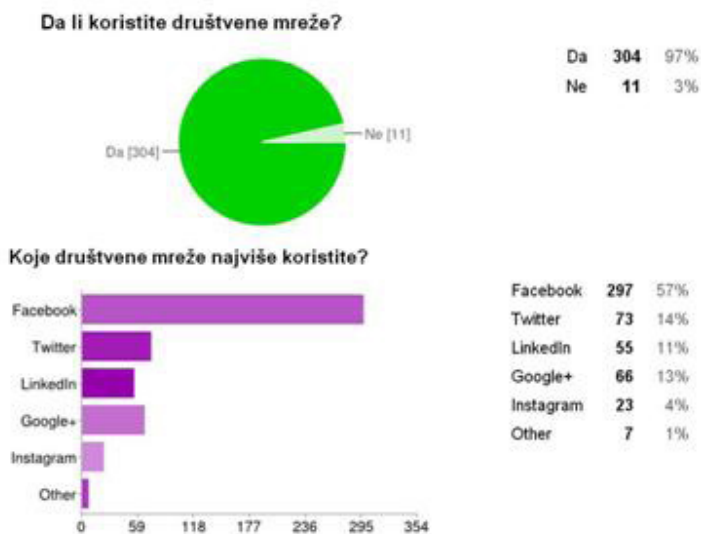
Manje od 60 minuta	14	4%
Ne više od dva sata	97	31%
Ne više od četiri sata	100	32%
Više od pet sati	104	33%

Slika br. 2: Korišćenje interneta

Navedena hipoteza može da se potvrdi analizom slike broj dva koja pokazuje da najveći broj ispitanika, čak 74% internet koristi i kod kuće i na poslu i na fakultetu ili u školi, kao i da ukupno 96% ispitanika provodi između dva i više od pet sati na internetu svakodnevno. Potvrda ove hipoteze govori da je korišćenje interneta široko rasprostranjeno i dostupno svuda.

2. „Danas svi koriste Facebook.“

Korišćenje društvenih mreža je široko rasprostranjeno, i nije velika greška ako se kaže da je ova hipoteza potvrđena što se može videti iz treće slike koja pokazuje da čak 97% ispitanika koristi društvene mreže, od čega se Facebook najviše koristi sa 57% ispitanika, dok se ostale društvene mreže drastično manje koriste: Twitter 14%, LinkedIn 11%, Google+ 13% i Instagram 4%. Nije potvrđeno da svi koriste Facebook, ali jeste potvrđeno da velika većina koristi društvene mreže i to nam pokazuje da korišćenje društvenih mreža u marketinške svrhe daje pristup velikom broju ljudi koji u slučaju promocije akcija vezanih za zaštitu životne sredine mogu da budu

Slika br. 3: Korišćenje društvenih mreža

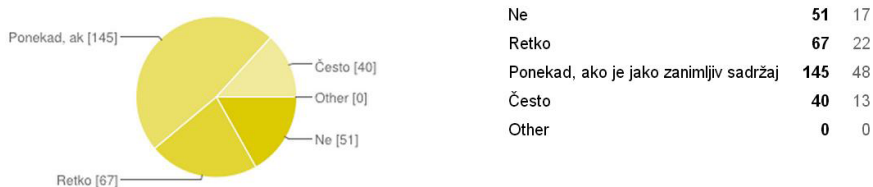
obavešteni i navedeni na akciju.

3. „Ispitanici dele interesantne sadržaje na svojim profilima na društvenim mrežama.“

Izreka da je najbolja reklama od „usta do usta“ jako je popularna na našim prstorima, ali pre svega je istinita. U ovom slučaju je potrebno preformulisati i reći da je najbolji način promocije akcija vezanih za zaštitu

životne sredine preko društvenih mreža upravo iz razloga što će atraktivan i zanimljiv sadržaj privući ljude različitih demografskih profila, koji bi takav sadržaj možda podelili sa svojim prijateljima. Analizom slike broj četiri vidi se da većina ispitanika deli sadržaje putem društvenih mreža i čak 48% ispitanika kao kriterijum koriste zanimljivost sadržaja. Ova hipoteza je

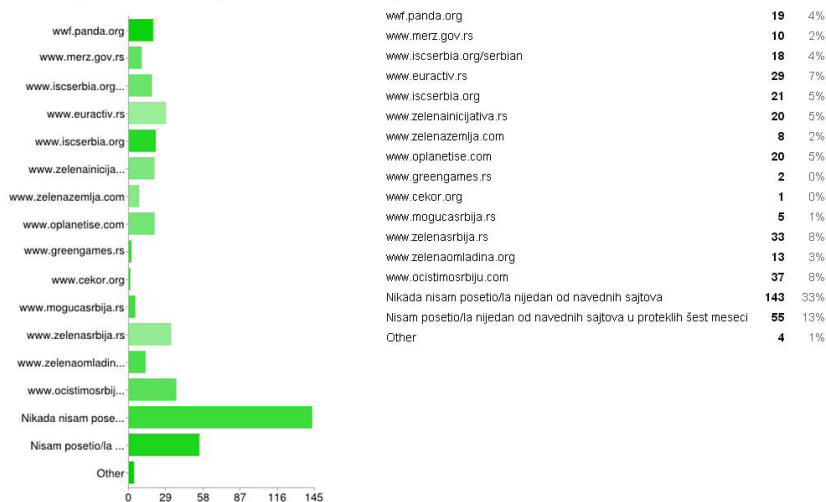
Da li, i koliko često delite (share-ujete) zanimljive sadržaje koje pronalazite na društvenim mrežama?

Slika br. 4: Deljenje sadržaja na društvenim mrežama

potvrđena i daje nam koristan podatak koji u mnogome može da pomogne pri promociji projekat.

Da li ste u proteklih šest meseci posetili neki od sledećih sajtova?

Slika br. 5: Posećenost sajtova "zelenih" organizacija

4. „Sajtovi sa tematikom vezanom za zaštitu životne sredine nisu dovoljno posećeni.“

Većina projekata vezanih za zaštitu životne sredine imaju internet prezentacije. Ono što predstavlja veliki problem je upravo ono što se može videti na slici br. 5 a to je da je posećenost internet prezentacija „zelenih“ organizacija, odnosno organizacija koje se bave zaštitom životne sredine jako mala. Čak 46% procenata ispitanika nije u poslednjih šest meseci ili nikada posetilo nijednu od navedenih internet prezentacija, a sve „zelen“ organizacije koje su navedene bave se pitanjima bitnim za zaštitu životne sredine u Srbiji.

5. „Veliki broj ispitanika čulo je za razne akcije/kampanje konkurse vezane za zaštitu životne sredine putem društvenih mreža.“

Iako je ova hipoteza osporena, jer prema slici broj šest može da se vidi da je televizija ipak najveći izvor informacija, ne može da se ospori da je više od trećine ispitanika, čak 37%, za navedene kampanje čulo putem interneta, i to 8% preko internet portala medijskih kuća, dok je 29% ispitanika za njih

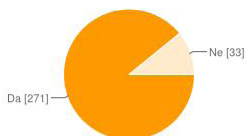
Slika br.6: Kako ispitanici saznaju za kampanje vezane za zaštitu životne sredine

čulo putem društvenih mreža.

Ovaj podatak može da bude jako koristan ako se uzme u obzir da je

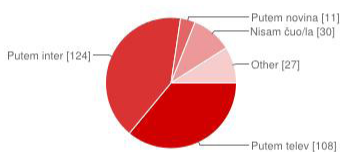
televizijski prostor skup, dok je korišćenje društvenih mreža u najvećem broju slučajeva besplatno.

Da li ste čuli za akciju Sat za našu planetu(Earth Hour)?

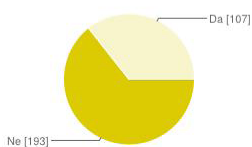
Da	271	89%
Ne	33	11%

Kako ste čuli za akciju Sat za našu planetu(Earth Hour)?

Putem televizije	108	36%
Putem interneta	124	41%
Putem novina	11	4%
Nisam čuo/la za akciju Sat za našu planetu(Earth Hour)?	30	10%
Other	27	9%

Da li ste učestvovali u akciji Sat za našu planetu(Earth Hour)?

Da	193	64%
Ne	107	36%

Slika br. 7: Sat za našu planetu(Earth Hour)

6. „Akcija „Sat za našu planetu“ (Earth Hour) je najbolji primer kako je korišćenje interneta i društvenih mreža u promociji akcija sličnog karaktera odličan potez.“

Akcija Sat za našu planetu je održana u celom svetu, a u Republici Srbiji je ove godine imala veliki uspeh. Uspeh ove akcije može da se pripíše mnogim faktorima, ali jedan od njih je svakako promocija putem društvenih mreža. Sedma slika nam pokazuje da od svih ispitanika, čak 89% je čulo za akciju Sat za našu planetu (Earth Hour), a više od trećine, odnosno 36% je i učestvovalo što je veoma ohrabrujući podatak. Ovi podaci ulivaju nadu u spremnost građana Republike Srbije da se bore za zaštitu životne sredine,

ali ono što je najvažnije i od ključne važnosti za ovo istraživanje jeste da je najviše ispitanika čulo za ovu akciju putem interneta, čak 41%. Ovim podatkom hipoteza je potvrđena i otvara put ka razmišljanju o tome koje su sve prednosti interneta, a posebno društvenih mreža.

3. Komentari ispitanika

Nekoliko pitanja u upitniku koji je rađen za ovo istraživanje je formulisano na takav način da ispitanici treba iskreno da odgovore na postavljena pitanja, i budu jako konkretni, kritični i realni u svojim odgovorima. Pitanja su takođe formulisana tako da odgovor može da pomogne pri primeni rezultata na konkretne marketinške planove u budućnosti, kao i za potencijalna dalja istraživanja na ovu temu.

Od čega zavisi da li ćete podeliti neki sadržaj koji ste pronašli na zvaničnoj stranici medijske kuće, brenda ili poznate ličnosti?

Najzanimljiviji i najkorisniji odgovori na ovo pitanje su sledeći:

„Potrebno je da sadržaj bude zanimljiv, u skladu sa mojim interesovanjima i da mislim da će biti interesantan i ljudima sa kojima se “družim” preko društvenih mreža.“;

„Zavisi od toga koliko interesantan sadržaj koji delim i na koju ciljnu grupu targetiram.“;

„Od toga da li je poruka koju nosi humana i pozitivna.“;

„Od poruke koju nam šalje sadržaj, a koja je kratka, jasna i efektna.“;

„Delim sadržaje na kojima se vidi kako čovek uništava prirodu, kako bih ostalim prijateljima probudila svest o tome.“;

„Uglavnom je to neki sadržaj koji me je privukao jer mi se dopada, slažem se sa određenim stavovima i slično...“;

„Zavisi od toga da li će ta informacija značiti drugima, ako je poučna, ako je njen sadržaj ono što podržavam, pa želim da drugi znaju moj stav o obrazovanju, ekologiji, kulturi.... I naravno, nešto duhovito što želim da podelim sa drugima.“;

Analiza ovih odgovora nam pruža uvid u stanje svesti jednog dela ispitanika, pokazuje nam da se sadržaj koji se deli sa prijateljima često ne zavisi samo od osobe koja bi sadržaj podelila već i od toga kakvi su prijatelji ispitanika, i od toga kakvu sliku bi ispitanik o sebi stvorio deljenjem određenog sadržaja. Poruka koja bi se podelila treba da bude:

zanimljiva;

poučna;

duhovita;

vezana za obrazovanje, ekologiju, kulturu itd.;
humana i pozitivna;
kratka, jasna i efektna.

Poslednje pitanje u anketi je formulisano na način da pruži uvid u to koliko su ispitanici „zelenih“ shvatanja, odnosno kako oni shvataju zaštitu životne sredine, kako su uključeni u taj proces i ako nisu, da li žele da se uključe. Ovim pitanjem je trebalo da se sazna na koji način se najlakše mogu aktivirati građani, kako bi osim što će lakše doći do informacije o programima vezanim za zaštitu životne sredine, njih i podeliti preko profila na društvenim mrežama, ali i učestvovati u tim programima, kako bi se olakšao proces implementacija svetskih „zelenih“ standarda i u Republici Srbiji. Pitanje glasi:

Za kraj bismo vas zamolili da svojim rečima napišete šta za vas predstavlja zaštita životne sredine, na koji način se borite za nju, i ako ne, da li posle popunjavanja ove ankete imate želju da se uključite u neku od aktivnosti.

Najzanimljiviji odgovori su sledeći:

„Za mene zaštita životne sredine podrazumeva NEbacanje otpadaka na zemlju, recikliranje stakla i plastike, u onoj meri koliko država može da isprati, a to je nažalost trenutno jako malo koliko država prati sve i potencira, bacam ostatke pojedene jabuke u zemlju, da je koliko toliko nađubri. Borim se za nju tako što delim svoje znanje sa drugima, širim svest o ekologiji, i učestvujem u volonterskim akcijama za očuvanje sredine.“

„Nije bitno šta za mene predstavlja zaštita kad na jednu moju želju ide stotinu onih zagađivača životnog prostora.“

„Zaštita životne sredine je od vitalne važnosti za sve nas. Veoma vodim računa o tome da ekonomično trošim vodu, struju, gorivo, nikada ne bacam čak ni najmanji papiric van predviđenog mesta za odlaganje smeća, savetujem decu i sve sa kojima sam u kontaktu da se slično ponašaju. Užasava me seča šuma koja je van kontrole u našoj zemlji! Reciklaža me fascinira, radujem se uvođenju iste u našoj zemlji ali ne ovako kako se sada radi, već ozbiljnije i korisnije za planetu i nas. Istinski sam zabrinuta zbog svega lošeg što se na ovoj našoj planeti našom krivicom dešava.“

„Svakodnevna svest o tome kako koristimo životni prostor, na koji način i gde odlažemo otpad, ali i razumno ponašanje na izletima i u prirodi. Mislim da bi češće akcije poput one Očistimo Srbiju značajno doprinele zdravijoj okolini.“

„Za mene životna sredine predstavlja sve ono što nas okružuje, a mi svojim delovanjem utičemo na to, od zemljišta, preko hidrografije, do prirode uopšte. Očuvanjem pomenutog, a to podrazumeva svaki napor

da se ne zagađuje i ne uništava gore pomenuto, štitimo životnu sredinu, što mogu reći i u svoje ime. Nisam do sad učestvovala u nekim od većih i poznatijim aktivnostima ovog tipa, ali bih volela.“

„Kontrola đubreta i štednja energije. Nemam vremena za aktivnosti.“

„Verovatno nedovoljno poznajem ovu tematiku, a imam neku minimalnu želju da se uključim u aktivnost. Uglavnom jer ne poznajem previše materijal. Valja se to izguglati.“

Za razliku od prethodnog pitanja, ovo pitanje je izazvalo burne reakcije ispitanika, i većina je opširno odgovorila na zadato pitanje. Odgovori su uglavnom sličnog sadržaja, i u većini slučajeva se vezuju za reciklažu otpada, potrošnju energije, vode i goriva, očuvanje prirode itd. Većina ispitanika izražava jako negativan stav prema trenutnoj situaciji u zemlji, bilo da za to okrivljuju mentalitet građana ili vlast. Nažalost, mali broj ispitanika je upoznat sa programima koji se bave zaštitom životne sredine u Republici Srbiji, ali veliki broj je zainteresovan da sazna više o njima, kao i da se uključi u njih. Ono što je pozitivno i budi nadu jeste to da većina ispitanika u svojim odgovorima navodi kako se trudi koliko je u njihovoj mogućnosti da sačuva životnu sredinu iako ne učestvuje u organizovanim programima.

4. Zaključak

Osnovna hipoteza ovog istraživanje je glasila:

„Korišćenjem društvenih mreža mogu se efikasnije promovisati programi i akcije vezani za zaštitu životne sredine u Republici Srbiji.“

Analizom rezultata istraživanja došlo se do različitih podataka koji govore o tome koliko se internet koristi, koliko se servisi za društvene mreže koriste kao i koji se sadržaji najviše prate pomoću njih. Osim tih podataka, dobijeni su i podaci o tome kolika je upućenost ispitanika u programe koji se sprovode u Republici Srbiji a vezani su za zaštitu životne sredine kao i u to kakvo je ponašanje ispitanika kada je njihovo lično ophođenje prema životnoj sredini u pitanju.

Dobijeni rezultati dovode do zaključka da bez obzira na to što je televizija i dalje jedan od najpopularnijih medija za dobijanje informacija, korišćenje interneta u tu svrhu je u porastu, naročito praćenjem zvaničnih stranica medijskih kuća. Promišljenim marketinškim planom, uz minimalna ulaganja, može se doći do velikog broja korisnika, upravo korišćenjem servisa za društvene mreže, naročito Facebook-a, koji je najpopularniji. Promišljeni marketinški plan bi podrazumevao da poruka koja se prenosi bude adekvatna, i ne samo u smislu sadržaja, koji mora da bude zanimljiv

i pozitivan, već i da ne bude opterećenje za korisnike, jer samo na taj način će je preneti dalje. S obzirom da većina programa vezanih za zaštitu životnje sredine koji su trenutno aktuelni jeste medijski praćena, treba se posvetiti tome da poruka koja se prenosi navede na akciju, a korišćenjem servisa za društvene mreže to se može lakše i jeftinije postići upravo zato što korisnici servisa za društvene mreže poruke razmatraju na mnogo intimniji način nego kroz druge medije, jer su njihovi profili njihova privatna stvar, koju koriste za razonodu i u privatne svrhe, dok se inetrenet prezentacije tih programa posmatraju iz potpuno drugačije perspektive, sa određenom distancom koja treba da se izbegne da bi program bio uspešan.

5. Literatura

Carr, N. (2010). THE SHALLOWS - What the Internet Is Doing to Our Brains, New York, W.W. Norton & Company;

http://en.wikipedia.org/wiki/Social_networking_service;

Rezultati straživanja Korišćenje društvenih mreža radi promocije zaštite životne sredine.

<http://www.sepa.gov.rs/>

wwf.panda.org

www.merz.gov.rs

www.euractiv.rs

www.iscserbia.org

www.zelenainicijativa.rs

www.zelenazemlja.com

www.ocistimosrbiju.com

www.oplanetise.com

www.greengames.rs

www.cekor.org

www.mogucasrbija.rs

www.zelenasrbija.rs

www.zelenaomladina.org

Summary

The importance of environmental protection in the Republic of Serbia is growing each day. The current state is bad especially since the citizens of

the country lack information about what is it that environmental protection stands for and about all the projects and actions that take place in the Republic of Serbia. This paper shows the results of the research named: Using social networks to promote environmental protection, that proves that if used correctly social networking services would help immensely in promoting environmental protection. It also shows how people use the internet and social networking services, and what kind of message would have an effect on them and would lead them to share it with their friends and family.

Key words:

Social networking services, environmental protection, research, Facebook, Republic of Serbia.

Рада Мирић

Ментор: др Јован Ђирић

Установа: Институт за упоредно право; Правни факултет Универзитета у Београду

ПОЛИТИЧКА ОДГОВОРНОСТ НОСИЛАЦА ЈАВНИХ ФУНКЦИЈА- QUIS CUSTODIET IPSOS CUSTODES?

„Политичка одговорност је она тачка у којој се срећу и додирују политика и право. Од тога како функционише систем политичке одговорности врло много зависи и како се политика и право међусобно мире, допуњавају и решавају конфликтне ситуације.“
(М. Јовичић, 1968)

Увод

Политичко деловање носилаца јавних функција у материјализованом модерном друштву, у доба кризе демократије и њених основних постулата, обесправљеног права, неморала и неетике у бављењу политиком, а политизације свих друштвених сфера- неминовно води, али и омогућава одрицање или негирање одговорности, као и њено свођење или пребацивање на друге политичке актере. Како политику вратити на своје место, да би све остале области могле бити враћене тамо где треба? Како носиоце јавних функција обавезати да делују у општем интересу, а да притом, општи интерес не тумаче субјективно? У раду се анализира правна и ванправна политичка одговорност носилаца јавних функција у Србији, са посебним освртом на деловање политичких партија, које, уместо да буду *conductio sine qua* поп демократије, заправо урушавају демократију и доводе до њеног самоукидања.

Појам, природа и место политичке одговорности у систему одговорности

Политичка одговорност је посебна врста одговорности¹, чија је *differentia specifica* двојна природа: правна и ванправна. Правна политичка одговорност подразумева правом уређена обележја ове одговорности (орган, поступак, санкција), док ванправна политичка одговорност није регулисана правом. Основ политичке одговорности јесте „повреда обавеза моралне природе које леже у основи сваког односа поверења какав везује оне међу којима први поверава другоме да га негде и у нечему представља“, односно нецелисходан рад, тј. поступци који нису у складу са интересима оног органа или тела пред којим се одговара.² И правна и ванправна политичка одговорност имају исту санкцију: губитак функције носиоца јавне функције, али основ изрицања овакве санкције је различит: код правне политичке одговорности основ је одлука Народне скупштине (одлука органа) или оставка (сопствена одлука), док код ванправне политичке одговорности основ је губитак избора (пораз на изборима), као и њено трајање: санкција правне политичке одговорности носиоца јавне функције погађа пре истека мандата, док санкција ванправне политичке одговорности, по правилу, наступа након истека мандата носиоца јавне функције. Ванправна политичка одговорност, иако није регулисана правом, може, и ако је оправдана, најчешће и представља основ правне политичке одговорности.

Управо због ове двојне природе политичке одговорности, правна политичка одговорност се не може посматрати независно од укупног

1 М. Живковић политичку одговорност дефинише као „одговорност за политичко вођство државе, одговорност грађана за сопствену политичку власт, а инстанцу која утврђује њено постојање (по Јасперсу) као силу и победникову вољу, односно шире речено успех“, вид.: М. Живковић, стр. 48. Настанак политичке одговорност се везује за Енглеску и XVII век, када је Дом комуна могао у сваком тренутку да захтева оставку министра, без доказивања кривике, и да му изрекне санкцију- престанак функције. О настанку и развоју политичке одговорности, која допуњује и делом замењује кривичну одговорност, вид.: М. Јовичић, *Лексикон српске уставности*, стр. 207.

2 М. Јовичић, стр. 9/10; М. Станковић, стр. 165. Супротно, да је политичка одговорност потпуно самостална врста одговорности, јер „то што је политичка одговорност понекад делимично правно регулисана, у смислу поступка реализације и крајње санкције (опозива, разрешења), не чини је још обликом правне одговорности, јер њен предмет- оцена целисходности рада и последица- престанак односа политичког поверења, остају увек ванправне природе“, вид.: З. Лончар, „Одговорност лица у управи“, стр. 194. Исто: „Подручје политичке одговорности је рецидив моралитета у политици, тј. онај део политичког морала који се не сматра још толико важним да би се преточио у право“, вид.: Ш. Куртовић, „Imprachment u SAD“, стр. 306, наведено према З. Лончар, „Одговорност лица у управи“, стр. 194.

система правне одговорности (кривична, грађанска и дисциплинска одговорност), док се ванправна политичка одговорност мора посматрати у укупном систему ванправне одговорности (морална, партијска одговорност, итд.), али и референтно у односу на правну политичку одговорност. Носиоци јавних функција (шеф државе, Народна скупштина и народни посланици, Влада и министри, судије и јавни тужиоци) су субјекти и правне и ванправне политичке одговорности.

Правна политичка одговорност

Правна политичка одговорност се мора посматрати у укупном систему одговорности, али и разликовати од осталих облика правне одговорности. Од кривичноправне одговорности, разликује се по томе што: правна политичка одговорност може бити и индивидуална и солидарна, док кривичноправна може бити само индивидуална; правна политичка одговорност подразумева одговорност за незаконит и нецелисходан рад, док кривичноправна- само одговорност за незаконит рад; код правне политичке одговорности министара парламент и „оптужује и суди“, док код кривичноправне одговорности- парламент делује само у фази оптужења, док у осталим фазама поступка делују други органи; санкција правне (и ванправне) политичке одговорности је губитак положаја (престанак вршења функције), док је систем кривичноправних санкција знатно шири и престанак вршења функције је само једна врста санкције (не и једина као код правне политичке одговорности).³ Кривична одговорност јесте одговорност за учињено кривично дело; дисциплинска одговорност је одговорност за повреду обавеза из радног односа,⁴ а грађанскоправна одговорност је одговорност за проузроковану штету. Основ кривичне, грађанске и дисциплинске одговорности је повреда изричитих правних прописа, док је основ правне политичке одговорности- повреда

3 Вид.: Ј. Стефановић, „Кривична одговорност министара и шефа извршне власти, упоређење са њиховом политичком одговорношћу“, Љубљана, 1936, стр. 8-22.

4 Дисциплинска одговорност државних службеника (запослени у државним органима, органима територијалне аутономије и локалне самоуправе и јавним службама), регулисана је Законом о државним службеницима (Сл. гласник бр. 79/2005), а овакав закон је први пут у нашем праву донет 1946. године (Сл. ФНРЈ, бр. 44/48), па 1948. године (Сл. лист ФНРЈ, бр. 53/57), који је важио до доношења Закона о радним односима у државним органима 1991. године, вид.: Д. Симоновић, „Дисциплинска и материјална одговорност државних службеника“, 167-170.

моралне обавезе, тј. односа поверења.⁵ Међутим, и правна политичка одговорност је регулисана правним прописима (као и остали облици правне одговорности), а у првом реду Уставом Р. Србије од 2006. године:

Народна скупштина- Једини начин да парламент као колегијални орган престане са радом пре истека мандата, јесте распуштањем.⁶ Према Уставу Р. Србије, Народну скупштину може да распусти председник републике (указом) истовремено са расписивањем избора за нови састав Народне скупштине, на образложени предлог владе. Влада може сасвим арбитрерно да дефинише разлог распуштања Народне скупштине, али је ова арбитрерност двоструко ограничена: 1) предлог Владе председник Републике може и да одбије и да прихвати и 2) предлог не може бити поднет ако је у Народној скупштини поднет предлог за изгласавање неповерења Влади, ако је Влада поставила питање свог поверења у Скупштини, као ни за време трајања ратног и ванредног стања.

Народни посланици- Уставом Р. Србије од 2006. године, прописана је правна политичка неодговорност народних посланика за изражено мишљење или гласање у вршењу своје посланичке функције (имунитет неодговорности), који аналогно уживају и председник Републике, председник, потпредседник и министри у Влади, судије Уставног суда и Заштитник грађана.

Председник Републике- Једини начин да председнику Републике престане функција пре истека мандата, услед политичке одговорности, јесте разрешењем. Према Уставу Р. Србије, председника Републике може да разреши Народна скупштина, на предлог најмање две трећине народних посланика. Предлог се може поднети само из разлога повреде Устава (нема арбитрерности у погледу разлога за подношење предлога

5 Управо је у основу одговорности критеријум разликовања ових врста правне одговорности, вид.: М. Јовичић, стр. 9. Међутим, „док су кривична, материјална и дисциплинска одговорност редовни облици правне одговорности, политичка одговорност је нередовна, недовољно функционална и у пракси мање применљива одговорност“, вид.: Е. Ставилеци, „Политичка одговорност носилаца јавних и самоуправних функција“, Сарајево, 1973, стр. 15.

6 Ипак, не треба сматрати да распуштањем Народна скупштина престаје да постоји у потпуности, јер и након распуштања, Народна скупштина врши „текуће или неодољне послове“, који су законом одређени. Осим овог „делимичног изузетка“, у Уставу је прописан и „потпуни изузетак“ од правила распуштања Народне скупштине- у случају проглашења ратног или ванредног стања, када се „устоставља њена пуна надлежност“. Вид.: Устав Р. Србије од 2006. године, чл. 109.

као код института распуштања скупштине). С обзиром да је једини надлежан орган за констатовање повреде Устава- Уставни суд, постоји обавеза Уставног суда да одлучи о повреди Устава у прописаном року.⁷

Влада- Политичка одговорност Владе пред Народном скупштином се манифестује *изгласавањем неповерења Влади*.⁸ Предлог за гласање о неповерењу Влади може поднети најмање 60 народних посланика, након чега следи расправа, а затим и гласање у Народној скупштини (апсолутна већина). Међутим, и Влада може Народној скупштини да поднесе предлог за гласање о поверењу Влади, након чега такође следи расправа, а затим и гласање у Народној скупштини (апсолутна већина). Основ за подношење оваквог предлога од стране народних посланика је нецелисходан рад Владе (у предлогу мора бити наведен разлог подношења предлога), док је основ за подношење оваквог предлога од стране саме Владе- изгласавање поверења и добијање подршке и додатног легитимитета од стране Народне скупштине.

До гласања о поверењу Влади може да доведе и интерпелација, уставна категорија која подразумева постављање питања у вези са радом Владе од стране најмање 50 народних посланика, на које је Влада дужна да одговори у прописаном року. Након одговора следи расправа, а затим и гласање у Народној скупштини (апсолутна већина).⁹

Министри - Министарска одговорност (индивидуална правна политичка одговорност, тј. одговорност члана Владе), за разлику од колективне (солидарне) одговорности, тј. одговорности Владе као целине, манифестује се како изгласавањем неповерења поједином члану Владе (за шта се *mutatis mutandis* примењују иста правила

7 Главни недостатак овакве формулације обавезе Уставног суда да одлучи о повреди Устава је што, у случају када Уставни суд утврди повреду Устава- Народна скупштина може, али не мора да разреши председника Републике дужности, јер Народна скупштина одлучује о разрешењу, чиме се доводи у питање уставна одредба да су одлуке Уставног суда коначне, извршне и општеобавезујуће. Вид.: Р. Марковић, стр. 331.

8 У немачком праву се гласањем о поверењу учвршћује позиција канцелара. Бундестаг се истовремено са изјашњавањем о поверењу влади, мора изјаснити и о наследнику канцелара. У британском праву се ретко користи овај институт (током XX века- два пута 1924. и једанпут 1979. године), вид.: И. Пејић, стр. 243/244.

9 Циљ интерпелације је да се, поред обезбеђења јавности рада владе, да и оцена рада владе, па, ако је ова оцена негативна- да се покрене и одговорност владе. Установа интерпелације је „срасла са институтом гласања о неповерењу Влади“, вид.: Р. Марковић, стр. 344, 347. У британском праву, интерпелација има форму захтева за закључење седнице, иако је суштински реч о захтеву за отварање парламентарне расправе; у немачком праву се интерпелација појављује у форми великог питања, а специфична је јер представља право парламентарне фракције, вид.: И. Пејић, „Парламентарно право“, стр. 232-234.

као у поступку изгласавања неповерења Влади као целини), тако и разрешењем појединог члана Владе на предлог председника Владе Народној скупштини, која апсолутном већином гласова доноси одлуку о разрешењу.¹⁰

Оставка носилаца јавних функција и правна политичка одговорност

Право на подношење оставке комплементарно је политичкој одговорности, и правној и ванправној. Подношењем оставке, носилац јавне функције се одриче своје функције и ослобађа од одговорности за будући рад. Оставка је начин престанка функције носиоцу јавне функције његовом сопственом одлуком. У зависности од тога да ли носилац јавне функције доноси одлуку о подношењу оставке услед унутрашњег притиска (носилац јавне функције сам увиђа да је његов рад нецелисходан) или тај притисак долази споља (критичка, тј. стручна јавност увиђа нецелисходност рада носиоца јавне функције), врсте оставке су: добровољна оставка- носилац јавне функције сматра да више није у стању да врши своју функцију на начин на који се од њега очекује, или се његово мишљење разликује од мишљења осталих чланова неког колективног органа, или његов самосталан рад, по сопственој савести, знању и умећу више није могућ и оставка под притиском- носилац јавне функције под притиском јавног мњења (поготово критичке јавности) више не може да обавља своју функцију. У овом случају, притисак долази споља, тј. носилац јавне функције није сам дошао до закључка да његов рад није целисходан као у случају добровољне оставке, већ оставку подноси под притиском јавности која увиђа да је његов рад нецелисходан.

Од врста оставке, треба разликовати и оставку коју носилац јавне функције даје из страха поводом претње извршењем кривичног дела упућене носиоцу јавне функције, што не треба сматрати оставком као чином политичке одговорности, јер се у овом случају не поставља

10 На формирање политичке одговорности министара (с обзиром да овај институт настаје у Енглеској), утицала су два пресудна момента: први, у XVI веку- монарх је изгубио право помиловања министра против кога је покренут поступак *impeachment-a*, па су министри сами подносили оставке како би избегли осуду и други, у XVIII веку- Дом комуна стиче право да именује и разрешава министре, вид.: М. Станковић, стр. 167.

У француском праву, почев од Устава од 1875. године, одговорност министара је вишеструка: политичка, грађанска и кривична. По Уставу од 1958. године, чланови владе су кривично одговорни за радње које учине у вршењу својих дужности, а које се сматрају злочинима или преступима у тренутку када су учињене, вид.: Ј. Мазард, стр. 4.

питање политичке одговорности носиоца јавне функције, већ кривичне одговорности учиниоца кривичног дела.¹¹

Председник Републике има право на подношење оставке, коју подноси председнику Народне скупштине.¹² Ово право има и председник Владе, који, истовремено са подношењем оставке председнику Народне скупштине, о њој обавештава председника Републике и јавност. Члан Владе може поднети оставку председнику Владе, коју председник Владе доставља председнику Народне скупштине. У свим поменутих случајевима, Народна скупштина констатује оставку на првој наредној седници, и даном констатовања оставке носиоца јавне функције престаје функција подносиоца оставке.

Ванправна политичка одговорност

Ванправна политичка одговорност је врста политичке одговорности, која није регулисана правом, али која може бити основ за правну политичку одговорност. За разлику од правне политичке одговорности, која подразумева одговорност носилаца јавних функција пред Народном скупштином, ванправна политичка одговорност подразумева одговорност носилаца јавних функција пред јавним мњењем, тј. грађанима. Иако нема свој основ у правним актима попут правне политичке одговорности, ванправна политичка одговорност данас поприма све већи значај јер се извршна власт издиже изнад осталих врста власти (упркос прокламованом начелу поделе власти),¹³ па правом установљени механизми којом се санкционише нецелисходан рад извршне власти често нису довољни.¹⁴ Зато ванправна политичка одговорност, тј. одговорност носилаца јавних функција пред јавним мњењем, тј. грађанима, јесте јако значајан инструмент који помаже правној политичкој одговорности да боље функционише.

11 Оставка може имати позитиван карактер (по правилу), а изузетно и негативан карактер, када се претња оставком користи као средство притиска на орган коме се оставка подноси, вид.: М. Јовичић, стр.179/180. О оставци, такође вид.: М. Стробл, стр. 5.

12 Подношење оставке од стране носилаца јавних функција уређено је у Уставу Р. Србије од 2006. године: председник Републике (чл. 116), Влада (чл. 128, 132. и 133).

13 „Савремене уставне системе карактерише слабљење улоге парламента у уставном животу земље. То се изражава у сужавању, готово ишчежавању законодавне функције парламента, чему доприноси јачање улоге егзекутиве и све непосреднији контакти који се успостављају између власти и грађана“, вид.: Р. Марковић, стр. 277.

14 Ванправна политичка одговорност политичара се процењује на основу „испуњених или изневерених обећања“. Могуће је и да се околности у међувремену промене, када носилац јавне функције треба да поднесе оставку, вид.: Ч. Чупић, стр. 30.

Основни начин да се јавно мњење упозна са радом носилаца јавних функција је путем мас-медија (штампаних и електронских). Јавности се председник Републике обраћа путем мас-медија, док се јавност рада народних посланика огледа у ТВ преносу седница.¹⁵ Јавност рада министара се такође огледа у изјавама које они дају путем мас-медија. Јавност рада судија се обезбеђује путем доступности судских одлука на Интернет порталима судова, као и издвојеним мишљењима судија.

Да би се на најбољи начин могла постићи јавност рада извршне власти, пре свега, потребна је професионална одговорност мас-медија. Слобода штампе је уистину слобода само ако је новинару остављена могућност да на задату тему одговори сопственим истраживањем, путем свог знања и талента.¹⁶ Ако су мас-медији слободни (у односу на позицију и опозицију), може се говорити о јавности рада носилаца јавних функција, а у супротном- о манипулацији бирачким телом. Јавност рада је неопходна да би бирачко тело имало увид како носиоци јавних функција испуњавају своја предизборна обећања и како се у свом политичком деловању руководе општим интересом и правним поретком. Санкција ванправне политичке одговорности је пораз на наредним изборима.

Осим професионалне, важна је и партијска одговорност као ванправна политичка одговорност, која подразумева одговорност носиоца јавне функције према сопственој партији захваљујући којој је дошао на функцију. Један исти човек доживљава велики преображај од партијског активисте до носиоца јавне функције, од ситног политичара до великог државника. На том путу преображаја, носилац јавне функције упоредо седи на две столице- државној и партијској, не желећи да устане ни са једне од њих.¹⁷ Тако се дешава

15 Иницијатива за укидање преноса скупштинских седница може се оспорити контра-иницијативом- за отварање посебног ТВ канала на којем би биле емитоване само скупштинске седнице (или који би био намењен реализацији јавности рада свих носилаца јавних функција, а не само Народне скупштине).

16 Правну државу не чини само стриктна и доследна подела власти, тржишна привреда и слободна приватна иницијатива, плурална, вишестраначка демократија, поштовање закона, независност судства, већ, између осталог, и слободни и независни медији, вид.: В. Камбовски, „Приступ проблему успостављања правне државе“ у зборнику радова: Правна држава, 1991, стр. 44, наведено према: Н. Мрвић-Петровић, Ј. Ђирић, стр. 74.

17 Начини за демократизацију унутрашње структуре политичких партија јесу: прво, статутарно ограничење мандата председнику партије на два избора, до четири године и друго, препуштање вођења партија од стране председника партија који су постали носиоци јавних функција- члановима који нису изабрани на функције. Тако председник Републике, председник Народне скупштине, председник Владе и чланови Владе- не би више могли да буду на челу партија, вид.: Ч. Чупић, „Политика и одговорност“, стр. 33.

да носиоци јавних функција не одговарају ни по основу патријске (тј. ванправне политичке одговорности), ни по основу правне политичке одговорности, што је недопустиво за демократско друштво. С обзиром на значај политичких партија, тј. да „прожимају“ све остале демократске институције, да одређују начин рада и садржај одлука парламента, да активност рада владе зависи од опредељења владајуће странке (или странака), да лични став учесника избора одређују странке, и да исход избора такође зависи од односа снага између странака,¹⁸ као и да носиоци јавних функција немају обавезу да иступе из партија по ступању на функцију, произлази да је неопходно уредити партијску одговорност тако да се партије морају кретати у нормативном оквиру за њих уређеном како не би долазиле до изражаја рђаве стране партија¹⁹ које имају далекосежне последице- урушавање демократије и стварања партијске државе.

Веома је важан и однос ванправне политичке одговорности и моралне одговорности, јер се ванправна политичка одговорност у укупном систему одговорности јавља као прелазна одговорност од моралне ка правној политичкој и уопште правној одговорности. Морална одговорност се разликује од ванправне политичке одговорности по санкцији: санкција ванправне политичке (као и правне политичке одговорности) је престанак вршења функције, док је санкција моралне одговорности грижа савести, унутрашња борба са самим собом. Морална одговорност је увек индивидуална, а њена санкција, нажалост, недовољно снажна када је у питању нецелисходан рад.

18 В. Гоати, стр. 39.

19 Рђаве стране политичких странака су: стереотипизирају јавно мњење и чак фабрикују вештачко мњење; гуше лично мишљење, самосталност и критичност; развијају нетрпељивост, пристрасност; негују конформизам мишљења у свом оквиру, одржавајући строгу дисциплину; више се обраћају страстима и осећањима него разуму маса; уместо развијања индивидуе и личности, оне стварају човека масе, безличног и неодговорног; њихова делатност је механизована, крута, униформна; оне гуше јаке личности, талентоване, самосталне и непокорне државнике, а фаворизују осредњост која се покорава страначкој дисциплини и интересу; оне стварају професионалне политичаре, потискујући обичног грађанина из политике; оне гуше слободу ради дисциплине и стварају аутоматизоване и пасивне чланове; слабе везу између гласача и њихових посланика, потчињавајући ове последње строгој страначкој дисциплини, услед чега они губе слободу делатности у парламенту, а тиме и политички ауторитет, а исто важи и за министре, тј. владу; уместо истицања и заштите јавног интереса, оне служе за задовољавање посебних интереса, које облаче у рухо јавних интереса; шире корупцију; услед колективног вршења власти и страначке пристрасности оне заснивају неодговорност политичара; оне ограничавају могућност истицања нових политичких идеја, спречавају људе да се удружују према свом ставу о конкретним питањима, итд. Вид.: Р. Лукић, стр. 238.

Одговорно друштво и политичка одговорност

Проф. М. Јовичић је уочио недостатак Закона о одговорности у нашем правном систему, у којем би биле обухваћене све врсте одговорности.²⁰ Доношење једног оваквог закона допринело би јасном разграничењу између врста правне одговорности међусобно, као и између правних и ванправних одговорности. Посебно би овакав закон допринео разумевању политичке одговорности, која је двоструко специфична: прво, политички одговорарају само носиоци јавних функција, и, друго, политичка одговорност има двојну природу: правну и ванправну, па се тако јавља као гранична одговорност- делимично у сфери права, а делимично ван ове сфере.

Значај одговорног друштва је непроцењив. Одговорно друштво настаје након окончаног процеса одвикавања од корупције, криминала, нестручности и незнања, и започетог процеса навикавања на одговорност за знање и незнање, стручност и нестручност, за таленат и квалитет. Одговорно друштво подразумева одговорне носиоце јавних функција, али и одговорне грађане. Добровољна оставка је у оваквом друштву не само неминовна, него и честа појава, а политика није бизнис. Носиоци јавних функција не само да прихватају одговорност за нереална предизборна обећања, већ и не дају таква обећања; делују у општем интересу, занемарујући личне жеље и планове за време трајања мандата. Одговорно друштво налази механизме да превазиђе постојећи дисбаланс између осећаја (све)моћи носилаца јавних функција и (не)моћи грађана са једне стране, али и осећаја моћи носилаца јавних функција и осећаја одговорности. Одговорно друштво је једно цивилизацијско достигнуће, као што је и одговорност део личне културе сваког појединца.

Примери политичке (не)одговорности

Ефикасно функционисање система одговорности подразумева поштовање овлашћења и обавеза у оквиру поделе власти, поштовање Устава и читавог правног поретка, као и санкционисање сваког облика неодговорности. Нажалост, примери политичке (не)одговорности су бројни: неиспуњавање/ лоше испуњавање предизборних обећања;

20 Тако би се постепено стварала "атмосфера одговорности" у нашем друштву и поставио основ за предузимање репресивних мера за случај утврђене одговорности, вид.: М. Јовичић, стр. 170.

неуважавање мишљења стручне јавности, тј. интелигенције;²¹ покушај егзекутиве да анулира значај судске власти; непримењивање донетих закона, као и доношење нових који су потпуно неусаглашени са правним поретком;²² страначко запошљавање нестручних, неквалификованих кадрова, а отпуштање квалификованих који припадају другој или другачијој политичкој оријентацији; готово апсурдно неговање несклада у третману запослених у јавном сектору у односу на запослене у приватном сектору- где су запослени у јавном сектору презаштићени, а запослени у приватном сектору делимично заштићени или потпуно незаштићени; рад који је у супротности са општим интересом, јер је исувише усмерен на остварење личног интереса...

Нека питања ипак остају отворена: Да ли треба и кривично санкционисати одговорност за неиспуњена предизборна обећања након истека мандата? Тада би се предизборна обећања са поља политичке одговорности померила на поље кривичне одговорности. Даље, да ли општи (национални) интерес треба да буде нормиран? И, најважније, како обавезати носиоце јавних функција да делују у општем интересу?

Закључак

„Од свих средстава противу злоупотреба власти, одговорност државних органа јесте практички најважнија. Она рађа у самим органима једно нарочито осећање- осећање одговорности, које их, као нека унутрашња сила, уздржава од злоупотреба власти. Добро

21 Мишљење струке се не уважава чак ни када је једногласно у осуди. У првом покушају реформе правосуђа, у нашем друштву, али ни у Европској унији, није било слуха за вапајем немоћи који би могао да проистекне из овакве реформе: „У свом Аналитичком извештају, Европска комисија исправно је приметила да извршна власт и даље има недопустиво велики утицај на избор судија, али се чини да је њена оцена спроведених промена у односу на мрежу судова и нове процесне прописе превише оптимистична и да се сувише ослања на изјаве Министарства правде, а премало на практичне резултате и оцене стручне јавности“, вид.: А. Кнежевић Бојовић, М. Рељановић, „Реформа правосуђа“, стр. 90, доступно на: <http://www.comparativelaw.info/20130225uprs.pdf>, приступ: 29.4.2013. године.

22 Закон о рехабилитацији (Сл. гласник, бр. 33/2006) је усвојен, али није обухватио рехабилитацију у ширем смислу (накнаду штете, нематеријалне и материјалне, претрпљене услед политичке репресије), писан је несигурним правничким језиком, а обилује и другим мањкавостима, вид.: Ј. Трукуља, Рехабилитација политичких осуђеника у Србији, доступно на: <http://www.hereticus.org/arhiva/rehabilitacija-politickih-osudenika-u-srbiji-1.html>, приступ 10.4.2013, због чега је донет нови Закон о рехабилитацији (Сл. гласник, бр. 92/11) са ограниченим роком важења, тј. до 15.12.2016. Са друге стране, Закон о одговорности за кршење људских права (Сл. гласник 58/2003), усвојен је и поред критике струке због бројних мањкавости, али до данас није примењен иако је ограниченог трајања (на период од 10 година, тј. до 11.6.2013. године, вид.: З. Ивошевић, Лустрација на „српски начин“, доступно на: <http://www.hereticus.org/arhiva/2003-2/lustracija-na-srpski-nacin%E2%80%98%E2%80%98.html/1>, приступ: 5.4.2013. године.

организованом одговорношћу државни се органи, тако рећи, васпитају за савесно вршење својих функција.“ (С. Јовановић, 1922)

Политичка одговорност је од насушне важности за функционисање демократског поретка. Ипак, запажа се слабљење правне политичке одговорности у корист ванправне политичке одговорности. Грађани, који су по Уставу носиоци суверености, осуђени су на ишчекивање краја мандата носилаца јавних функција, тј. избора, како би нецелисходан рад казнили изборним неуспехом. Међутим, када дође време избора, појединачне грешке за које носиоци јавних функција треба да одговарају, потискују се услед дневнополитичких тема.²³ Тако се бирачко тело своди на гласачку машину, а једина одговорност која се у читавом поступку одговорности на крају утврди јесте- одговорност народа, што је још један у низу бојкота увођењу система одговорности.²⁴

Као разлози политичке неодговорности, могу се уочити: обавезивање на испуњење нереалних обећања, недоношење стратегија или непоштовање донетих, пребацивање одговорности на друге актере (претходне носиоце јавних функција), негирање политичке одговорности, бављење личним интересом на уштрб општег, као и игнорисање права (непоштовање и непримена донетих закона) и свођење права на средство за бављење политиком, тј. што дужи остатак на власти.

Из свега наведеног, јасно је да у сваком демократском друштву једно од главних питања остаје: *Quis custodiet ipsos custodes?*, тј. „Ко чува чуваре?, односно „Ко контролише контролоре?“. За будућност (опстанак) демократије, најважније је да бирачко тело може да контролише своје представнике.²⁵

23 “Дефинитивно, данас свуда у свету, а не само у Великој Британији, долази до слабљења парламентарне одговорности у корист изборне одговорности. А када дође време избора, онда у први план избијају неке друге теме, политичке флоскуле, идеолошке питалице, које уз читав низ медијских манипулација, политичке пропаганде и демагогије, учичу да се једноставно забораве конкретни догађаји који су се догодили пре једне, две или три године, вид.: Н. Мрвић-Петровић, Ј. Ђирић, стр. 72/73.

24 Тако се пласира идеја да је народ крив јер је изабрао одређене носиоце јавних функција на изборима који нису целисходно обављали своју функцију, а не носиоци јавних функција зато што нису радили како треба-што представља пример политичке неодговорности, тј. пребацивање одговорности на поље морала.

Са друге стране, скептику у погледу одговорности не занима да ли за нас има смисла да када се све узме у обзир осуђујемо једни друге за оно што чинимо. Она чак може прихватити да смо са становишта моралности понекад овлашћени, а можда чак и обавезни да осуђујемо, а теза да поудани позитивни судови о осудивости никада нису оправдани, вид.: Г. Росен, стр. 93.

25 „Демократији су исто толико потребни они који воде, као и они који стају на пут

Литература

- Миодраг Јовичић, „Одговорност носилаца јавних функција- упоредноправна студија“, Институт за упоредно право, Београд, 1968;
- Миодраг Јовичић, „Лексикон српске уставности 1804-1918“, Филип Вишњић, Београд, 1999;
- Ратко Марковић, „Уставно право и политичке институције“, Сл.гласник и Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2008;
- Јовица Тркуља, „Освајање демократије- оглед о посткомунизму“, Издавачка агенција Драганић, Београд, 1993;
- Владимир Гоати, „Транзиције и институције“, Центар за економска истраживања, Београд, 2002;
- Јован Стефановић, „Кривична одговорност министара и шефа извршне власти, упоређење са њиховом политичком одговорношћу“, Љубљана, 1936;
- Милош Живковић, „Правна одговорност за јавну реч“, у: „Етика јавне речи у медијима и политици“, Центар за либерално-демократске студије, Београд, 2004;
- Радомир Лукић, „Политичке странке“, Научна књига, Београд, 1981;
- Чедомир Чупић, „Политика и одговорност“, Politeia, Београд, 2010;
- М. Станковић, „Политичка одговорност владе- уставноправна студија“, у: „Развој правног система Србије и хармонизација са правом ЕУ- прилози пројекту“, Београд, 2008;
- Зоран Лончар, „Одговорност лица у управи“, у: „Реконструкција правног система Југославије на основама слободе, демократије, тржишта и социјалне правде“, 1998;
- Наташа Мрвић-Петровић, Јован Ђирић, „Сукоб јавног и приватног интереса- у троуглу моћи, новца и политике“, Војноиздавачки завод и Институт за упоредно право, Београд, 2004;
- Ирена Пејић, „Парламентарно право- француски, немачки, британски, српски и пример Европског парламента“, Центар за публикације, Ниш, 2006;
- Маја Стробл, „Политичка одговорност за вршење јавних служби у локалним (децентрализованим заједницама), СУПЈ, Београд, 1969;
- Есад Ставилеци, „Политичка одговорност носилаца јавних и самоуправних функција“, докторска теза, Сарајево, 1973;
- Драгољуб Симоновић, „Дисциплинска и материјална одговорност државних службеника“, у зборнику „Радни однос државних службеника“, 2006;
- Жан Мазард, Кривична одговорност у вршењу јавних функција и у предузећима, СУПЈ, Београд, 1969;
- Gideon Rosen, „Scepticism about moral responsibility“, у: J. Hawthorne,

погрешној политици и ароганцији власти. Јер, демократија је облик политичког режима, а не еуфорични излив емоција народних маса“, вид.: Ј. Тркуља, стр. 196.

„Philosophical Perspectives 18“, Ethics, 2004; преведено- Гидеон Росен, „Скептицизам у погледу моралне одговорности, у: Одговорност индивидуална и колективна, Сл. Гласник, Београд, 2010.

Правни извори:

Устав Републике Србије (Сл. гласник 98/2006).

Интернет извори:

<http://www.comparativelaw.info/20130225uprs.pdf> - Ана Кнежевић Бојовић, Марио Рељановић, „Реформа правосуђа“, у: „Усклађивање права Републике Србије са правним тековинама ЕУ: приоритети, проблеми, перспективе“, Институт за упоредно право, 2012;

<http://www.hereticus.org/arhiva/rehabilitacija-politickih-osudenika-u-srbiji-1.html> - Јовица Тркуља, Рехабилитација политичких осуђеника у Србији (1), Hereticus, 2008;

<http://www.hereticus.org/arhiva/2003-2/lustracija-na-srpski-nacin%E2%80%98E2%80%98.html/1> - Зоран Ивошевић, Лустрација на „српски начин“, Hereticus, 2003.

Summary

The political activities of public officials in the materialized modern society, during the crisis of democracy and its basic postulates, disenfranchised law, immorality and nonethics in dealing with the politics and the process of politicization of all the social spheres- inevitably leads, but allows too abnegating and denial of responsibility and its reduction or switching to the other political actors. What is the way of returning the policy on its place, so the other areas could be returned to where they should be? What is the way of committing the public officials to work in the common interest and not to interpret the public interest on their own?

In this paper are analyzed the legal and extralegal political responsibilities of public officials in Serbia with a special focus on the activities of political parties which, instead of being *condictio sine qua non* of democracy, in fact undermine democracy and contribute to its self-abolition.

Key words:

Legal and extralegal political responsibility, resignation, responsible society.

Saša Mešter

Tutor: mr Dragan Živojinović

Ustanova: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu

BUDUĆNOST SINO-AMERIČKIH ODNOSA: UTICAJ EKONOMSKE MEĐUZAVISNOSTI NA SMANJENJE MOGUĆNOSTI IZBIJANJA SUKOBA

Uvod

Savremeni svet u procesima globalizacije postaje sve više međuzavisan. Dinamični i brzo menjajući odnosi u osnovi utiču na tradicionalna poimanja ideja suvereniteta, bezbednosti i interesa. Ovi procesi brzih promena dovode i do novih dilema i pitanja: da li i na koji način međuzavisnost utiče na države i njihove interese i da li najpodesnije rešenje u suštinski međuzavisnom svetu treba tražiti u sve intenzivnijoj i otvorenijoj saradnji među glavnim akterima ili je neminovni ishod procesa koji oblikuju današnji svet sukob interesa koji će dovesti do novog svetskog konflikta.

Svetska ekonomija 21. veka dobija nove obrise i nove centre moći. Strateški i ekonomski centar sveta postaje azijsko-pacifički region, sa Sjedinjenim Američkim Državama i NR Kinom u njenom središtu¹.

Početak oblikovanja svetske ekonomije kakva je ona danas započeo je 70tih godina 20. veka, a glavnu ulogu u tom procesu odigrale su SAD usmeravajući svoju pažnju ka NR Kini. Potreba SAD za ekonomskom saradnjom i otvaranjem Kine potekla je iz krugova američkih republikanskih političara i delova krupnog kapitala i podsticana je kao važna i potrebna u svetlu tadašnjih dešavanja i negativnih reakcija na krizu dolara u SAD, pogoršanje kinesko-ruskih odnosa, kao i očiglednog neuspeha Vijetnamskog rata. Kina i SAD su ostavili svoja neprijateljstva po strani i udružili se kako bi što uspešnije obuzdali SSSR i otvorili vrata ekonomskoj saradnji.

Godina 1973. predstavljala je prekretnicu u međunarodnim odnosima, jer je, kako je tvrdio Hans Morgentau, bila istorijski presedan zato što je

¹ Sino-američki odnosi naziv je za međunarodne odnose NR Kine i SAD. Navedeno prema: en.wikipedia.org

razdvojila vojnu moć od ekonomske.² Upravo je naftna kriza ukazala na značaj ekonomske moći i uticaja ekonomske međuzavisnosti na odnose između država u odnosu na dotadašnje konfliktno rešavanje ključnih ekonomskih sporova. Ta godina je bila jedna od ključnih i u formulisanju okvira buduće saradnje i otvaranja NR Kine ka svetu, prvenstveno ka SAD jer su se, po prvi put u savremenoj istoriji, ekonomske potrebe i interesi postavile iznad vojnih, ideoloških i dr.

NR Kina je prešla trnovit i težak put od zatvorene i izolovane komunističke zemlje do aktivnog i značajnog aktera u svetskoj politici. Otvaranje Kine, započeto 1970tih, bilo je proizvod reformi sprovedenih pod Deng Xiaopingom i uz podršku SAD. Kinesko tržište otvorilo je vrata za plasman kapitala i tehnologije američkim kompanijama u tada nerazvijenu Kinu. Ideja vodilja usmerenog ekonomskog razvoja i saradnje NR Kine sa drugim državama od tog vremena pa do danas, uprkos brojnim neslaganjima neekonomske sadržine, jasno je podvučena poznatom pragmatičnom izjavom Deng Xiaopinga, da „nije važno da li je mačka crna ili bela – sve dok uspešno lovi miševé“.

Ovaj kratak uvod pokazuje da su upravo potrebe tržišta, uz sve političke razloge i razmimoilaženja, otvorile vrata do tada nezamislivoj saradnji dve ideološki suprotstavljene zemlje i to u periodu Hladnog rata. Značaj ekonomskih interesa počinje već tada da preoblikuje suštinu nacionalnog interesa.

Cilj ovog rada je da, praveći kratak kritički osvrt na teorije međunarodnih odnosa koje se bave teorijom međuzavisnosti, na primeru ekonomske saradnje Kine i SAD ukaže na svu kompleksnost međuzavisnosti kao i na njene efekte. Osnovni argument ovog rada, koji ćemo pokušati da podržimo činjenicama i primerima, jeste da je ekonomska međuzavisnost mehanizam koji dovodi mogućnost izbijanja sukoba na najmanju moguću meru jer podstiče racionalno, tržišno, razmišljanje aktera svetske politike, i predstavlja osnovu i okvir za dalju saradnju proizvođači koristi koje prevazilaze moguće troškove.

Posle objašnjenja pojma međuzavisnosti i kratkog pregleda teorijskih posmatranja dve najznačajnije škole međunarodnih odnosa, u drugom delu rada pružićemo pregled ekonomskih odnosa i problema koji postoje između ove dve države, a ujedno ćemo argumentovanim stavovima i činjenicama pokušati da dođemo do potvrde naše tvrdnje. Na kraju ćemo zaključiti sa odgovorom na postavljeno pitanje i predviđanjima mogućeg

2 Naj, Džozef S. Kako razumevati međunarodne sukobe: uvod u teoriju i istoriju. Beograd: Stubovi Kulture, 2006, str. 191.

razvoja događaja i rešenjima koja bi trebalo razvijati u odnosima Kine i SAD.

Ključni pojam: ekonomska međuzavisnost država

Međuzavisnost se odnosi na situacije u kojima države utiču jedna na drugu. Jednostavno rečeno, međuzavisnost znači uzajamnu zavisnost³. Međuzavisnost utiče na ponašanje država i u relativnoj meri ograničava njihovu mobilnost i mogućnost korišćenja sredstava koja su im na raspolaganju. Međutim, dolazimo do problema kada postavimo pitanje kako se korist deli među međuzavisnim akterima. Liberalni teoretičari govore najčešće o zajedničkom dobitku. S druge strane, realisti razmatraju koristi kroz prizmu apsolutnih (koliko ja dobijam, jedino je važno) i relativnih (koliko dobijaju drugi, odnosno ko dobija više) dobitaka. I jedna i druga razmatranja su nepotpuna. Korist koje ostvaruju odnosne države ne mogu se izjednačavati. Međuzavisnost se može odnositi na isprepletenost političkih, vojnih, ekonomskih, socijalnih ili kulturnih veza, te i koristi mogu biti višestruke i teško merljive. S druge strane, percepcija koristi od međuzavisnosti se takođe treba uzeti u obzir.

Jedan uspešan primer iz prošlosti jasno ilustruje koristi od međuzavisnosti koje liberali ističu: odnos Francuske i SR Nemačke posle II svetskog rata. Ekonomsko povezivanje koristilo je i jednoj i drugoj strani. Međutim, politička korist u prvim godinama integracije nesumnjivo je bila na strani Nemačke, dok je daleko veće ekonomske koristi imala Francuska kroz CAP⁴ koji je u najvećoj meri finansirala Nemačka. Potreba da se obuzda ekonomski rast bilo koje od dve zemlje je konstantno umanjivana, jer je u novim okolnostima ekonomski razvoj Nemačke značio i ekonomski razvoj Francuske, i obrnuto.

Liberali tvrde da je ekonomska (trgovinska) saradnja ključna jer vodi države definisanju svojih nacionalnih interesa na način kojim rat postaje manje značajna tema za njih. S druge strane, rat je danas postao ekonomski neisplativ, da parafraziramo N. Ejndžela, jer su štete prouzrokovane ratom, u sistemu međuzavisnosti koji nesumnjivo postoji, nesagledive i nenadoknadive mogućim koristima od ratne pobede. Uzrok sukoba se često javlja i u potrebi novih sila da promene svoj međunarodni položaj. Ono što posedovanje ekonomske moći omogućava, jeste mogućnost da putem nje države izmene svoj položaj bez uplitanja vojnog arsenala. Očigledan primer

3 Džozef S. Naj, *ibid*, str. 191

4 Zajednička poljoprivredna politika Evropske zajednice (Evropske unije)

ovoga je uspeh Nemačke da putem uspešnog ekonomskog razvoja postane uticajan akter na međunarodnoj sceni.

Realisti poput Keneta Volca, međutim, smatraju da visok stepen međuzavisnosti ne samo da ne smanjuje izgleda za izbijanje sukoba već ih povećava. Oni smatraju da se rat ne vodi između država koje nisu međusobno povezane interesno isprepletane, već je situacija upravo suprotna.⁵

Autor ovog rada smatra da upravo uzajamna povezanost i saradnja među državama umanjuje izgleda za izbijanje sukoba putem smanjivanja neizvesnosti i nepredvidljivosti anarhične strukture međunarodnog sistema održavanjem stalne komunikacije, razmenom informacija, stavova i predočavanjem budućih planova i koraka. Ekonomski razvoj države je danas nemoguć bez saradnje i povezivanja sa drugim državama. On dovodi do akumuliranja ekonomske moći kao važnog instrumenta moći u celini. Koristi koje donosi saradnja na ekonomskom planu, a koje ćemo objasniti kasnije na primeru odnosa NR Kine i SAD, daleko prevazilaze štete koje nastaju ili mogu nastati kao posledice međuzavisnosti i suprostavljenih interesa.

Sino-američki odnosi u 21. veku: ekonomska saradnja ili sukob

Isprepletenost bezbednosnih i ekonomskih interesa karakteriše svu kompleksnost odnosa između NR Kine i SAD. 2001. godina je prekretnica u odnosima ove dve države. Posle terorističkog napada 9/11 sino-američki odnosi doživeli su uspon nakon decenije propuštenih prilika i sporenja. 9/11 je pokazao da upravljanje i rešavanje izazova, rizika i pretnji imanentnih civilizovanom svetu danas zahteva globalnu koordinaciju i kooperaciju. Ovaj događaj je uticaj na porast saradnje između SAD i Kine, probubivši njihovu saradnju na raznim poljima, učvršćujući je i na ekonomskom. Upravo 2001. godine, dva meseca posle 9/11 NR Kina postaje članica STO. Dodatni faktor nastavku otopljanja odnosa i ubrzanog razvoja saradnje bio je i dolazak Džordža Buša mlađeg na mesto predsednika SAD.⁶

Ekonomski razvoj Kine, iniciran otvaranjem tržišta ka međunarodnoj areni 1979. godine, u osnovi je povezan sa razvojem radno-intenzivne industrije zasnovane na jeftinoj radnoj snazi. Umrežavanje američkog i

5 Waltz, N. Kenneth. *The Myth of National Interdependence*. in: Charles P. Kindleberger, ed., *The International Corporation. A Symposium* (MIT Press, 1970), as chapter 8, pp. 204-223.

6 Dž.V.B. republikanski predsednik, negovao je odnose sa krupnim kapitalom i MNK. Već je ukratko objašnjena uloga MNK krupnog kapitala koja je odigrala ključnu ulogu 70tih godina u procesu otvaranja Kine ka ostatku sveta.

kineskog tržišta dovelo je do konstantnog povećavanja trgovinske razmene. Veliki broj investicija velikih američkih kompanija u NR Kini, kao i uvoz u SAD jeftine robe za potrebe narastajuće srednje klase karakterističan je opis ekonomske saradnje dve zemlje od kraja 70tih godina 20. veka. Ulazak NR Kine u STO obezbedio je liberalniji pristup njenoj robi širom sveta, što 10 godina kasnije omogućava ovoj azijskoj zemlji da postane najveći izvoznik na svetu, i drugi po veličini, posle SAD, uvoznik roba i usluga. Njen izvoz je od 510 milijardi \$ 2001. dostigao cifru od 3.000 milijardi \$ 2012. godine.⁷

SAD su najveći spoljnotrgovinski partner Kine, te su one i zaslužne najvećim delom, imajući u vidu suficit koji Kina ostvaruje u trgovini sa SAD-om, za nagomilavanje deviznih rezervi Kine, koje su dostigle rekordnih 3,3 triliona dolara. S druge strane, Kina je najveći inostrani kreditor SAD, i raspolaže državnim obveznicama SAD u vrednosti od preko 1250 milijardi dolara.⁸ Konstantno povećanje američkog spoljnotrgovinskog deficita na račun Kine, postalo je predmet nesuglasica dve države. Povezano sa ovim, potcenjena vrednost jena kao uzrok jeftinog kineskog izvoza podstiče sve veći broj zahteva za njegovom apresijacijom od strane SAD. NR Kina veoma sporo odgovara na ove zahteve, imajući u vidu posledice koje bi pretrpela.⁹ Ona zato održava stabilnost međunarodnog ekonomskog sistema, kupovinom američkih državnih obveznica kako bi pokrila doštampavanje dolara potrebnih za plaćanje uvoza njihove robe. Kina kupuje dolare doštampavajući jen, i time izaziva inflaciju u zemlji koja je, paradoksalno, veća nego u SAD, zemlji potrošaču. Ovo je očigledan primer međuzavisnih odnosa, i pokazatelj osetljivosti i upućenosti ekonomskih sistema jednih na druge. Međutim, koristi koje ovaj sistem proizvodi su očigledne. Razvoj NR Kine i saradnja sa SAD u prethodnih 30 godina uticali su na snižavanje stope siromaštva u obe države, omogućile uspon privreda obe zemlje, otvaranje novih radnih mesta, obezbeđenje širokog spektra pristupačnih proizvoda široj populaciji, kao i sticanje značajnih profita američkim kompanijama koji su omogućili veća ulaganja u tehnološka istraživanja i inovacije.

Razne su mogućnosti i pravci delovanja ove dve države u međusobnim odnosima u sadašnjim okolnostima. Kina može "baciti SAD na kolena", pretnjom da će pustiti u prodaju svoje rezerve američkih obveznica. Međutim, postavlja se pitanje mogućih posledica ovog postupka. Ovaj

7 <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/rankorder/2078rank.html?countryname=China&countrycode=ch®ionCode=eas&rank=2#ch>

8 O spoljnom dugu SAD videti više u: <http://www.treasury.gov/resource-center/data-chart-center/tic/Documents/mfh.txt>

9 *Economic Scenarios*. Issue 11

potez bi tada smanjio vrednost dolara, oslabio platežnu sposobnost privrede SAD, i posledično ugrozio kineski uvoz koji bi doveo do gubitka poslova u Kini i povećao međunarodnu ekonomsku i političku nestabilnost.¹⁰ To su očigledne posledice mogućeg konflikta dve strane, koji čak i ne mora da preraste u otvoreni sukob. SAD nisu posebno ranjive na potencijalni trgovinski embargo na kinesku robu jer bi potencijalni gubitak te robe mogle da kompenzuju kupujući je negde drugde, dok Kina ima snažne unutrašnje podsticaje da izvozi u SAD. S druge strane, potencijalna veličina kineskog tržišta za američku robu i domaća potražnja za kineskom robom koja održava potrebe niže srednje klase u SAD utiču da sposobnost vlade SAD da deluje protiv Kine u velikoj meri biva ograničena kako potrebama stanovništva tako i zbog uticaja transnacionalnih aktera, posebno američkih multinacionalnih korporacija koje vrše pritisak na vladu da Kini ne uvede sankcije zbog nefer trgovinske prakse i kršenja ljudskih prava. Još jedan paradoks ovog odnosa je i taj da su upravo strane direktne investicije američkih kompanija u Kini u najvećoj meri uzrok trgovinskog deficita SAD. Globalna finansijska kriza koja je počela 2008. ukazuje na još jedan razlog potrebe za saradnjom Kine i SAD. Merama štednje koje su uvele države članice EU, dovele su do problema kod njihovih glavnih trgovinskih partnera, SAD i Kine zbog smanjenog uvoza u EU, ali i podstakle su ove dve zemlje da još više međusobno saraduju, radi potrebe supstitucije smanjene trgovinske razmene sa EU.

Takođe, često se postavlja pitanje i da li ekonomsko jačanje Kine predstavlja pretnju za SAD?¹¹ Odgovor na ovo identičan je odgovoru na drugo: da li dalje ekonomsko jačanje SAD ili EU predstavlja pretnju za Kinu ili ostatak sveta? Odgovor je: NE. Razvoj kineskog tržišta, rast životnog standarda sve većeg broja kineskih državljana kao i ekonomska politika podsticanja domaće potrošnje, otvaraju mogućnost i potrebu za uvozom, pre svega, iz razvijenih zemalja SAD, EU, Japana. Koliko god paradoksalno zvučalo, SAD žele da Kina razvije srednju klase kao što i Kina brine o stabilnosti američke privrede i posledicama preterane budžetske potrošnje. Upravo je srednja klasa u Kini ključ budućeg napretka i saradnje dve zemlje. Ona je potencijalni potrošač američkih proizvoda, ali i osnova za projektovanje američke meke moći. Ovaj proces bi umnogome doprineo dugoročnoj stabilizaciji odnosa dve zemlje smanjujući netrpeljivosti među njima, a povećavajući stepen razumevanja zajedničkih interesa.

10 Joseph S. Nye. Has Economic Power replaced Military Might?. Project Syndicate, 2011.

11 Charles Glaser. *Will China's Rise Lead to War? - Why Realism Does Not Mean Pessimism*. pp. 1-3

Još jedan deo odgovora na postavljenu tezu nalazi se i u nacionalnim strategijama dve zemlje, ali i u praktičnim akcijama dve države. I kineska i američka nacionalna strategija daju ključni značaj ekonomskom rastu i stabilnosti. Kina je nizom dokumenata ustanovila “kalkulativnu” strategiju bezbednosti, kao deo svoje Velike strategije, pragmatični pristup koji naglašava primat unutrašnjeg ekonomskog rasta i stabilnosti, negovanja prijateljskih međunarodnih odnosa, relativnog uzdržavanja od upotrebe sile.¹² Davanje primata ekonomskim interesima ukazuje na šanse koji kineski zvaničnici daju mogućoj konfrontaciji sa SAD u budućnosti. Dalja spremnost na saradnju obe strane po mnogim pitanjima od zajedničkog interesa ne treba da onemoguće pojedini nesporazumi na koje smo već ukazali, jer je “pragmatičan i efektivan odnos između SAD i Kine ključan za suprostavljanje najznačajnijim izazovima 21. veka.¹³ Jačanje ove saradnje će smanjiti neizvesnosti i poboljšati razumevanje između strana, koje kao krajnji ishod ima smanjenje psiholoških i političkih efekata koji bi mogli dovesti do sukoba.

Zaključak

Sadašnjost kao i budućnost međunarodnog ekonomskog razvoja i svetske bezbednosti zavise od saradnje SAD i Kine. Povećanje ekonomske međuzavisnosti ima za posledicu, pored već objašnjenih situacija, i stvaranje novih institucionalnih okvira (SED¹⁴) ili kreiranje osnova za proširenje ovlašćenja postojećih, poput WTO i MMF-a, a sve u cilju da se nepredvidiv, anarhični, međunarodni sistem uredi i učini izvesnijim.

SAD i Kina bi mogli da naprave korak dalje ka postepenoj integraciji, gde se kao osnova može uzeti postojanje SED-a. Kina bi dodatno dobila veću ulogu u međunarodnom ekonomskom sistemu (uključujući tu i ulogu u MMF-u i SB), dok bi SAD-u bio omogućen lakši pristup tržištu Kine, što bi posledično dovelo do smanjenja spoljnotrgovinskog deficita SAD i umanjilo pritisak protekcionističkih lobista. Pitanje koje ostaje da se reši u bližoj budućnosti biće i pitanje snabdevanja i resursa, koji upravo zbog svoje oskudne prirode, mogu biti izvor konflikta. Saradnja na ovom polju koja je od ključne važnosti za globalnu bezbednost, jeste test za budućnost ovih odnosa. Najbolje rešenje, koliko god nerealno i komplikovano zvučalo jeste

12 Swaine and Tellis. *Interpreting China's Grand Strategy: Past, Present, and Future*. Chapter 4, pp. 97-8.

13 Nacionalna strategija bezbednosti SAD. maj 2010., str. 43

14 <http://www.treasury.gov/initiatives/Pages/china.aspx>

saradnja, kako po pitanjima eksploatacije postojećih izvora energije tako i na pronalazanju i razvijanju novih metoda korišćenja obnovljive energije.

Primer sino-američkih odnosa pokazuje da, uprkos mnogim otvorenim pitanjima od važnosti za nacionalnu bezbednost obe zemlje, poput Tajvana ili pitanja ljudskih prava, ekonomska međuzavisnost utiče na kreatore politika da usklađuju svoje interese i težnje sa ekonomskim ciljevima i koristima od ekonomske saradnje. Imajući sve to u vidu, mogućnost izbijanja sukoba daljim jačanjem saradnje postaje sve manja.

Literatura:

Knjige:

Volc, Kenet. Teorija međunarodne politike. Beograd: Centar za civilno-vojne odnose, 2008.

Keohane, Robert O. and Joseph S. Nye. Power and Interdependence. U.S.A: Longman, 2001.

Naj, Džozef S. Kako razumevati međunarodne sukobe: uvod u teoriju i istoriju. Beograd: Stubovi Kulture, 2006.

Naučni i novinski članci:

Glaser, Charles. Will China's Rise Lead to War? - Why Realism Does Not Mean Pessimism. Foreign Affairs, March/April 2011.

Joseph S. Nye. Has Economic Power replaced Millitary Might?. Project Syndicate, 2011.

Swaine, Michael D., and Ashley J. Tellis. Interpreting China's Grand Strategy: Past, Present, and Future. Santa Monica, California.: RAND, 2000. Chapter 4, pp. 97-8., http://www.rand.org/pubs/monograph_reports/MR1121.html

Waltz, N. Kenneth. The Myth of National Interdependence. in: Charles P. Kindleberger, ed., The International Corporation. A Symposium (MIT Press, 1970), as chapter 8, pp. 204-223.

Internet:

CIA Factbook. Pristupljeno 17.06.2013; <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/>

Economic Scenarios. Issue 11; pristupljeno 15.07.2013. http://www.economicsscenarios.com/public/pdfredir_sample.asp?issueNo=11

Nacionalna strategija bezbednosti SAD, maj 2010., str. 43, u: www.whitehouse.gov/sites/default/files/rss_viewer/national_security_strategy.pdf

Sajt američkog ministarstva finansija. Pristupljeno 19.06.2013. <http://www.treasury.gov/initiatives/Pages/china.aspx>

Wikipedia. Sino-american relations. Pristupljeno 14.06.2013. http://en.wikipedia.org/wiki/Sino-American_relations

Summary

This paper deals with the contemporary relations between two major powers, China and U.S.A, so-called Sino-US relations, with special emphasis on the mutual costs and benefits of closer cooperation influenced and shaped by interdependence and globalization processes. World economy in 21st century is being reshaped and new centres of power are emerging in different areas. Strategic and economic centre of contemporary world is becoming Asian-pacific region, with U.S.A. & PR China in its core. The needs of the market, in spite of political reasons and differences, opened the door to unimaginable cooperation between two ideologically and socially opposed countries during the Cold War. The reason was that the economic interdependence is, in author's opinion, successful mechanism that brings the possibility of a conflict to a minimum as it encourages rational, market reasoning of actors in world politics, and is the basis and a framework for further cooperation by producing benefits that exceed the potential costs. The example of Sino-US relations shows that, despite many unresolved issues of importance to the national security of both countries, such as Taiwan and human rights, economic interdependence influences policy makers to align their interests and aspirations with economic objectives and benefits provided by economic cooperation.

Key words:

China, U.S.A, economic interdependence, cooperation, conflict, international relations, Sino-US relations.

Sonja Vuksanović

Mentor: prof. dr Siniša Zarić

Ustanova: Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu

UZROCI I EFEKTI MEĐUNARODNE DUŽNIČKE KRIZE: SLUČAJ GRČKE

Uvod

Spoljni dug obuhvata ukupnu zaduženost svih sektora prema inostranstvu. On obuhvata spoljni deo javnog duga (duga države) i inostranu zaduženost sektora domaćinstva, preduzeća i stanovništva. Ukupni spoljni dug čine kratkoročni i dugoročni spoljni dug. Dugoročni spoljni dug sastoji se: prvo, od javnog ili državnog spoljnog duga; drugo, privatnog spoljnog duga za koji je garant država i, treće, privatnog duga bez jemstva države.

Jedan od središnjih svetskih privrednih (i ne samo privrednih) problema više od dve decenije jeste “dužnički problem”. Od ranih osamdesetih godina dužnička se kriza stalno produbljava i više nije “rezervisana” samo za nerazvijene zemlje i zemlje u razvoju. Činjenica da, kad je reč o zaduživanju uopšte, posebno kad je reč o spoljnom zaduživanju, mora postojati visoki stepen opreznosti.

Međunarodne finansijske institucije, naročito Međunarodni monetarni fond i Svetska banka, budno prate kretanje zaduženosti u svetu, jer krizna žarišta se šire. Ali postavlja se pitanje sposobnosti MMF-a da spreči nastanak međunarodnih finansijskih kriza naročito u zemljama u razvoju. U poslednje dve decenije ovakvih kriza je bilo mnogo: Meksiko 1994-1995, Jugoistočna Azija, 1997-1999, Rusija leta 1998, Brazil tokom 1999, Turska i Argentina 2001-2002 itd.¹⁵ Među poslednjima je kriza u Evropi na čelu sa Grčkom koja je izbila u jesen 2009. godine.

15 Salvatore Dominik, *Međunarodna ekonomija*, Ekonomski fakultet, Beograd, 2009, str 802

1. Dužnička kriza

Dužnička kriza (engl. world debt crisis) je situacija u kojoj zemlje nisu u mogućnosti ispunjavati ugovorne obaveze po zajmovima dobijenim od stranih poslovnih banaka. Sredinom sedamdesetih godina nakon izbijanja naftne krize, na međunarodnom tržištu kapitala pojavila se velika količina slobodnih sredstava koja su najvećim delom proizašla iz viškova tzv. petrodolara zemalja izvoznica nafte. Zbog naglo porasle ponude kapitala i činjenice da su razvijene zemlje zapada ušle u recesiju, cena kapitala postala je izuzetno niska.

Mnoge zemlje u razvoju s hroničnim nedostatkom kapitala videle su u tome mogućnost svog ubrzanog privrednog razvoja. U takvoj situaciji došlo je do ubrzanog rasta zaduženja velikog broja zemalja u razvoju.

Početakom 1980-ih godina stanje na svetskom tržištu kapitala se konsolidovalo, kamatne stope su počele rasti, a mnoge zemlje u razvoju čija ambiciozna investiciona ulaganja još nisu davala rezultate ušle su u dužničku krizu. Krize su bile naročito izražene u zemljama u razvoju, koje su svoj razvoj temeljile na rastu domaće potrošnje i stoga su imale hronične deficite u platnim bilansima. Zemlje koje su bile izvozno orijentisane nisu imale takvih platnobilansnih problema.

Mnoge prezadužene zemlje ušle su i u krizu spoljne likvidnosti, pa je došlo do naglog usporavanja privredne aktivnosti, pada životnog standarda i opšte recesije. Reprogramiranje dugova bilo je jedino rešenje kojima su zemlje dužnici mogle smanjiti teret servisiranja duga i zaustaviti opadanje privredne aktivnosti.

Promatrano dugoročnije, dužnička kriza uticala je na pojavu neto priliva kapitala u razvijene zemlje (zemlje kreditore) te do opšteg smanjenja indirektnih ulaganja u svetskoj privredi i rasta važnosti direktnih ulaganja.

Reprogramiranje je po pravilu bilo uslovljeno merama ekonomske politike koja bi osigurala usklađivanje domaće potrošnje s kretanjem društvenog proizvoda, uravnoteženje platnog bilansa i uredno servisiranje (reprogramiranje) duga. Veliku ulogu u procesu reprogramiranja duga i definisanja mera ekonomske politike zemalja dužnika imao je Međunarodni monetarni fond (dalje MMF).

Rešavanje međunarodne zaduženosti zemalja u razvoju nije moguće bez aktivnog učešća Međunarodnog monetarnog fonda. Za rešavanje dužničke krize veoma je važna uloga Fonda koja proizilazi iz njegove osnovne funkcije koju ima u međunarodnom monetarnom sistemu. Međunarodni monetarni fond insistira na ispunjavanju strogih zahteva za odobravanje zajmova. Ako neka zemlja ne prihvata sve zahteve Fonda pregovori za dobijanje tranše

kredita se nastavljaju, ali pozajmice nema dok se svi zahtevi ne ispune. Gledajući uopšteno, Međunarodni monetarni fond je svoju aktivnost usmerio u pravcu razrešavanja dužničke krize u cilju stabilizacije kursa nacionalne valute, zaustavljanja rasta inflacije itd. Međutim, programi Fonda su više vodili računa o interesima kreditorskih zemalja nego o zajmovima privrednog prilagođavanja zemalja dužnika. Pregovori se ocenjuju problematičnim, jer se većina programa ugovara između aktuelne vlasti i rukovodstva Fonda u uslovima visoke tajnosti. Iz dosada navedenog se može primetiti da delovanje Fonda u pravcu rešavanja dužničke krize nije bilo konzistentno niti je dalo one rezultate koji su od njega očekivani. Vlasti u nekim zemljama su na osnovu takvog ponašanja Fonda pravdale svoje ekonomske politike.

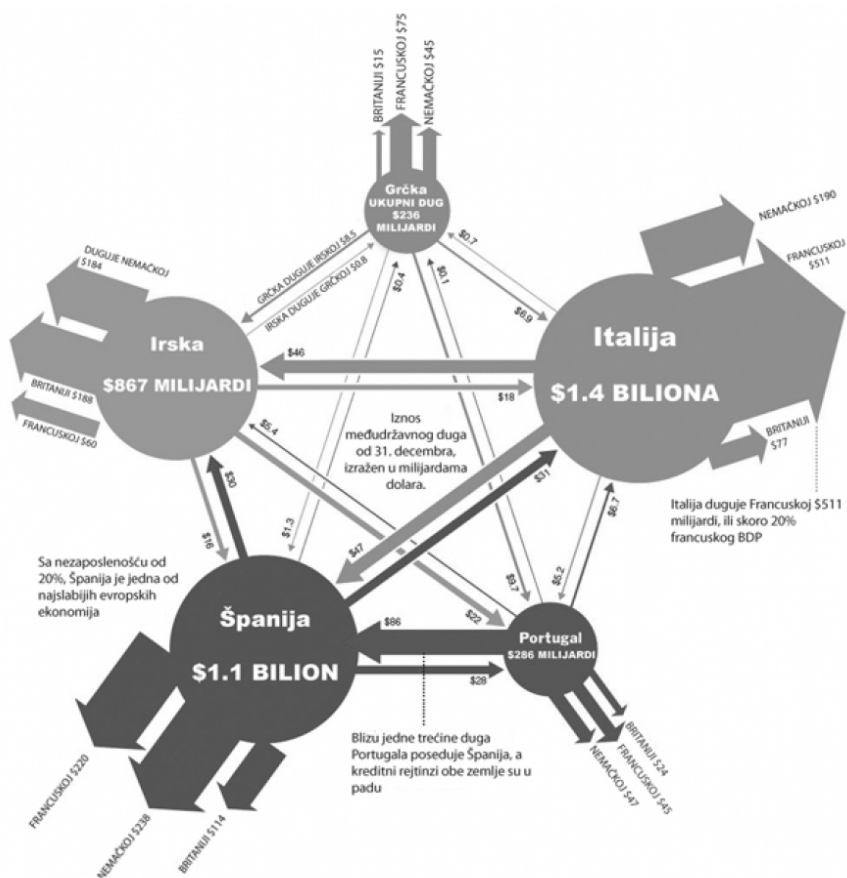
1.1. Uzroci dužničke krize

Posle II svetskog rata, zemlje u razvoju su nastojale da snažnije razviju domaću proizvodnu strukturu i povećaju privredni rast kako bi se smanjio ekonomski jaz između razvijenih i nerazvijenih regiona što je dovelo rasta međunarodne trgovine. Međutim, neophodan uslov je predstavljala dovoljno raspoloživa količina finansijskih sredstava koja bi to ispratila. Budući da su zemlje u razvoju oskudevale u tom pogledu, došlo je i do povećanja u kretanju međunarodnog kapitala. Zemlje u razvoju su kroz zaduživanje na međunarodnom tržištu kapitala videle spas da podrže svoje dugoročne ciljeve privrednog progressa, koji je imao za posledicu povećanje deficita trgovinskog bilansa i bilansa tekućih transakcija. Deficit je finansiran prilivom inostranog kapitala kako iz zvaničnih tako i iz privatnih izvora. Zajmodavci su tako iskoristili priliku da prošire svoje izvozne mogućnosti, a komercijalne banke da ostvare očekivane prinose. Ovi procesi su doveli do poveznosti i međuzavisnosti ekonomija razvijenih zemalja (RZ) i zemalja u razvoju (ZUR). Ekonomsko zdravlje RZ je postalo osetljivije na poremećaje u ZUR čiji se problemi sa rastom BDP-a, prekomernom potrošnjom, smanjnjem investicionog ulaganja, deficitom tekućeg bilansa mogu lako preliti na ostale učesnike sveukupnog međunarodnog ekonomskog sistema¹.

Tokom posmatranog perioda regiona su se ekonomski različito razvijali zbog različitih strategija razvoja koje su zemlje primenjivale, a to se naročito uočava kod zemalja Istočne Azije čiji makroekonomski pokazatelji beleže vrednosti i do nekoliko puta veće od ostalih posmatranih regiona. Ova razlika nije samo značajna sa stanovišta smanjenja jaza između razvijenih zemalja i ZUR, već i sa stanovišta upotrebe međunarodnog kapitala².

1 Kovačević R., *Međunarodne finansije*, Ekonomski fakultet, Beograd, 2010, str. 677

2 Miljković D., *Međunarodne finansije*, Ekonomski fakultet, Beograd, 2007, str. 363

Slika br.1 – Mreža evropskih dugova

Izvor: http://www.nytimes.com/interactive/2010/05/02/weekinreview/02marsh.html?_r=0,
preuzeto 05.08.2013.

Početakom 70-tih godina eksterni faktori su značajno doprineli povećanju zaduženosti ZUR i fomiranju opšte dužničke krize. Naftni udari 1973-74. i 1979-80. su uzrokovali veliko povećanje cena naftnih derivata na svetkom tržištu koji su se odrazili na probleme u tekućim bilansima i razvijenih i ZUR. Naime, povećanje cena nafte je dovelo do ogromnih suficita u tekućim bilansima zemalja izvoznica nafte.

Problem zaduženosti je kulminirao avgusta 1982.godine kada je Meksiko, jedna od zemalja izvoznica naftnih derivata, prvi proglasio moratorijum na otplatu spoljnog duga koji je tada iznosio 80 milijardi dolara. Centralna

banka je iscrpela gotovo sve devizne rezerve i objavila da u budućnosti neće moći da otplaćuje spoljni dug. Naftni šok je pozitivno uticao na trgovinski bilans Meksika, kroz rast izvoznih prihoda, i omogućio mu uglednu poziciju dužnika na međunarodnom tržištu kapitala pa je tako imao i lak pristup finansijskim sredstvima. Ekonomske vlasti su se oslobodile i povećale budžetsku potrošnju, pa se ekspanzivna fiskalna politika brzo prenela i na rast agregatne tražnje i rast cena, koje su 1980. godine beležile rast od 26% na godišnjem nivou. U periodu 1983-1988. godine GDP je rastao po prosečnoj godišnjoj stopi od samo 0,1%. Privatna potrošnja je pratila rast javne potrošnje.

Kamatne stope su bile administrativno određene pa je Meksiko tokom celog perioda imao negativnu realnu kamatnu stopu, a to znači da su potrošači uzimanjem kredita u nacionalnoj valuti, dobijali više finansijskih sredstava nego što su vraćali u trenutku dospeća kada je inflacija već uveliko "pojela" kredit. Danas se banke od ovakve situacije štite primenom deviznih klauzula.

Bitan faktor koji je uticao na povećanje zaduženosti ZUR jeste bekstvo kapitala za koje se procenjuje da je 1985. godine iznosilo oko 200 mlrd dolara. Opšte stanje privrede koje se ogledalo u precenjenosti valute, labavoj fiskalnoj i monetarnoj politici, inflaciji, poreskom tretmanu prihoda od domaćih finansijskih aktiva je prouzrokovalo ovo masovno bekstvo kapitala, zbog čega su mnogi rezidenti ZUR svoja sredstva prebacivali u inostranstvo i kupovali finansijske aktive na razvijenim finansijskim tržištima SAD-a i Japana. Domaća štednja nije našla upotrebu u zemlji, već se u nju vraćala u vidu inostranih zajmova i tako podizala nivo spoljne zaduženosti. Nakon izbijanja dužničke krize 1982. godine banke koje su svom posedu imale privatnu štednju iz ovih zemalja nisu više bile spremne da odobre kredite zemljama koje su se suočile sa teškoćama u servisiranju duga.

2. Nova faza globalne finansijske i ekonomske krize

Grčka je bankrotirala i to je realnost sa kojom se danas suočavaju njeni građani i Evropska unija (EU) – svako na svoj način. Ova kriza pretila da izazove lančanu reakciju i da u ambis povuče još nekoliko država EU i time dovede u pitanje opstanak i budućnost evro zone. Situacija je tim teža što centri moći s druge strane Atlantika ovu krizu vide kao idealnu priliku za potkopavanje evra i reafirmaciju posrnulog dolara.³

3 <http://nkatic.wordpress.com/2011/07/09/grcka-kriza-i-njene-pouke/>

Grčka kriza obuhvata mnogo više od puke mogućnosti širenja finansijske zaraze na slabije evropske dužničke ekonomije (Irsku, Italiju, Portugal i Španiju). Ona je, čak, još ozbiljnija od krize cele evrozone, u kojoj je nemogućnost nekolicine zemalja da uspostave kontrolu nad rastućim dugovanjima stavila ogroman pritisak na evro i, samim tim, na integritet evropske Ekonomske i monetarne unije (EMU).

Kao posledica međunarodne akcije spašavanja finansijskog sistema nakon septembra 2008. i kolapsa „Liman bradersa“, ogromni dugovi koje su banke i privatni sektor nagomilale, prebačeni su na javni sektor. Širom sveta pozajmice vlada doživele su pravu eksploziju, ne prosto zbog multi-bilionskih operacija spašavanja banaka i korporacija, već i zbog pada poreskih prihoda i porasta javne potrošnje do kojih je globalna kriza dovela.

2.1. Grčka: Od balona do njegovog pucanja

Kriza u Grčkoj ima korene u kreditnim balonima i špekulacijama iz protekle decenije.

Za perifernije članice EU, poput Grčke, prelazak na evro smanjio je razliku između kamata na njihove državne obveznice i na obveznice najjače evropske ekonomije, Nemačke, omogućivši im da pozajmljuju novac po manjoj ceni. Usled toga, zaduženost domaćinstava enormno je porasla, pothranjujući potrošačke bumove širom Evrope (poput stambenih balona u Irskoj i Španiji).

Potrošački bumovi u Južnoj i Istočnoj Evropi su, zauzvrat, napajali ekspanziju nemačke ekonomije, budući da su joj obezbeđivali novo tržište za izvoz (od kog su dve trećine završavale u evrozoni). To je, međutim, značilo da su slabije ekonomije velikom brzinom nagomilavale ogromne deficite platnog bilansa, koji su bili druga strana medalje rastućih nemačkih viškova. Balon je u nekom trenutku morao da pukne.

Manje ekonomije, u koje spada i Grčka, suočile su se sa rastućim i neodrživim javnim dugom. Nacionalni dug Grčke porastao je na 160% bruto domaćeg prihoda (BDP), od čega su samo isplate kamata odnosile 5% nacionalnog dohotka.

Kako se bližio kraj 2009, finansijska tržišta počela su da gube poverenje, nastavljajući da povećavanju cene svojih pozajmica. Efektivna kamata na grčki dug, sa rokom isplate od dve godine, je 28. aprila 2010. dostigla 38% – u poređenju sa 1.3% od novembra prošle godine.

Dan ranije, rejting agencije koje vrše procenu sposobnosti dužnika da vrate svoje dugove, srozale su grčki dug i deonice grčkih banaka na „džank“ (smeće) status. Tim tempom ne bi prošlo puno vremena pre nego što grčka

vlada više ne bi bila u stanju da priušti dalje pozajmice na međunarodnim tržištima kapitala. Morala bi da proglasi nemogućnost otplate dugova.

Tržišta su, međutim, već izgubila veru u sposobnost grčke vlade da ispuni svoje obaveze. Nije bio dovoljan čak ni brutalni neoliberalni program rezanja državne potrošnje i plata i privatizacije javnog sektora, koji je grčka vlada usvojila kako bi tržišta novca ubedila u suprotno.

Iza toga stoje dva razloga. Kao prvo, politička sposobnost grčke vlade da progura kroz makar tri godine oštih seča i napada na životni standard je, usled masivnog otpora radničke klase, bila pod ozbiljnim znakom pitanja. Drugo, tržišta su strahovala da, čak i kada bi u ovom poduhvatu politički uspela, vlada i dalje ne bi mogla da iznese ogroman teret otplate duga. Odlaganje otplata moglo bi da znači da oni koji su im novac pozajmili svoj novac više nikada neće videti.

Dodatno, ukoliko bi Grčka pošla ovim putem, i druge teško zadužene evropske ekonomije pokušale bi da je na tom putu isprate, stvarajući pretnju od čitavog talasa odlaganja i nemogućnosti otplata dugova.

2.2. Domino efekat i Evrozona

Grčkoj su se, po srozavanju kreditnog rejtinga, pridružile Španija i Portugal. Saopštenje rejting agencije „Standard i Pur“ da će slab rast u Španiji povećati njene budžetske poteškoće, obnovio je strahove od mogućnosti kaskade južnoevropskih država koje neće biti u stanju da otplate svoja dugovanja – što bi posredno izazvalo katastrofalni efekat po evro. Evropskom periferijom se širi totalni slom tržišta obveznica.

Cene berzi su širom sveta naglo opale, dok je vrednost evra pala u odnosu na ostale glavne valute. Značajno je napomenuti da je generalni sekretar Organizacije za ekonomsku saradnju i razvoj (OECD), Anhel Gurija, ovu zarazu uporedio sa virusom ebola.

Kriza Grčke i evrozone dodatno je otežana nemogućnošću vodećih evropskih zemalja da se dogovore oko paketa za spas ekonomije – čak i nakon nekoliko meseci oštih prepirki i suočavanja sa krizom kredibiliteta evra kao međunarodne valute.

Glavni EU igrači isprva su pokušali da odbrane „nema spašavanja“ klauzulu koja je utisnuta u neoliberalni Mastroihtiški sporazum – što bi Grčku gurnulo na put „unutrašnje devalvacije“, tj. na put divljačkih napada na potrošnju i plate, sa ciljem ponovnog uspostavljanja profitabilnosti. Ono čega su se plašili bilo je to da bi, u suprotnom, Grčka mogla da započne proces zadavanja konačnog udarca neoliberalnom režimu, tako što bi nakon nje i sve ostale zadužene evropske države istupile sa zahtevom za odlaganjem isplate i odbijanjem

dugova. Grčka vlada je, zauzvrat, iskoristila evropsku razjedinjenost kako bi otvorila vrata MMF-u, kojim dominiraju SAD, stavljajući tako pod znak pitanja ekonomski i politički kredibilitet evrozona.

Grčka vlada je pod pritiskom EU proglasila seču državnih plata i penzija u iznosu od 30%, kao i velika povećanja PDV-a koja će najteže pogoditi obične radnike. Čak ni to nije bilo dovoljno za neke države Evropske unije. Nemačka vlada je, kao uslov za stavljanje svog potpisa na bilo kakav paket pomoći, zahtevala čvrste garancije da će trogodišnji program reformi biti sproveden – uključujući zatvaranje 3 000 državnih organizacija i značajna smanjenja broja kadrova.

Ostale države EU, predvođene Francuskom, počele su da se osećaju sve otuđenije usled nemačke beskompromisnosti. One su strahovale da bi se grčka kriza, ukoliko ne bude obuzdana, proširila evrozonom.

Trogodišnji program vredan 110 milijardi evra zahteva od Grčke da sreže svoj rastući budžetski deficit za neverovatnih 6.5% BDP-a samo tokom ove 2012. godine. On zahteva smanjenje potrošnje u vrednosti od preko 36 milijardi evra, ili 11% nacionalnog BDP, u naredne tri godine. Penzije i plate biće smanjene i tokom te tri godine zamrznute, uz ukidanje božićnih, uskršnjih i letnjih bonusa. Potrošačima (tj. radnicama) biće nametnuta velika povećanja PDV-a i drugih poreza. Starosna granica za odlazak u penziju biće povećana.

Grčka Vlada moraće da modernizuje javnu administraciju, učvrsti tržišta rada i dohodovnu politiku, poboljša poslovno okruženje i reši se državnih preduzeća.

3. Održivost spoljnog duga

Rast zaduženosti preko određene granice dovešće u pitanje servisiranje duga u budućnosti. Ako insistiramo na permanentnom finansiranju deficita kroz suficit ostvaren u finansijskom delu platnog bilansa to će usloviti povećanje zaduženosti i dodatno opteretiti deficit tekućeg bilansa kroz povećanje stavke rashodi od dohotka. Pitanje je samo momenta kada će osvanuti problem servisiranja obaveza prema poveriocima, jer će finansijske obaveze prevazići prihode ostvarene od spoljnotrgovinske razmene. Problem zaduženosti sa sobom donosi i nepopularne procese prilagođavanja koji podrazumevaju smanjenje privrednog rasta i povećanje nezaposlenosti. Potrebno je definisati i upravljati politikom spoljnog duga u srednjem roku kako bismo na vreme preduzeli korektivne akcije i sprečili scenario prekomerne zaduženosti.

Spoljni dug možemo definisati kao stanje ukupnih obaveza prema nerezidentima koje zahteva plaćanje glavnice i/ili kamate rezidenata. Vremenom se stanje spoljnog duga menja pod uticajem novog zaduživanja i prolongiranja otplate glavnice i kamate, dok sa druge strane uredno servisiranje obaveza tj. otplate glavnice i kamata utiče na smanjenje spoljnog duga. Spoljni dug ne obuhvata kontigentne obaveze prema inostranstvu (aranžmani koji se zasnivaju na ispunjavanju uslova pre nego što finansijske transakcije vezane za ove obaveze postanu sastavni deo spoljnog duga). Često se otplata glavnice i kamate naziva službom duga u posmatranom periodu. Prilikom analize potrošnje i proizvodnje mogu nam koristiti informacije o promenama spoljnog duga tokom vremena, pa tako imamo da povećanje spoljnog duga ukazuje na veću potrošnju od proizvodnje u zemlji koja se finansira povećanjem obaveza prema inostranstvu. Da bi tačno znali koji sektor ekonomije doprinosi porastu spoljnog duga moramo posmatrati strukturu spoljnog duga, pa tako razlikujemo:

Javni dug

Javno garantovani dug

Negarantovani privatni dug

Javni spoljni dug obuhvata sve finansijske obaveze javnog sektora (vlade, javnih preduzeća i ostalih ekonomskih subjekata) prema inostranstvu.

Javno garantovani spoljni dug obuhvata finansijske obaveze privatnog sektora, odnosno spoljni dug privatnog sektora koji je ugovorno garantovan od strane javnog sektora, dok se privatni dug koji nije garantovan klasifikuje kao negarantovano privatni spoljni dug.

Prilikom ocenjivanja mogućnosti jedne zemlje da redovno izvršava svoje obaveze prema inostranstvu u pogledu korišćenih kredita, moraju se imati u vidu ukupni potencijali zemlje koje prikazuje kretanje društvenog proizvoda, nacionalnog dohotka, akumulacije, obim i struktura spoljnotrgovinske razmene, stabilnost rasta izvoza, efikasnost korišćenja instaliranih proizvodnih fondova, struktura dugova po ročnosti, struktura privrede koja pokazuje stepen uvozne zavisnosti proizvodnje itd. što znači da isti stepen zaduženosti može imati različiti značaj kod dve različite zemlje.

4. Zaključak

Problem spoljne zaduženosti spade u jedan od osnovnih problema zemalja u razvoju. Veliki rast zaduženosti ovih zemalja se vezuje za sedamdesete i početak osamdesetih godina XX veka. Niz nepovoljnih tendencija se tada odrazio na drastičan rast duga; rast cene nafte ("naftni šokovi" 1973. i 1979. godine), pad cena sirovina na svetskom tržištu, povećanje kamatnih stopa u svetu i dr.

Međutim, problem visoke zaduženosti je pre svega rezultat unutrašnjih razloga: neodgovorne ekonomske politike zemalja dužnika, trošenja pozajmljenog kapitala za tekuću potrošnju (a ne za investicije), neuspeha u razvoju privrede i izvoznog sektora i sl. Od eksternih razloga (za koje nisu odgovorne nerazvijene zemlje) treba pomenuti protekcionizam razvijenih zemalja u oblastima primarne proizvodnje u kojima komparativne prednosti imaju zemlje u razvoju, kao i relativno "neodgovorno" odobravanje zajmova od strane investitora iz razvijenih zemalja koji nisu vodili dovoljno računa o kreditnoj sposobnosti dužnika.

Literatura:

Salvatore Dominik, Međunarodna ekonomija, Ekonomski fakultet, Beograd, 2009

Kovačević Radovan, Međunarodne finansije, Ekonomski fakultet, Beograd, 2010

Miljković Dejan, Međunarodne finansije, Ekonomski fakultet, Beograd, 2010

Internet izvori:

http://www.nytimes.com/interactive/2010/05/02/weekinreview/02marsh.html?_r=0

<http://nkatic.wordpress.com/2011/07/09/grcka-kriza-i-njene-pouke/>

<http://www.politika.rs/pogledi/Danica-Popovic/Hoce-li-evro-preziveti-krizu.lt.html>

<http://www.worldbank.org/>

Summary:

This paper is dealing with the phenomenon of the debt crisis, which is one of the most acute problems of global political economy. In its first part is analyzed the concept of the debt crisis as well as factors which were

causing it in the last decades. In its second part is described the latest phase in development of global financial and economic crisis where the Greek debt and problems of Eurozone are highlighted. In third and the last part of this paper is given an explanation of the concept of external debt itself as well as its sustainability.

Key words:

Debt crisis, external debt, Greece, Eurozone, international finances.

Tara Vasiljević

Tutor: Lazar Šestović

Organizacija: Svetska banka

FINSKA I ŠVEDSKA TOKOM 1990-IH: OD EKONOMSKE KRIZE DO PRIVREDNE EKSPANZIJE

Finska i Švedska zajedno sa Danskom, Norveškom i Islandom čine grupu nordijskih zemalja koje su tokom poslednjih godina privukle dosta pažnje zbog svog privrednog uspeha- najviše pozicije po konkurentnosti i životnom standardu, rast zasnovan na ekonomiji znanja, uspešan sistem obrazovanja, primena najsavremenijih tehnologija, poštovanje visokih ekoloških standarda... Svrstavaju se u predstavnike nordijskog modela države blagostanja koju karakteriše stav da država treba da vodi brigu o svojim građanima štiteći ih od ekonomskih i socijalnih rizika putem sistema redistribucije dohotka (oporezivanja i transfera). Iako među ovim državama postoje značajne razlike, ovakva generalizacija je prihvatljiva s obzirom na njihovu jaku ekonomsku povezanost, zajedničko istorijsko nasleđe i insistiranje na principima univerzalnosti prava i socijalne jednakosti, koji ih izdvajaju od ostalih evropskih zemalja.¹

Kreiranje nordijskog modela države je bio dugotrajan proces koji je dobio zamah nakon završetka Drugog svetskog rata. Posebnu pogodnost je predstavljalo to što su Švedska i Finska vrlo malo bile pogođene ratom, zapravo Švedska je bila statusno neutralna dok je Finska tokom velikog dela rata prećutno bila na strani Nemačke. Nakon toga su social-demokratske Vlade, u saradnji sa jakim Unijama sindikata radnika i poslodavaca, tokom 1960-ih i 1970-ih godina XX veka postepeno kreirale izuzetno složen sistem oporezivanja i program socijalne pomoći koji danas i čine srž ovog modela. Švedska i Finska uživale su brz ekonomski rast i dostigle gotovo punu zaposlenost oslanjajući se na kejnzijansku ideologiju (upravljanje tražnjom, stalni rast javnog sektora i centralizovano određivanje nadnica

¹ Detaljnije o specifičnostima i razlikama između tri modela države blagostanja videti Esping-Andersen, Gøsta: *Why we need a new welfare state*, Oxford University Press, New York, 2003

putem kolektivnog pregovaranja) i Bretonvudski monetarni sistem. Tako su se 1980-ih godina izdvojile kao male i relativno bogate zemalje, sa velikom socijalnom državom i čvrsto regulisanim tržištem rada. Imale su jedne od najnižih stopa nezaposlenosti među OECD zemljama, koje su stabilno fluktuirale između 2 i 6%. Međutim, i pored toga što su uspele da izbegnu krizu koja je pogodila većinu evropskih zemalja posle naftnih šokova, početkom 1990-ih upale su u iznenadnu i vrlo duboku krizu. Njene razmere su bile toliko velike da se slobodno može govoriti o depresiji². Ovakvo odvijanje događaja poslužilo je mnogim kritičarima kao dokaz neopravdanosti i neodrživosti glomazne socijalne države, da bi se u kasnijim godinama pokazalo da je ovakav stav pogrešan s obzirom na to da se za osnovne uzroke recesije uzima globalna promena funkcionisanja finasijskih tržišta.

1. Uzroci krize

Krizi tokom sa početka 1990-ih je prethodio rast zaduživanja tokom druge polovine 1980-ih godina koji je bio prouzrokovan deregulacijom finasijskih tržišta. Pre liberalizacije bankarski sektor je bio vrlo čvrsto regulisan od strane Banke Finske i švedske Riks banke, baš kao i što je bila situacija kod gotovo svih industrijskih zemalja. Deregulacija koja je usledila sredinom 1980-ih je bila globalni fenomen. Nastupila je delom zbog promene u ekonomskim stavovima, a delom zbog tehnološkog razvoja i globalizacije koji su omogućili internacionalizaciju poslovanja kompanija, a time i lakše izbegavanje regulacija. Dodatno, u Evropi se na deregulaciju gledalo kao na dalju ekonomsku integraciju koja će omogućiti lakše kretanje kapitala i dobara između zemalja članica. Tako je njeno sprovođenje ubrzo postalo uslov za zemlje koje su želele članstvo u Evropskoj Zajednici. Posledično, Finska i Šveska su se priključile talasu jačanja tržišne ekonomije i sprovođenja pomenute liberalizacije.

Tajming, uzroci, karakteristike i posledice krize koja je pogodila Švedsku i Finsku su bili gotovo identični. To je bila potpuno neočekivana kriza za društva u kojima je vladalo ubeđenje da je takva pojava nemoguća u državama koje uživaju ekonomsku stabilnost. Moglo bi se reći da je bila rezultat nedostatka znanja o posledicama deregulacije finasijskog sistema, uticaju špekulacija na fiksni devizni kurs ali i 'blagodetima' fluktuirajućeg

² Mereno prema smanjenju proizvodnje recesija iz 1990-ih je u Finskoj bila dublja od Velike depresije iz 1930.god, dok je u Švedskoj druga po intenzitetu (odmah posle Velike depresije iz 1930.god.).

deviznog kursa. Ove dve zemlje su prošle kroz tipičan 'boom-bust ciklus'-brzi rast je trajao od 1985. do 1990.god a krah od 1990. do 1994.god. (videti Grafikon 4).

Obe zemlje su se odmah po završetku Drugog svetskog rata fiksirale svoje valute za američki dolar po deviznom kursu od 231 marke i 5,17 kruna za 1 dolar. Gradile su reputaciju malih privreda sa vrlo pouzdanim fiksnim deviznim kursom, koji se i zaista tokom tri decenije gotovo nije ni menjao (za svo to vreme Finska je samo dva puta devalvirala marku). Njihova posleratna politika reparacije i stabilizacije se zasnivala na širokoj regulaciji privrede. Glavni cilj svih monetarnih i fiskalnih intervencija je bio dostizanje i očuvanje pune zaposlenosti, a jedan od glavnih razloga za to je bila jaka politička pozicija sindikata radnika³. Monetarna politika je korišćena za subvencionisanje prioritenih privrednih sektora tako što su im odobravane kreditne pozajmice uz niske kamatne stope. Tokom ovog perioda 'visokog regulisanja finasijskog tržišta', država je vrlo lako uspevala da kontroliše tok i obim kreditnih pozajmica jer su, u odsustvu slobodnog međunarodnog kretanja kapitala, poslovne banke pozajmljivale novac samo od Centralne banake koja je određivala uslove pozajmljivanja. Kako su kamatne stope održavane na niskom nivou, uz istovremene poreske olakšice koje su dodatno pojeftinjivale troškove kreditnog zaduživanja, tražanja za kreditima u privatnom sektoru je uvek bila veća od njihove ponude. Nije uvek bilo moguće doći do kredita, čak i uz odgovarajuće garancije i zaloge.

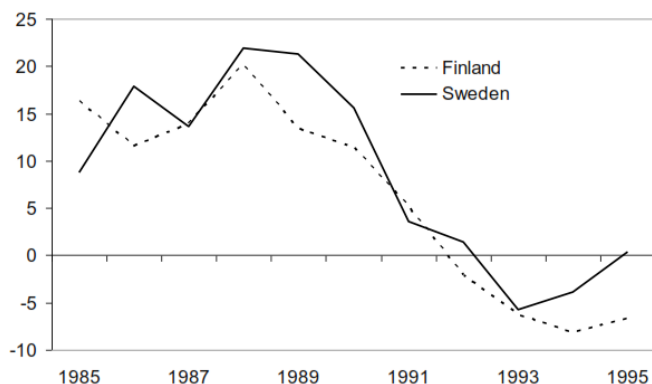
Korak po korak ovi instrumenti su ukudani tokom 1980-ih godina, s tim da su ove mere u to vreme bile tumačene prvenstveno kao tehničke, i od njih se nisu očekivale veće ekonomske posledice. Devalvacije krune iz 1981. i 1982.god. (za 10 i 16%) su sprovedene sa idejom poboljšanja konkurentske pozicije švedskog izvoza, uz istovremenu garanciju da do promena deviznog kursa više neće dolaziti. Finska se priključila procesu devalvacije 1982.god. kako bi održala svoju poziciju u odnosu na važnog trgovinskog partnera Švedsku. Početak procesa deregulacije desio se krajem 1985. i početkom 1986.god. kada je poslovnim bankama dozvoljeno da se zadužuju u inostranstvu, a kada su 1987.god. Centralne banake dveju zemalja započele sa otvorenim tržišnim operacijama, kreirano je moderno finasijsko tržište.

Suočene sa međunarodnom konkurencijom, poslovnim bankama se značajno menjaju uslovi poslovanja tako da bivaju promorane da vode mnogo agresivniju igru za opstanak na tržištu. Zbog toga, kamatne stope bivaju dodatno snižene. Privatni sektor, kome je ova konkurencija omogućila da

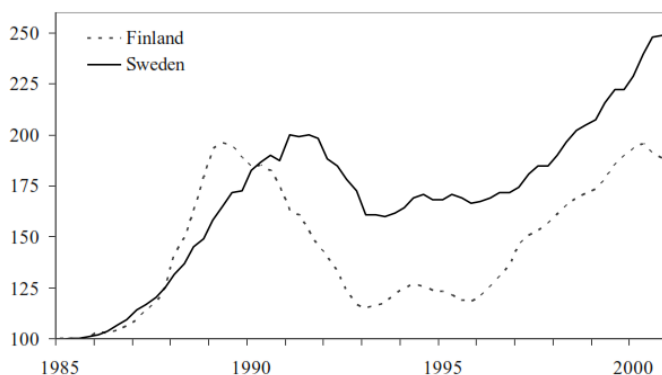
3 I danas obe zemlje imaju jedne od najviših stopa uključenosti radnika u sindikate- oko 70%, i pokrivenosti kolektivnim ugovorima- oko 90%.

mnogo lakše dođe do jeftinih kredita, je reagovalo na nove uslove povećanjem zaduživanja. Zbog toga pozajmice privatnom sektoru bivaju udvostručene (videti Grafikon 1). Priliv inostanog kapitala je povećao likvidnost i podstakao potrošnju. Narasla tražnja dovela je do udvostručavanja cena nekretnina i utrošćavanja cena akcija u kratkom vremenskom periodu (videti Grafikon 2). Porast cena aktive značio je i istovremeni rast bogatstva, čime je omogućeno dodatno zaduživanje usled naraslog iznosa garancija, i

Grafikon 1: Kreditna zaduženost u periodu 1985-1995.god, kao godišnja procentualna promena

Grafikon 2: Cene stanova u periodu 1985-2000.god, 1985=100

to bez povećanja psihološkog osećaja zaduženosti. Privatni sektor je koristio rast vrednosti svoje aktive kao garanciju za nova zaduženja. Zaduživanje je bilo pristupačno i zbog toga što su postojali pozitivni poreski podsticaji koji su činili da, za mnoge dužnike, kamatne stope posle oporezivanja budu na nuli, a neretko i negativne. Kao krajnji rezultat Finska i Švedska su se suočile sa prezaduženošću domaćinstava i preduzeća.

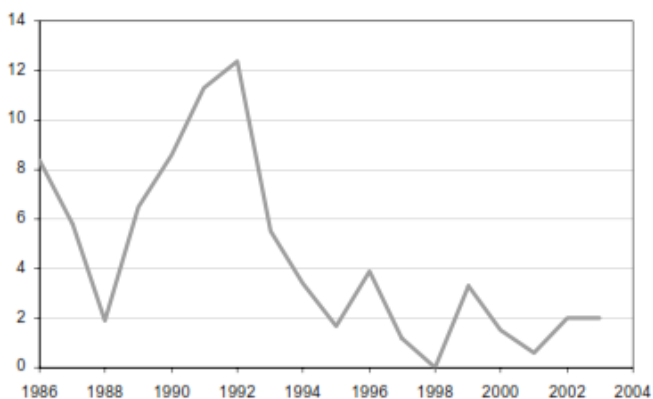
Otvaranje finasijskih i deviznih tržišta je naročito pogodovalo privredi jer je došla do kapitala koji joj je obezbedio brzi rast i dostizanje pune zaposlenosti⁴. Rast domaće tražnje, uz rast cena nekretnina, je posebno išla u korist građevinskog sektora, tako da je stanogradnja u Švedskoj i Finskoj pred kraj 1980-ih doživela eskalaciju. Javne finansije su takođe vrlo brzo osetile pozitivne promene- nagli rast potrošnje povećao je poreske prihode, tako da je budžet u Finskoj čak pokazao mali suficit pred kraj decenije. Međutim, taj isti rast domaće tražnje značajno je povećao uvoz, zbog čega je struktura tekućeg računa značajno pogoršana.

Monetarna relaksacija sprovedena uz deregulaciju finasijskih tržišta, zahtevala je fiskalnu restrikciju kako bi se kontrolisao rast agregatne tražnje, ali do toga nije došlo ni u Finskoj ni u Švedskoj. Kako je monetarna politika bila posvećena održavanju fiksnog deviznog kursa, fiskalna politika je trebala da obezbedi stabilizaciju ekonomije. Bitno je naglasiti da iako je postojao suficit u državnom budžetu on nije bilo rezultat fiskalne restrikcije, već rasta privredne aktivnosti.

Pozitivne tendencije su prekinute 1990.god. kada je došlo do naglog rasta kamatnih stopa na međunarodnom nivou. Kako su domaće kamatne stope u Finskoj i Švedskoj bile vezane za one koje je propisivala Dojče banka, one nisu smele da budu na nižem nivou od onih u Nemačkoj. Kao pokušaj održavanja fiksnih pariteta, Centralne banke dveju zemalja su branile devizni kurs podizanjem domaćih kamatnih stopa. To je rezultovalo trogodišnjim periodom (1989-1992.god.) vrlo visokih realnih kamatnih stopa (videti Grafikon 3). Naime, pri fiksnim deviznim kursevima visoke kamatne stope su neophodne za odbranu deviznog kursa ukoliko investitori smatraju da je njegova vrednost precenjena, što i jeste bio slučaj sa švedskom krunom i finskom markom. Održavanje fiksnog deviznog kursa finske marke privremeno je obustavljeno kad je Banka Finske 17. marta 1989. god. revalvirala marku za 4% povećavajući time kamatne stope (do ovakve revalvacije švedske krune nije došlo). Akcija je opravdavana smanjenjem

4 Krajem 1980-ih godina Švedska i Finska su imale stope nezaposlenosti od 1,8 i 3%, respektivno, a dugoročna nezaposlenost gotovo da nije ni postojala.

Grafikon 3: Kretanje kratkoročnih realnih kamatnih stopa u Finskoj u periodu 1986-2004.god.

inflacije. Ova revalorizacija je dodatno precenila domaću valutu i pokrenula špekulativna očekivanja. Investitori počeli da sumnjaju u kredibilitet politike fiksnog deviznog kursa, zbog čega se ubrzo ona pokazala kao neodrživa.

Uz tako visoke kamatne stope, rast finansiran zaduživanjem je okončan. U privredama gde su preduzeća i domaćinstva akumulirala vrlo visoke dugove ovakav rast kamatnih stopa je poguban. Privredni subjekti suočeni sa niskom likvidnošću bivaju primorani da prodaju svoju aktivu, što je dodatno doprinelo padu njenih cena (npr. cene kuća bivaju prepolovljene, videti Grafikon 2). Mnoga domaćinstva su se našla u situaciji da su hipoteke prevazilazile tržišnu vrednost njihovih nekretnina. Usledio je talas bankrotstava koji je uzrokovao velike gubitke banaka usled nemogućnosti naplate plasiranih sredstava. Problemi sa likvidnošću doveli su do pada potrošnje i investicija, a posledično i do pada proizvodnje i rasta nezaposlenosti. I zasita, ova situacija je bila neočekivana za Fince i Šveđane koji su imali optimistične procene rizika i bili naviknuti na stabilan ekonomski rast. Mnoge odluke koje su donosili su bile zasnovane na pretpostavci da će njihove privrede nastaviti da stabilno rastu iz godine u godinu. Potrošači su se oslanjali na rast plata, proizvođači na rast tražnje a država na rastuće poreske prihode. Kada se protiv svih očekivanja rast inflacije odrazio na plate, celokupna nacionalna ekonomija se našla u velikom problemu.

2. Faza krize

Tokom faze rasta u drugoj polovini 1980-ih god, privredni subjekti su smatrali da je devizni kurs trajno fiksiran, tako da su ova očekivanja o stabilnosti kursa bila važan preduslov za akumulaciju dugova. Međutim, onda kada je došlo do rasta nepoverenja u njegovu stabilnost, priliv kapitala u zemlju se pretvorio u njegov odliv. Centralne banke su pokušale da zaustave beg kapitala i zaštite fiksni kurs tako što su podizale kamatne stope, međutim ova intervencija se drastično odrazila na privredu pogađajući zadužene subjekte. Pored toga, moglo bi se reći i da su apliciranje za članstvo u Evropskoj uniji 1990.god. i vezivanje deviznog kursa za ECU 1991.god. bili dodatni, ali bezuspešni, napori za očuvanje kredibiliteta švedske krune i finske marke. I pored svih ovih napora, narasli finansijski problemi pokreću nezaustavive špekulacije protiv fiksnog deviznog kursa. Što se Centralna banka više trudila da odbrani devizni kurs to je kriza postajala dublja. Balon je pukao a Banka Finske i švedska Riks banka su bile promorane da napuste režim fiksnog deviznog kursa i dozvole slobodno fluktuiranje. Ova odluka je rezultovala velikim padom vrednosti domaćih valuta i kamatnih stopa, ali je bila i vrlo važan korak ka kasnijem oporavku ove dve privrede.

2.1. Eskalacija krize

Prva polovina poslednje decenije XX veka je bila vrlo turbulentna za Finsku i Švedsku, a slobodno se može nazvati i periodom duboke ekonomske krize. Privredni subjekti su postali prezaduženi onda kada njihova stvarna zarada više nije odgovarala prethodno očekivanoj. Ovo je automatski značilo gubitak dela bogatstva koje je prethodno služilo kao garancija za dodatna zaduženja, dok je istovremeno nominalan iznos njihovog duga ka poveriocima ostao nepromenjen. Pad cena nekretnina se najviše odrazio na ona domaćinstva koja su se zadužila tokom perioda rasta (1985-1989.god.), što je bilo gotovo svako drugo domaćinstvo. Bankrotstva i nenaplativost plasiranih kredita su pretili da ugroze likvidnost i solventnost cele ekonomije.

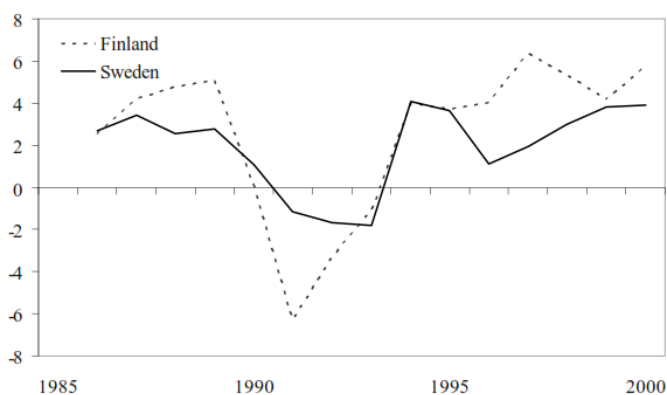
Do 1990.god. domaćinstva su određivala svoju potrošnju srazmerno raspoloživom, rastućem, dohotku zbog čega su težila da minimiziraju štednju (ona je čak bila i negativna). Međutim, tokom perioda krize desilo se suprotno- za tri godine štednja se popela sa -2 na 10% raspoloživog dohotka u Finskoj i 8% u Švedskoj. Međutim, što su se domaćinstva više trudila da nadomeste gubitak bogatstva povećanjem štednje, to je kriza bivala dublja. Visoke kamatne stope u kombinaciji sa smanjenom domaćom potrošnjom pogoršale su rezultate poslovanja preduzeća i uticale na drastično smanjenje

investicija, najpre u građevinskom sektoru a zatim i u svim ostalim. Sve ovo imalo je jedan krajni ishod- opšti pad privredne aktivnosti, koji se pojavio već 1990.god. Gotovo svi makroekonomski pokazatelji su zabeležili značajan pad.

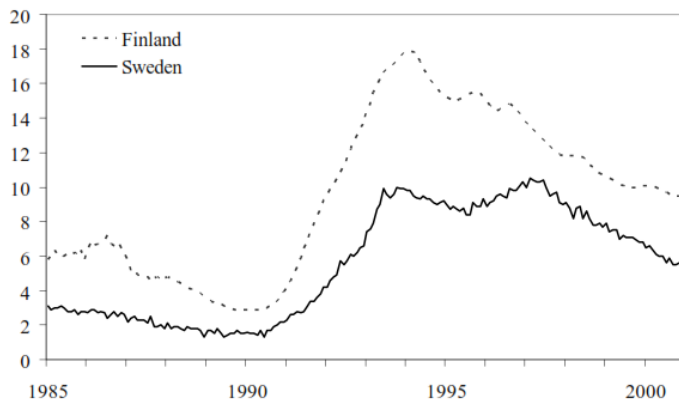
U Finskoj kriza bila dvostruko veća od one u Švedskoj, mereno prema padu proizvodnje i rastu stope nezaposlenosti. U periodu od 1990. do 1993. god. BDP Finske je opao za 13%, dostižući svoju najniži nivo krajem 1992. god, a sve do sredine 1996.god. se nije vratio na pretkrizni nivo (videti Grafikon ??). Negativni šok je takođe uticao na nezaposlenost, tako da je Finska sa skoro pune zaposlenosti za vrlo kratak period doživela masovnu nezaposlenost. Stopa nezaposlenosti je porasla sa 3,5 na 17% od 1990. do 1994.god. (videti grafikon??). U istom periodu kumulativni pad stope zaposlenosti je bio 24%. Pad tražnje za radom je brže i više opao u privatnom sektoru, ali je do njega došlo i u javnom sektoru, iako se to nije očekivalo od zemalja koje su čvrsto zagovarale vrednosti socialne države.

Tokom ovog perioda švedska privreda je zabeležila jedan od najozbiljnijih padova tokom celog XX veka. Ipak bila je znatno manje pogođena realnim efektima krize u poređenju sa Finskom. Između 1990. i 1994.god. BDP je opao svega za 4% (videti Grafikon 4). Nezaposlenost je u Švedskoj dostigla svoj vrhunac od 10% tokom 1993.god. ali je period njene stabilizacije otpočeo tek 1997.god. za razliku od Finske gde su pozitivna kretanja zabeležena već 1994.god. (videti grafikon 5).

Grafikon 4: BDP u Švedskoj i Finskoj u periodu 1985-2000.god. kao godišnja procentualna promena

Grafikon 5: Stopa nezaposlenosti u Finskoj i Švedskoj u periodu 1985-2000.god.

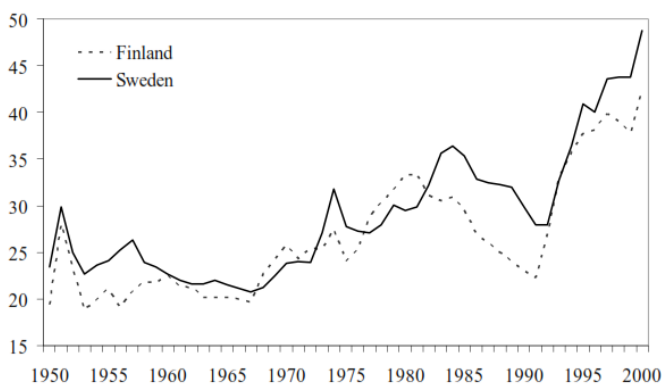
Važno je naglasiti i to da je pad industrijske proizvodnje počeo već krajem 1989.god. i u Finskoj je izosio 26%, a u Švedskoj svega 17%. Ovo može ukazati na to da je finska privreda u velikoj meri bila orijentisana na domaću potrošnju koja je tokom krize, kao što je u uvodnom delu obrazloženo, bila značajno smanjena. Pored ovoga, raspad SSSR-a 1991. god. je bio vrlo važan eksterni događaj koji je doprineo produbljenu krize u Finskoj⁵. Naime, bilateralna saradnja sa Sovjetskim Savezom je bila važan deo modela posleratnog oporavka Finske, pa je ovaj događaj za nju značilo smanjenje izvoznog tržišta koje je apsorbovalo gotovo 25% njenog ukupnog izvoza. Naravno, izvoz obe zemlje je bio znatno smanjen i zbog precenjenih vrednosti domaćih valuta, zbog direktnog uticaja na pad konkurentnosti (videti Grafikon 6).

Kako vezivanje marke za ECU nije doprinelo stabilizaciji privrede, a u nadi da će eliminisati negativna očekivanja finska vlada je pokrenula ideju 'interne devalvacije'. Želela je da smanjenjem nominalnih plata spreči neophodnu devalvaciju valute tako što će poboljšati konkurentnost preko smanjenja troškova proizvodnje. Kada je postalo jasno da do smanjenja plata neće doći, zbog protivljenja sindikata, kredibilitet fiksnog deviznog kursa je srušen. Kako bi sprečila dalji brzi beg kapitala iz zemlje Banka Finske je podigla kamatne stope za 50% u jednom potezu, ali to idalje nije bilo

⁵ Samostalno dejstvo ovog događaja ne bi moglo da poruzrokuje krizu ovog intenziteta.

dovoljno. Ove drastične mere su samo dodatno oslabile kredibilitet kursa, tako da je novembra 1991.god. bila primorana da devalvira marku za 14%. Vrhunac krize se dogodio kada je septembra 1992.god. Banka Finske izgubila sve rezerve. Tada je bilo potpuno jasno da devizni kurs fiksiran za ECU mora biti napušten. Marki je dozvoljeno da fluktuiira 8. septembra 1992.god. kada je ona depresirala najpre za 10% a ubrzo za još 20%.

Grafikon 6: Učešće izvoza u BDP-u u Finskoj i Švedskoj u periodu 1985-2000.god.

Od samog početka krize, Švedska je izabrala da vodi politike koje će podsticati ponudu, a sve u nadi da će to omogućiti oporavak usporene privredne aktivnosti. Godine 1990. otpočelo se sa fiskalnom reformom kojom je povećan porez na zarade i potrošnju a smanjen porez na profit i kapitalni dobitak. Međutim i pored ovih mera, pad proizvodnje i rast nezaposlenosti su pokrenuli snažne špekulativne aktivnosti zbog kojih su željeni efekti stabilizacione reforme izostali. Septembra 1992.god. Riks banka je branila krunu tako što je još jednom povećala kamatne stope, ali je već u novembru režim fiksnog deviznog kursa doživeo krah. Fleksibilni devizni kurs je uveden 19. novembra 1992.god. zbog čega je gotovo istog trenutka kruna depresirala za 30%.

Odmah nakon depresijacije valuta i sniženja kamatnih stopa, uočeni su prvo znaci oporavka a kasnije će se ispostaviti da je presudnu ulogu u ovom procesu imala izvozna orijentacija ove dve privrede.

3. Faza oporavka

Švedska i Finska su počele da se blago oporavljaju već 1993.god. Prve pozitivne znake je pokazao izvoz, dok je domaća potrošnja ostala smanjena i narednih par godina, što i nije začuđujuće s obzirom da je recesija primorala građane i državu da štede. Tokom ostatka 1990-ih god. privrede su rasle brzo i stabilno, a novi privredni sektori su imali vodeću ulogu u tom procesu. Glavni faktori koji su doprineli oporavku privrede i kreiranju rasta bili su: depresijacija deviznog kursa, promena politike javne potrošnje, pojava novih industrijskih grana i rast produktivnosti. Slobodno se može zaključiti da su obe zemlje prošle kroz gotovo isti put oporavka, tako što je kriza dovela do sveobuhvatnog restrukturiranja njihovih privreda čineći in dinamičnijim, modernijim, konkurentnijim.

3.1. Ekonomski pokazatelji

Ispostavilo se da je slobodna fluktuacija deviznog kursa bila dobra-depresijacija je poboljšala konkurentnost izvoza, a pad kamatnih stopa drastično snizio cene aktive. Od 1994.god. pa do kraja decenije, BDP Finske je rastao po stopi od 4,5% godišnje. Najvažnija komponenta koja je doprinela njegovom oporavku je bio izvoz. On je već 1993.god. prerastao nivo pre krize, a 2000.god. je njegovo učešće u BDP-u bilo duplo veće nego pre krize (videti Grafikon 4 i 6). Takav rast je bio izvan svih očekivanja, a efekat depresijacije mnogo duži nego što se očekivalo. Brzi rast izvoza zajedno sa smanjenom domaćom potrošnjom (privatnom i javnom) doveo je do velikog poboljšanja tekućeg računa koji je iz deficita od 5% (1994) prerastao u suficit od 7% (2000). Nezaposlenost opala na 10% (2000) i zatim na 6% (2008).

U Švedskoj su takođe skoro svi pokazatelji privredne aktivnosti imali pozitivan trend. Izvoz je takođe bio glavna pokretačka snaga iza opravka, povećavajući svoj udeo u BDP-u sa 28% (1992) na 45% (1999). To je bio spektakularan oporavak za manje od jedne decenije. Deficit tekućeg računa od 3% (1994) je prerastao u suficit od 4% (1997). Nezaposlenost tek posle 1997.god. beleži stabilan opadajući trend (videti Grafikon 4 i 6).

Ovi pozitivni trendovi su bili od velike važnosti za obe zemlje jer su im omogućili ispunjenje kriterijuma konvergencije, neophodnih za dobijanje članstva u Evropskoj uniji, do čega je i došlo 1995.god. Bez sumnje ovaj događaj je doprineo dodatnom privlačenju stranih investicija i širenju na nova tržišta. Godine 1999. Finska je pristupila evrozoni, dok je Švedska na referendum 2003.god. to odbila.

3.2. Uloga reformi javne potrošnje i socijalnih davanja

Faktor koji je imao mnogo dugotrajniji efekat na ekonomski oporavak bio je prilagođavanje podsticaja za rad. Visoka nezaposlenost primorala je vlast da krene u pregovore sa predstavnicima tržišta rada o promenama uslova rada. Dogovoreno je smanjenje nivoa državnih beneficija uz istovremeno smanjenje poreza na dohodak⁶.

Sprovedena je standardna mera smanjenja državne pomoći- njen iznos je erodiran tako što nije bilo prilagođavanja nivou inflacije. Tako su samanjani dodaci za stare i decu, pomoć porodicama, subvencije za zdravstvo i one u slučaju nezaposlenosti. Krajem 1990-ih nivo socijalne pomoći u obe zemlje je smanjen za 10%. Lako je uočljivo da je ovo najpre sprovedeno kao mera neophodne štednje da bi kasnije postalo mera poboljšanja podsticaja za rad. Na iznenađenje, javnost ih je prihvatila bez opiranja jer su tumačeni kao jedini način da se dugoročno spasi država blagostanja. Za predstavnike sindikata je takođe bila pozitivna mera, u poređenju sa njihovim potpunim isključenjem iz procesa odlučivanja o koracima reforme.

Izmenе javne potrošnje usmerene na stranu ponude gotovo da nije ni bilo. Podrška I&R i visokom obrazovanju je idalje ostala vrlo visoka. Kasnije će se ispostaviti da je ovo bilo od presudne važnosti.

Značajan uticaj na izmenu osnovnih principa davanja nordijske države blagostanja je imao jak ekonomski rast (poboljšanje stanja budžeta usled rasta proizvodnje i izvoza, a time i povećanje poreskih prihoda iznad očekivanih; smanjenje nezaposlenosti a time i socijalnih davanja) koji je omogućio Švedskoj i Finskoj da već nakon nekoliko godina vrate javnu potrošnju na društveno prihvatljiv nivo. Dakle, reforma institucija tržišta rada je imala samo sporednu i malu ulogu u oživljavanju privrede.⁷

3.3. Pojava novih industrija

Krajem 1990-ih godina, struktura privreda Švedske i Finske se drastično izmenila. Stara drvna i inženjerska industrija bile su potisnute brzorastućim sektorom elektronske industrije u kom je proizvodnja mobilnih telefona i telekomunikacione opreme imala dominantnu ulogu. Kompanije koje su bile stub ove industrije bile su Nokia u Finskoj i Ericsson u Švedskoj. Sa povećanjem proizvodnje za oko 7 puta za manje od jedne decenije, može se

⁶ U prvoj polovini 1990-ih obe zemlje su pribegle povećanju poreza na dohodak, profit i kapitalne dobitke, tako da je ova mera iz druge polovine decenije samo značila vraćanje njihovog nivoa na pretkrizni nivo.

⁷ Udruživanje u sindikate i centralizovano određivanje nadnica su ostali potpuno stabilni.

slobodno zaključiti da je rast ove industrije bio spektakularan. Prerastao je iz sektora koji je na početku 1990-ih bio jednak po veličini papirnoj, metalskoj i industriji hrane, u najveći sektor na kraju decenije⁸. Jedan od dokaza bi bio i to što je Nokia group poslala najveći svetski proizvođač mobilnih telefona sa učešćem od 7% svetske proizvodnje.

Ova strukturna promena je pored uticaja na povećanje izvoza imala i mnogo širu posledicu koja se odrazila gotovo na sve privredne sektore. Došlo je do brzog rasta produktivnosti koji je postao najbitniji faktor dugoročnog povećanja konkurentnosti ove dve privrede⁹. Stare industije su već tokom krize bile promorane da menjaju uslove poslovanja, nedostatak kapitala i nedovoljna tržišna tražnja su ih navele na zaokret ka povećanju efikasnosti. Dolazak nove i jake industrije je samo ubrzao proces racionalizacije. Kao krajnji ishod javio se veliki broj restrukturiranih preduzeća (putem merdžera i akvizicija) i zatvorenih pogona. Ispostavilo se da je eskalacija novih industrija primorala stare da sprovedu važne organizacione promene i realociraju resurse. Smatra se da je došlo do tzv 'kreativne destrukcije'¹⁰.

Vrlo je neuobičajeno da jedna nova industrija može tako brzo da doprinese rastu. Zbog toga, potpunije shvatanje ovog fenomena nalaže i sagledavanje uloge javnih politika, koje su donekle i omogućile da do njega dođe. Finska i Švedska su još tokom 1980-ih godina kreirale nacionalne strategije koje su se bazirale na dugoročnom pružanju podrške inovativnosti. Budžetska izdvajanja za I&R su rasla tokom 1980-ih i 1990-ih godina (pa čak i tokom krize) brže nego u ijednoj drugoj državi članici OECD-a. Danas Finska izdvajaju oko 4% BDP-a na I&R, što je među najvećim iznosima u svetu. Podrška visokom obrazovanju je bila od skoro podjednake važnosti jer su time obezbeđeni visokostručni i kvalitetni kadrovi koji su imali kapaciteta da iznesu inovacije.

4. Zaključak

Ova kriza je intenzivirala kritike protiv nordijskog modela države blagostanja. Kritičatri, koji najčešće dolaze iz reda libertarijanaca, su smatrali da su kriza i spori rast bili rezultat sistematskih propusta prouzrokovanih

8 Gledano na primeru Finske njegovo relativno učešće se povećalo sa 8%(1992) na 28%(2000) ukupne industrijske proizvodnje.

9 Produktivnosti je u obe zemlje rasla po stopi od 6% godišnje. Produktivnost rada u Švedskoj i Finskoj se krajem 1990-ih gotovo potpuno izjednačila sa novoom u SAD-u i EU 15.

10 Za više detalja videti Maliranta, Mika: *Micro Level Dynamics of Productivity Growth*; Discussion paper No.757, ETLA, 2001

strukturu ovih 'socijalnih' država. Isticali su da je ona nepovoljna za rast jer stvara loše podsticaje. Međutim, kako su se Švedska i Finska vrlo brzo oporavile od krize, nije ispravno uzimati ih za ultimativni dokaz neuspaha nordijskog modela. Danas je široko prihvaćen stav da je ova recesija bila neizbežna posledica promene režima ekonomskih politika u Zapadnoj Evropi (deregulacija finansijskih tržišta, održavanje fiksnih deviznih kurseva i borba protiv inflacije), a dodatni podsticaj je bila narasla zaduženosti privatnog sektora. Monetarna i politika deviznog kursa nisu bile korišćene za stabilizaciju ekonomije, već je naprotiv, tvrdoglavo (ali u to vreme vrlo popularno) pridržavanje politici fiksnog deviznog kursa onemogućilo neophodnu depresijaciju valuta i nateralo Centralne banke da održavaju visoke kamatne stope. Veruje se je da su i faza rasta i faza recesije mogle biti stabilizovane fluktuirajućim deviznim kursovima finske marke i švedske krune. Obe zemlje su prošle gotovo isti put oporavka, a ova kriza dovela do sveobuhvatnog restrukturiranja njihovih privreda čineći in dinamičnijim, modernijim, konkurentnijim. Danas one spadaju u jedne od najrazvijenijih zemalja sveta koje se nalaze na samom svetskom vrhu po ekonomskim ostvarenjima, satisfakciji građana i funkcionisanju institucija.

Literatura:

Esping-Andersen, Gøsta: Why we need a new welfare state, Oxford University Press, 2003.

Kiander, J, Vartia, P, Jouning, L: The great financial crisis in Finland and Sweden; Economic paper No.350, ETLA, 2008.

Maliranta, Mika: Micro Level Dynamics of Productivity Growth; Discussion paper No.757, ETLA, 2001.

Chen, H, Jonung, L, Unterberdoerster, O: Lessons for China from financial liberalization in Scandinavia; European Commission, Economic Papers No.383, 2009.

Jonung, L, Hagberg, T: How costly was the crisis of the 1990s? A comparative analysis of the deepest crises in Finland and Sweden over the last 130 years; European Commission, Economic Papers No.224, 2005.

Jouning, Lars: The Swedish model for resolving banking crisis of 1991-93. Seven reasons why it was successful; European Commission, Economic Papers No.360, 2009.

Grupa autora: The research programme on the economic crisis of the 1990's in Finland; Government Institute for Economic Research, 2001.

Kinader, Jaakko: Growth and employment in nordic welfare states in teh 1990's: a tale of crisis and revival; Discussion paper No. 336, Government Institute for Economic Research, 2004.

Honkapohja, S, Koskela, E, Paunio, J: The depreciation in 1990's in Finland, and analytic view; Economic papers, volume 9, number 1, Univeristy of Helsinki, 1996.

Summary

This paper is dealing with the economic crisis that hit Finland and Sweden at the beginning of 1990's. It is divided into three parts which explain the causes, consequences and recovery of these two economies. By emphasizing the similarity of these processes between Finland and Sweden, it tries to prove the resistance of Nordic welfare state model to these circumstances. It reveals that it is possible to build strong and competitive economy in a short period of time, even after the recession. The Swedish and Finnish experience provides important lessons for today.

Key words:

Finland, Sweden, economic crisis, recession, growth, recovery, structural change, welfare state.

Tijana Milanović

Tutor: Damjan Damnjanović

Organizacija: Udruženje za borbu protiv dijabetesa grada Beograda „Plavi krug“

EDUKACIJA I PREVENCIJA KOMPLIKACIJA KOD OSOBA SA DIJABETESOM

Uvod

Kada posmatramo svet i ljude oko nas često se zapitamo da li živimo bez predrasuda, diskriminacije, stigmatizma? Da li su uz nas pravi prijatelji, da li imamo potrebnu podršku i motivaciju za napredak? Da li nas svet osuđuje ili prihvata onakvim kakvi smo? O nekim stvarima ni ne moramo da razmišljamo jer nam je samim pitanjem odgovor automatski dat. Šta se dešava sa onim ljudima koji žive sa nekom vrstom problema, bolesti. Kako je njih društvo okarakterisalo, kako izgledaju njihove borbe i sa čim se oni svakodnevno susreću?

Na ta pitanja je vrlo teško dati odgovor, osim ako sami niste akter događaja. Zato ćemo se u ovom radu staviti u ulogu osobe sa dijabetesom i pričati o tome šta je uopšte dijabetes, da li je stanje ili bolest, da li se sa njim može sasvim normalno živeti. Do kojih to posledica dijabetes može da dovede i šta uraditi da do njih ne dođe. Za potrebe rada urađeno je istraživanje kod osoba sa dijabetesom, koje je pokazalo koliko ispitanici poznaju svoju bolest, da li su dovoljno edukovani i da li rade sve što mogu kako bi sprečili komplikacije.

Broj osoba sa dijabetesom raste neverovatnom brzinom, tome doprinose starenje stanovništva, urbanizacija i usvajanje nezdravih načina života, ali i produženi životni vek obolelih. Po poslednjim istraživanjima sprovedenim 2011. godine u Srbiji od dijabetesa boluje više od 630.000 ljudi, što predstavlja 8,2% našeg stanovništva, usled svetske epidemije ovaj broj će do 2030 godine narasti na 9,5%- 10,5%.¹

¹ www.idf.org

Dijabetes melitus ili šećerna bolest je jedno od najrasprostranjenijih hroničnih nezaraznih oboljenja koje pokazuje stalni porast broja obolelih. Zbog izuzetne rasprostranjenosti može se reći da postoji pandemija ove bolesti.

Na svakih 10 sekundi dve osobe u svetu obole od dijabetesa, a jedna umre od posledica ove bolesti!

Dijabetes je treći uzrok smrtnosti u Srbiji, stanje koje često počinje neopaženo i bez simptoma, otkrije se u kasnijoj fazi kada je već došlo do nekih komplikacija. Po Batutovoj statistici (Institut za zaštitu zdravlja Srbije – Milan Jovanović Batut) preko 3000 ljudi godišnje umre od dijabetesa, dok IDF (Međunarodna dijabetesna federacija) smatra da preko 8700 ljudi u Srbiji umre od dijabetesa.²

Dijabetes je glavni uzročnik otkazivanja rada bubrega, slepila i razloga za amputaciju stopala usled komplikacija dijabetesnog stopala i neuropatije. U svetu 3 od 5 ljudi umire zbog posledica hroničnih nezaraznih bolesti, a među njima dijabetes je na prvom mestu.

1. Osnove i klasifikacija dijabetesa

Sedam od deset ljudi kod kojih se konstatuje visok krvni pritisak u roku od 10 godina će oboleti i od dijabetesa.

Dijabetes, ili diabetes mellitus, je hronično, nezarazno stanje poremećenog metabolizma. Metabolizam se odnosi na to kako telo koristi i vari hranu koja je potrebna za razvoj i energiju. Većina hrane koju konzumiramo je sačinjena od glukoze (vrste šećera), glavnog izvora snabdevanja energijom našeg tela i ćelija. Kod dijabetesa telo ima problem u kontrolisanju nivoa glukoze u krvi, te se tako javlja da telo ne proizvodi dovoljno insulina ili proizvedeni insulin ne deluje na pravilan način. To dovodi do povećanog nivoa glukoze u krvi i dijabetesa.³

Dijabetes tip 1, poznatiji kao autoimuno oboljenje, se obično otkriva u detinjstvu ili adolescenciji, ali nije isključeno da može nastati u bilo kom starosnom dobu. Kod dijabetesa tipa 1 pankreas ne proizvodi insulin jer je vlastiti imunološki sistem uništio ćelije koje proizvode insulin. Terapija insulinom se primenjuje od prvog dana kod ovog tipa dijabetesa. Oko 5% osoba sa dijabetesom ima tip 1. Dijabetes tip 1 se javlja kod pet do deset odsto ukupnog broja obolele dece. Ovo je jedno od najčešćih hroničnih

² isto

³ Beljić T., Avakumović S., *Zalogaj zdravlja, zalogaj uživanja*, Dijabetološki savez Jugoslavije, Beograd, 2002., str. 5

oboljenja u detinjstvu. Pretpostavlja se da su faktori okoline okidači autoimunog procesa u genetski predisponiranih osoba, a kao takvi navode se virusi (koksaki B, rubela), upotreba kravljeg mleka pre četvrtog meseca i jedinjenja nitrozoureje. Osobama na insulinskoj terapiji se preporučuje savladavanje „slatke matematike“, odnosno računanja ugljenih hidrata pri svakom obroku, kako bi znali pravilno da doziraju insulin uz obrok.

Dijabetes tip 2 je najrasprostranjeniji oblik dijabetesa, kako kod nas, tako i u svetu, koji pogađa 90 - 95% osoba s dijabetesom. Pankreas osoba obolelih od tipa 2 proizvodi insulin, ali u nedovoljnoj količini, ili je organizam stvorio rezistenciju (imunitet) na svoj hormon insulina pa je neophodno unositi veštački. Gojaznost i fizička neaktivnost direktni su uzročnici pojave dijabetesa tip 2. Kontrola telesne težine i umerena fizička aktivnost mogu da spreče pojavu dijabetesa tip 2, a kod obolelih od dijabetesa tip 1 i 2 mogu umanjiti rizik za pojavu komplikacija. Stoga se umerena fizička aktivnost preporučuje osobama sa povećanim rizikom od oboljevanja, ali i već obolelima.

Ranije se verovalo da od tip 2 dijabetesa boluju samo stariji ljudi, koji su navršili 40 i više godina života, ali u poslednjih 15 godina slika se dramatično menja iz godine u godinu, tako da je sve više mladih ljudi koji oboljevaju od dm tip 2. Istraživanja pokazuju da se u svetu povećava broj novootkrivene dece i adolescenata sa dijabetesom tip 2. Iz tog razloga je rad na preventivi, informisanju građana i obezbeđivanje uslova za efektivnu kontrolu dijabetesa ključni fokus rada.

Gestacijski dijabetes iniciran je trudnoćom, tokom koje dolazi do promene u hormonskoj ravnoteži žene, što može dovesti do poremećaja u izlučivanju insulina i, samim tim, povećane vrednosti glukoze u krvi. Rizična grupa su žene starije od 25 godina, koje su bile gojazne i pre trudnoće, naročito one sa genetskim predispozicijama za razvoj dijabetesa. Obično se vrednosti glukoze u krvi stabilizuju po porođaju. Međutim, žene koje su obolele od dijabetesa u trudnoći mogu kasnije biti podložne razvoju tipa 2. Bitno je rano otkrivanje gestacijskog dijabetesa da se spreči perinatalni morbiditet i mortalitet. U slučaju da se koncentracija glukoze u krvi ne može održavati dijetom i fizičkom aktivnošću, trudnici se uvodi u terapiju insulin.⁴

4 Beljić T., Avakumović S., *Zalogaj zdravlja, zalogaj uživanja*, Dijabetološki savez Jugoslavije, Beograd, 2002., str. 21

2. Hronične i akutne komplikacije dijabetesa

Dijabetes je hronično stanje koje tokom vremena može da dovede do pojave komplikacija.

Komplikacije koje se kod dijabetesa javljaju mogu biti hronične i akutne.

Hronične komplikacije dijabetesa su progresivne i nastaju nakon nekoliko godina trajanja dijabetesa ili se mogu javiti veoma brzo usled loše regulacije šećera u krvi. Dijabetes značajno povećava rizik od mikrovaskularnih i makrovaskularnih komplikacija. Mikrovaskularne komplikacije dijabetesa zahvataju najmanje krvne sudove, kapilare i pre kapilarne arteriole i glavna manifestacija im je zadebljanje kapilarne bazalne membrane.

Mikrovaskularne komplikacije podrazumevaju pojavu dijabetesne retinopatije, neuropatije i nefropatije.⁵

2.1 Dijabetesna retinopatija, neuropatija i nefropatija

Dijabetesna retinopatija je podmukla komplikacija bez ranih simptoma i najčešći uzrok slepila kod osoba životne dobi od 20 do 74 godina. Svake godine od 12 do 24.000 osoba izgubi vid zbog dijabetesa. Tokom prvih dvadeset godina bolesti skoro sve osobe sa tipom 1 dijabetesa i skoro 60% onih sa tipom 2 razvije retinopatiju. Faktori rizika od gubitka vida zbog dijabetesne retinopatije mogu biti loša glikoregulacija, dugo trajanje dijabetesa, hipertenzija, dislipidemija, nefropatija, trudnoća. Dobrom glikoregulacijom, striktnom kontrolom krvnog pritiska (<130/80 mmHg) i detaljnim oftamološkim pregledima ova komplikacija dijabetesa se može prevenirati.

Dijabetesna neuropatija ili oštećenje živaca se javlja kod 60% osoba sa dijabetesom usled loše glikoregulacije, dužine trajanja dijabetesa, oštećenja krvnih sudova, mehaničke povrede živaca, pušenja, itd. Za njen nastanak je potrebno oko sedam godina trajanja bolesti, ali se može pojaviti i nakon nekoliko godina kao rezultat povećanja sadržaja šećera u krvi i to u vidu autonomne i periferne neuropatije. Usled dijabetesne neuropatije javlja se mišićna slabost, grčevi, parestezije, neosetljivost na bol, povraćanje, diareja, smetnje sa mokrenjem i seksualna disfunkcija. Ova komplikacija može dovesti do utrnulosti, ulceracija stopala, infekcija pa čak i amputacija. Osobama sa dijabetesom se savetuju klinički pregledi (detaljni pregledi stopala, EMG, ultrazvuk), a kako ne postoji efikasni lek u tretmanu

5 Nacionalni vodič dobre kliničke prakse DIABETES MELLITUS, II izdanje. Republička stručna komisija za izradu i implementaciju vodiča dobre kliničke prakse, Ministarstvo zdravlja Republike Srbije, Beograd, 2012.

neuropatije, regulacija glikemije predstavlja najznačajniju preventivnu meru.

Dijabetesna nefropatija je hronična komplikacija dijabetesa na bubrežima. To je najčešći uzrok otkazivanja bubrega (bubrežna insuficijencija) i javlja se kod 30- 40% osoba sa dijabetesom. Razvoj dijabetesne nefropatije prolazi kroz pet faza, pri čemu se prve dve faze klinički ne ispoljavaju i za sada se dijagnostifikuju u istraživačke svrhe. Za osobu sa dijabetesom su značajne faze početne nefropatije, manifestne nefropatije i bubrežne insuficijencije. Prevencija nefropatije i njeno lečenje su iste. Potrebno je glikemiju i krvni pritisak držati na normalni ili što bliže njoj (glikemija do 7mmol/l i krvni pritisak <130/80mmHg). Dobra regulacija krvnog pritiska znatno usporava napredovanje bolesti.

Makrovaskularne komplikacije se odnose na velike krvne sudove i predstavljaju agresivniju formu ateroskleroze. One dovode do povećane učestalosti infarkta miokarda, šloga i gangrene stopala kod osoba sa dijabetesom. Pored snižavanja nivoa šećera u krvi bitno je sprovesti još preventivnih mera kako do rizika od kardiovaskularnih bolesti ne bi došlo. Tu se pre svega misli na ostavljanje cigareta, snižavanje krvnog pritiska, promena načina života, redovna kontrola krvne slike i merenje nivoa holesterola i triglicerida.

Akutne komplikacije dijabetesa predstavljaju akutno nastale metaboličke poremećaje koje prate ekstremni poremećaji nivoa glukoze u krvi. U akutne komplikacije dijabetesa spadaju: dijabetesna ketoacidoza, hiperglikemija, hiperglikemijska koma i hipoglikemija.⁶

2.2 Dijabetesna ketoacidoza, hiperglikemija, hiperglikemijska koma i hipoglikemija

Dijabetesna ketoacidoza je težak metabolički poremećaj koji označava krajnje neregulisani dijabetes usled nedostatka insulina, a izazvan efektom hiperglikemije. Najveći broj pacijenata sa ketoacidozom su osobe koje imaju tip 1 dijabetesa, ali nisu retki slučajevi osoba sa tipom 2 dijabetesa da usled kataboličkog stresa u akutnim bolestima dobiju ketoacidozu. Ovo je ozbiljno stanje koje je praćeno povišenom koncentracijom tzv. ketonskih tela u urinu. Ketonska tela toksično deluju na nervni sistem, oštećuju mozak i dovode do pospanosti i u krajnjem slučaju kome. Simptomi koji se javljaju kod dijabetesne ketoacidoze su: toplo suva koža, zažarenost lica, suve

⁶ Nacionalni vodič dobre kliničke prakse DIABETES MELLITUS, II izdanje. Republička stručna komisija za izradu i implementaciju vodiča dobre kliničke prakse, Ministarstvo zdravlja Republike Srbije, Beograd, 2012.

usne, suv i obložen jezik, miris acetona u dahu bolesnika, hiperventilacija, hipotenzija, tahikardija, dehidracija, suva sluzokoža, smanjenje tonusa očnih jabučica koje su upale.

Hiperglikemija ili povišena vrednost nivoa šećera u krvi je odraz nedovoljnog prerađivanja (metabolisanja) šećera u krvi u uslovima sa kojima organizam raspolaže. U nemogućnosti da iskoristi šećer iz krvi za svoje redovne potrebe, organizam troši svoje masne rezerve, pa organizam slabi, odnosno gubi na telesnoj težini. Hiperglikemija je znak loše regulisanog dijabetesa i nastaje zbog nedovoljne doze insulina ili tabletiranog leka, neredovnog uzimanja terapije, nepridržavanja ili neredovnog korišćenja dijete, prisustva neke druge bolesti ili infekcije. Različiti simptomi se javljaju kod visoke vrednosti nivoa šećera i to mogu biti učestalo mokrenje, prekomerna žeđ, gubitak težine, izraženi umor, nedostatak energije, promena ponašanja, razdražljivost, ljutitost, itd. Lečenje se u ovim slučajevima najčešće sastoji od promene u dozi insulina ili tabletiranog leka, korekcije u ishrani ili načinu života i redovne samokontrole osobe sa dijabetesom.⁷

Hiperglikemijska koma je najteža i najozbiljnija akutna komplikacija dijabetesa. Koma obično prethode hiperglikemija i acetonurija, mada prisustvo acetona nije neophodno da bi se razvila koma. Hiperglikemijska koma se može prepoznati po hiperglikemiji, acetonemiji (acetonu u krvi), apatiji, umoru, pospanosti, smanjenom reagovanju na direktne nadražaje (stavljanje ruke na čelo, obraz, štipanje i dr.).

Hipoglikemija ili pad vrednosti nivoa šećera u krvi je pojava izraženog osećaja slabosti, znojenja, drhtanja, zbunjenosti, utiska klonulosti ili nesvestice, trnjenja usana i jezika, osećaja gladi, lupanja srca, itd. Hipoglikemija nastaje brzo i iznenada, a može da se očekuje ako osoba sa dijabetesom izostavi obrok posle uzete doze insulina ili nedovoljno jede, uzme veću dozu insulina od savetovane, ako potrebe za insulinom opadaju ili na primljenu dozu insulina obavi jači (teži) fizički napor bez prethodno uzetog dodatnog obroka hrane (užine). Hipoglikemija se može uspešno sanirati čašom nekog soka, medom, šećerom, i dr. Hipoglikemija je naročito opasna noću, jer je pacijent ne može osetiti na vreme. Deca su naročito osetljiva na stanja hipoglikemije, pa roditelji moraju biti u potpunosti edukovani. Česte i produžene hipoglikemije kod dece i mladih osoba mogu dovesti do trajnog oštećenja mozga, opadanja intelektualnog potencijala, promena ličnosti i ponašanja.⁸

7 www.diabeta.net

8 isto

3. Samokontrola, edukacija i podrška

Osobe sa dijabetesom je potrebno edukovati, motivisati i konstantno podržavati u borbi i životu sa dijabetesom. Potrebno ih je dodatno ohrabriti i usmeriti kako bi se na što bolji i pravilniji način brinuli o sebi i svom stanju. Veliki broj osoba sa dijabetesom, po nekim istraživanjima čak 50%, nema dobro regulisan nivo šećera u krvi, nivo holesterola i krvnog pritiska. Veliki broj ovih ljudi imaju problema sa pridržavanjem lekarskih saveta, saveta o terapiji i pravilnom načinu ishrane i fizičke aktivnosti i samim tim ne postižu optimalne rezultate.

Pored redovno rađenih profila, odnosno provere šećera više puta u toku dana i u određeno vreme, analiza HbA1c je takođe uvrštena kao vid samokontrole i praćenja stanja osoba sa dijabetesom. HbA1c predstavlja glikozilirani hemoglobin i odražava prosečnu vrednost glikemije u plazmi tokom prethodna 2- 3 meseca u jednom merenju. Normalne vrednosti ove analize su do 6,5%. Koliko je značajna vrednost glikoziliranog hemoglobina u prilog tome govori i da smanjenje hba1c za 1% može smanjiti mikrovaskularne komplikacije i do 35%. Sniženje hba1c ispod 7% smanjuje rizik za nastanak mikrovaskularnih i neuropatskih komplikacija kod obolelih od dm tip 1 i dm tip 2.

Osoba koja ima dijabetes je odgovorna za svakodnevnu brigu i kontrolu svoje bolesti, uz podršku svoje porodice i prijatelja. Nedostatak poverenja u mogućnost lečenja oboljenja i efikasnost terapije ključni su problemi samokontrole. Takođe postoji nerazumevanje u samo terapijsko lečenje, posebno kod onih pacijenata koji uzimaju više lekova za različite zdravstvene probleme. Te tako kod osoba koje imaju dijabetes tip 2 postoje velike psihičke barijere u započinjanju i intezivirane (insulinske) terapije, što dovodi do odlaganja neophodnog lečenja. Ne treba praviti razliku u opštem duševnom stanju, raspoloženju i motivisanosti za rad između osobe sa dijabetesom, koja ima dobru regulaciju, i zdravog čoveka. Osoba sa dijabetesom, kao i zdrav čovek, reaguje na različite situacije zavisno od naslednih aktivnosti, uslova razvija i formiranja njegove ličnosti. Praksa je pokazala da dijabetes treba prihvatiti kao svog "slatkog saputnika", prijatelja sa kojim delimo dobro i loše, a ne kao neko zlo koje nam se dogodilo. Jedino hipoglikemija može da stavi osobu sa dijabetesom u stanje nekontrolisanog duševnog reagovanja. U ovakvim situacijama način reagovanja je individualan i vrlo različit. Osoba sa dijabetesom može, na primer, da se ponaša kao pijan čovek, ili da bude smiren, umoran, pospan ili razdražljiv, svadljiv i grub u ponašanju. Kod težih hipoglikemijskih pojava, osoba sa dijabetesom može

da ima (pored pomenutih) i prolazna priviđanja, da mu se čini da čuje neke glasove (halucinacije) ili da deluje preplašeno. Svi simptomi su individualni i zavisno od mnogih stvari, različito se ispoljavaju, te treba voditi računa da do težih hipoglikemija ne dođe i vršiti redovno samokontrolu.

Samokontrola dijabetesa je osnovni i najjednostavniji način za sprečavanje mogućih komplikacija. Ona odlaže pojavu ili usporava progresiju komplikacija kod onih koji imaju dijabetes, a kod onih koji nisu oboleli povećava svest o zdravlju i skreće pažnju na promene stila života, koji za rezultat imaju odlaganje ili čak sprečavanje pojave ne samo dijabetesa već i drugih masovnih nezazarnih oboljenja. Samokontrola ne podrazumeva samo radnje koje se tiču samokontrole same bolesti, već zahteva puno angažovanje svakog pojedinca i njegove okoline i podstiče ih na zdrave stilove života podižući svest o zdravlju.

Vodiči za lečenje dijabetesa takođe naglašavaju centralnu ulogu edukacije i samokontrole u lečenju dijabetesa. Nacionalna zdravstvena politika i programi prevencije i lečenja hroničnih oboljenja, kao što je dijabetes, zavise od suštinskog razumevanja socijalnih, psiholoških i kulturoloških aspekata ovih stanja i njihovog lečenja. Svetska zdravstvena organizacija predlaže da se politika brige o hroničnim oboljenjima fokusira na pacijenta i omogući efektivna uloga porodice i okruženja na zdravstveni sistem. Deklaracija međunarodne alijanse Udruženja pacijenata o zdravstvenom sistemu fokusiranom na pacijenta naglašava potrebu da se pacijenti uključe u sve faze promene zdravstvenog sistema. Bolje pridržavanje terapijskim savetima povezano je sa boljim lečenjem i manjom zdravstvenom potrošnjom i dokaz je efektivnosti samokontrole. Zbog toga se naglašava da je posebno važno i na jakim dokazima zasnovano da se omogući bolji pristup kvalitetnoj i na dokazima zasnovanoj edukaciji o samokontroli.⁹

4. Edukacija kao prevencija komplikacija dijabetesa

Cilj edukacije je da se pokaže kako se sa dijabetesom može uspešno i kvalitetno živeti. Prevencija komplikacija se postiže konstantnom edukacijom pacijenata i redovnim kontrolama. Očuvanje kvaliteta života osoba sa dijabetesom suštinski se zasniva na ulozi pacijenta i pomoći njegovih najbližih. Ranim otkrivanjem i lečenjem dijabetesa se smanjuju rizici za nastanak komplikacija.

9 www.diabetesresearch.org

U praksi je veoma zastupljena "peer- to- peer edukacija" ili edukacija od usta do usta, gde osobe koje imaju dijabetes prolaze edukaciju i prenose svoje znanje na druge. To se pokazalo kao efikasan način komunikacije i prenošenje ličnih iskustava. Poistovećivanje osoba koje imaju zajednički problem ili nedoumicu i njihovo zbližavanje daju pravu snagu u borbi protiv dijabetesa. Čovek će bolje prihvatiti savet od osobe koja ima isti problem kao i on i samim tim će se ozbiljnije posvetiti svom zdravlju.

4.1 Plavi krug kao simbol dijabetesa

Plavi krug je univerzalni simbol i daje poseban značaj na sve što je povezano sa dijabetesom. Od 2006. godine njegova uloga je da pruži zajednički identitet, podrži kampanje u borbi protiv dijabetesa i inspiriše nove akcije, odnosno približi pojam i brigu o dijabetesu široj javnosti. Možemo jednostavno reći da je postao brend dijabetesa.

Ovaj simbol je nastao kao odgovor na alarmantno širenje dijabetesa, te je Međunarodna federacija za dijabetes pokrenula kampanju podrške rezoluciji Ujedinjenih Nacija o dijabetesu. Zašto krug? Krug kao simbol je uzet jer se kao takav često pojavljuje u prirodi i u mnogim kulturama predstavlja život, zdravlje i ujedinjenje. Upravo naša udružena snaga je ključni element koji ovu kampanju o podizanju svesti o dijabetesu čini tako posebnom. Zašto plavo? Plava boja simbolično predstavlja boju neba i boju zastave Ujedinjenih Nacija.¹⁰

5. Prikazivanje rezultata istraživanja

Za potrebe ovog rada i radi pokazivanja kako što bolje prevenirati komplikacije dijabetesa i edukovati ljude da do komplikacija ne dođe, odrađena je online anketa u kojoj je učestvovalo 188 ispitanika. Anketa je bila potpuno anonimna i namenjena isključivo osobama sa dijabetesom. Istraživanje je pokazalo koliko ispitanici poznaju svoju bolest, da li su dovoljno edukovani i da li rade sve što mogu kako bi sprečili komplikacije. Za dobijanje i tumačenje rezultata korišćene su Tabele frekvencije, T-test, Deskriptivna statistika i Korelacije. Na početku je potrebno naglasiti da je ova anketa podeljena na društvenu mrežu Fejsbuk, gde su anketu popunjavali članovi grupa koje se bave dijabetesom. To nam govori da su samim tim ispitanici ljudi koji se zanimaju za svoju bolest, informišu se putem interneta i međusobno razmenjuju iskustva, što veoma znači u analizi

10 www.idf.org

ovog istraživanja.

Od ukupnog broja ispitanika najviše je bilo osoba sa dijabetesom tip 1, čak 87,2%, dok 11,1% ispitanika je imalo dijabetes tip 2. Samo dva ispitanika su imala neki drugi tip dijabetesa (gestacijski i MODY).

Pitanje koje je bilo najrelevantnije i koje je stavljeno u korelaciju sa ostalim pitanjima od značaja je Da li biste za sebe rekli da imate dobru samokontrolu svog dijabetesa? Na ovo pitanje, postavljeno poslednje u nizu, 63,3% ispitanika je odgovorilo potvrdno, dok je 36,7% reklo da nema dobru samokontrolu nad svojim dijabetesom.

Dobru samokontrolu dijabetesa prate redovno merenje nivoa šećera u krvi, te je tako statistika pokazala da oni koji imaju dobru samokontrolu šećer proveravaju više puta dnevno i to 75%.

Do komplikacija može doći i ukoliko se jave velike oscilacije šećera u krvi (ako češće tokom dana šećer varira npr. vrednost dostigne 2mmol/L pa 15mmol/L). Kada se napravi korelacija između dobre samokontrole i ovih oscilacija vidi se da one osobe koje imaju dobru samokontrolu imaju i veoma mali procenat oscilacija na nedeljnom nivou (u proseku od jednom do dva puta nedeljno), dok su kod osoba sa slabom ili nedovoljnom kontrolom ove oscilacije češće i dešavaju se preko tri puta nedeljno. Hiperglikemija ili povišena vrednost nivoa šećera u krvi (vrednost viša od 13,9mmol/L) se kod dobro regulisanih pacijenata u proseku javlja do dva puta nedeljno, a više od tri puta nedeljno, povišenu vrednost imaju pacijenti koji nemaju optimalnu samokontrolu.

Edukacija o dijabetesu od strane stručnih lica (pri bolnicama, domovima zdravlja, banjama, udruženjima za borbu protiv dijabetesa) je u upitniku podrazumevala da su se ispitanici tokom svog života sa dijabetesom informisali o svojoj bolesti na različite načine i pronalazili informacije koje su za njih relevantne, kako bi sprečili komplikacije i naučili što bolje da žive sa dijabetesom. Tako je edukacija podrazumevala, pored edukovanja od strane stručnih lica i edukatora za dijabetes i pronalaženje informacija u knjigama, časopisima, internetu, kao i poznavanje računanja ugljenohidratnih jedinica. Istraživanje je pokazalo da edukator za dijabetes direktno utiče na dobru samokontrolu dijabetesa, što i svedoči podatak da 41% osoba koje imaju dobru samokontrolu imaju i svog edukatora. Veliki broj ukupnih ispitanika, 85,6%, je prošao neki vid edukacije, od toga 96,3% pacijenata je prošao edukaciju u domu zdravlja, zatim idu bolnice, banje, udruženja. Najveći broj njih, 46,3%, se informiše putem časopisa, zatim idu knjige i sve je više kao izvor informacija zastupljen internet, trenutno 31,4%.

Redovni pregledi kod endokrinologa, specijaliste za dijabetes, su neophodni kako bi se na vreme sprečile, dijagnostikovale, i dalje tretirale komplikacije. Što je duži životni vek osobe sa dijabetesom, posete endokrinologu trebaju biti sve češće. Rezultati ankete pokazuju da 60,6% naših ispitanika obavlja preglede na svaka tri meseca, 19,1% na svakih šest meseci, 11,2% jednom godišnje, 8,5% po potrebi, a samo jedan ispitanik ne ide uopšte na kontrolne preglede.

Za svaku osobu sa dijabetesom je neophodno da obavlja povremene preventivne preglede. Tako u ovom istraživanju 61,7% ispitanika obavlja pregled očnog dna, 44,7% radi analizu mikroalbuminurije, 16,7% radi pregled nogu i nerava, iako je na ovom istraživanju pokazano da je komplikacija polineuropatije najčešća. Samo 16,1% ide na preglede kod kardiologa, a 61,7% radi laboratorijske analize, odnosno celokupnu krvnu sliku.

Pitanja u vezi komplikacija dijabetesa su bila otvorenog tipa u nameri da se vidi da li su ispitanici svesni koje komplikacije postoje i da li oni imaju neku od njih. Tako je 27,1% ispitanika navelo da ima neku komplikaciju prouzrokovanu dijabetesom, od toga se kao prva komplikacija javlja polineuropatija, u 16,5% slučajeva, kao druga retinopatija, u 11,2% slučajeva i na trećem mestu nefropatija u 6,9%. Interesantan je podatak da ispitanici nisu naveli hipertenziju kao komplikaciju, iako dalje u upitniku njih 20,2% navodi da pije terapiju za povišeni krvni pritisak. Kada se napravio korelacioni odnos jasno je pokazano da su komplikacije polineuropatije i retinopatije uzročno- posledične, a da sve počinje od nedovoljne samokontrole. Takođe je ovom vezom utvrđeno da neko ko ima dobru samokontrolu smanjuje rizik nastanka komplikacija.

Kako se smatra se da je psihološka podrška u velikoj meri potrebna novootkrivenim osobama da dijabetes prihvate i svima onima koji smatraju dijabetes nekom vrstom kočnice u životu, tako je ovo istraživanje i potvrdilo tu tvrdnju. Čak 93,1% ispitanika uviđa značajnost psihološke podrške, međutim samo 45,2% je imalo prilike da se susretne sa psihologom/ psihoterapeutom.

Urađeno je poređenje nekih rezultata da bi se dokazale već očigledne činjenice koje se tiču samokontrole. Evidentno je da ispitanici nakon 26 godine starosti ređe proveravaju nivo šećera u krvi (procenat od 75% se spustio na 58,8% ispitanika). Razlog tome je što su u Srbiji pacijenti nakon 26 godine života uskraćeni za neophodan potrošni materijal, a to su test trake za proveru nivoa šećera u krvi, te im je onemogućena svakodnevna provera šećera. Samim tim se u ovom poređenju povećava i broj onih koji

imaju početak neke od komplikacija (početak polineuropatije i promene na očnom dnu). Mnogo manji broj ispitanika je prošao neki vid edukacije, a 23,5% ispitanika starijih od 26 godina ima svog edukatora za dijabetes, što je upola manji podatak.

Urađena je i analiza stanja osoba sa dijabetesom tip 2 i povezanosti samokontrole i fizičke aktivnosti. Te tako od ukupnog broja ispitanika sa dijabetesom tip 2, 22,7% nema nikakvu fizičku aktivnost u toku dana, iako je poznato koliko fizička aktivnost utiče na dobru regulaciju dijabetesa.

Kako se pridaje značaju analize hba1c ili prosečnom tromesečnom šećeru, u ovom upitniku je bilo traženo od ispitanika da navedu rezultat svog poslednjeg nalaza ove analize. U proseku je pacijentima sa dobrom samokontrolom ova analiza oko 7%, dok onima koji nemaju dobru kontrolu svoje bolesti ovaj rezultat premašuje 8,5%. Kod osoba sa dijabetesom tip 2 prosečni rezultat ove analize iznosi 7,5%.

6. Zaključak

Na osnovu istraživanja koje je sprovedeno u ovom radu i mnogim studijama dijabetesa vidimo da je samokontrola ove bolesti najvažnija, jer upravo ona pomaže da se spreče komplikacije. Najviše treba raditi na informisanju i edukaciji ljudi i uopšte na dostupnosti modernih terapijskih metoda, kao i na poboljšanju položaja osoba sa dijabetesom. Od ukidanja savetovališta pri domovima zdravlja, osobe sa dijabetesom su praktično izgubljene u zdravstvenom sistemu, jer izabrani lekari opšte prakse nisu u mogućnosti da se na pravi način brinu o pacijentima koji imaju dijabetes. Savetovališta za dijabetes su najadekvatniji, najefektivniji i najjeftiniji način zdravstvene zaštite osoba sa dijabetesom, jer kroz njih sistem adekvatno može uticati na edukaciju i kontrolu pacijenata i na taj način smanjiti broj komplikacija. Neke komplikacije poput dijabetnog stopala i dijabetesne polineuropatije nema ko da tretira u primarnoj zdravstvenoj zaštiti, te je vraćanje savetovališta jedino sistemsko rešenje za koje se zalaže i struka (endokrinolozi).

Literatura

Nacionalni vodič dobre kliničke prakse DIABETES MELLITUS, II izdanje. Republička stručna komisija za izradu i implementaciju vodiča dobre kliničke prakse, Ministarstvo zdravlja Republike Srbije, Beograd, 2012.

Beljić T., Avakumović S., Zalogaj zdravlja, zalogaj uživanja, Dijabetološki savez Jugoslavije, Beograd, 2002.

www.diabeta.net

www.diabetes.rs

www.idf.org

www.diabetesresearch.org

Prilog

ANKETA

Pol:

muški

ženski

Godina rođenja: _____

Mesto prebivališta _____

Koji tip dijabetesa imate?

Diabetes mellitus tip 1

Diabetes mellitus tip 2

Gestacijski dijabetes

Drugo _____

Koliko dugo imate dijabetes? ____

Koju terapiju koristite?

Tablete

Insulin- penove

Tablete i insulin

Insulinsku pumpu

Drugo _____

Koliko puta dnevno proveravate nivo šećera u krvi?

više puta dnevno

jednom dnevno

nekoliko puta nedeljno

jednom nedeljno

jednom mesečno

samo kada idem na kontrolu kod lekara

ne proveravam

Koliko puta nedeljno imate oscilacije nivoa šećera u krvi (npr. 2 mmol/L pa 15 mmol/L)? ___ puta nedeljno

Koliko puta nedeljno izmerite nivo šećera u krvi niži od 3,1 mmol/L? ___ puta nedeljno

Koliko puta nedeljno izmerite nivo šećera u krvi viši od 13,9 mmol/L? ___ puta nedeljno

Koji je rezultat vašeg poslednjeg nalaza HbA1c (%)? (prosečna vrednost šećera u krvi tokom poslednja tri meseca) ___ %

Da li ste prošli edukaciju o dijabetesu od strane stručnih lica (edukaciju o brojanju ugljenih hidrata, o načinu davanja insulina, samokontroli, sprečavanju komplikacija, itd)? DA/NE

Ako je prethodni odgovor bio pozitivan, zaokružite mesto na kome ste prošli pomenutu edukaciju:

Bolnica

Banja

Udruženje

Dom zdravlja

Savetovalište za dijabetes

Drugo _____

Da li imate svog edukatora za dijabetes? DA/ NE

Da li znate da računate ugljene hidrate? DA/ NE

Da li računate ugljene hidrate za svaki obrok? DA/ NE

Da li imate fizičku aktivnost?

da svakodnevno

tri puta nedeljno

jednom mesečno

nemam uopšte

jednom nedeljno

Koliko često idete na kontrolne preglede u vezi dijabetesa?

Na svaka 3 meseca

Jednom u 6 meseci

Jednom godišnje
Po potrebi
Ne kontrolišem svoj dijabetes kod lekara

Na koje analize/kontrolne preglede vas upućuje Vaš endokrinolog?
hba1c
pregled očnog dna
mikroalbuminuriju/ proteinuriju
proveru štitne žlezde
pregled nogu
kardiologa
drugo_____

Da li imate neku komplikaciju koju je prouzrokovao dijabetes? DA/ NE

Ako je prethodni odgovor bio pozitivan, napišite koju komplikaciju imate.

— Za koje ste sve moguće komplikacije dijabetesa čuli da postoje?

Da li ste nekada upali u hipoglikemijsku komu? DA/ NE

Da li u svom frižideru imate GlucaGen Hypokit koji je u roku tranja? DA/ NE

Ukoliko vam se pojavi aceton u mokraći, zadah na aceton, hiperglikemija, gubitak u telesnoj težini, brže zamaranje, veoma izražena žeđ, pojačano mokrenje, rekli biste za sebe:

preforsirao/la sam se
imam ketoacidozu
osećam se uobičajeno

Koju vrstu pregleda radite prilikom odlaska kod oftamologa (očnog lekara)?

pregled očnog dna
merenje očnog pritiska
određivanje dioptrije
sve navedeno
ne idem kod oftamologa

Da li imate terapiju za povišeni krvni pritisak? DA/ NE

Da li ste nekada pričali sa psihologom/ psihoterapeutom u vezi svog dijabetesa?
DA/ NE

Da li mislite da je psihološka podrška značajna za život sa dijabetesom? DA/ NE

Kako biste ocenili svoje poznavanje dijabetesa?

Dobro

Nedovoljno

Slabo

Na koji način saznajete informacije o dijabetesu?

Putem interneta (pretraživača, sajtova vezanih za dijabetes, itd.)

Putem društvenih mreža (fejsbuk, tviter, itd.)

Iz knjiga

Iz časopisa

Drugo _____

Da li biste za sebe rekli da imate dobru samokontrolu svog dijabetesa? DA/ NE

Summary

This paper deals with education and prevention of complications people with diabetes. The dynamics of the diabetes epidemic are changing rapidly. Diabetes is a serious disease. Following diabetes treatment plan takes round-the-clock commitment. But efforts are worthwhile. Careful diabetes care can reduce risk of serious even life-threatening complications. The research done in this paper shows that we need more and more education, and continuous work on prevention, promotion and information about diabetes. "Diabetes is a marathon, not a sprint!"

Key words:

Diabetes, education, prevention, promotion, complications of diabetes, diabetes in Serbia.

Vladislav Lilić

Tutor: prof. dr Dušan Bajatović

Ustanova: Balkanološki institut Srpske akademije nauka i umetnosti

SERBIA AND FAILURE OF ITS ADRIATIC STRATEGY IN THE FIRST BALKAN WAR (1912)

1. Introduction

“Serbia is landlocked and surrounded, and the Serbs are detained.”¹
Jovan Cvijić (1908)

In October 1912, Serbia was the only Balkan country with no access to the sea and as its economy had already been slowly moving toward industrialisation for some decades, the deficiency grew more significant.² Ever since seizing political independence in Berlin in 1878, Serbian state was squeezed between two mighty empires, Austro-Hungary and the Ottomans, in a constant danger of being overrun as a tiny obstacle on the path of giants. By mere desire to survive as an independent political entity, Serbia found itself in a continual political struggle with the two powerful neighbours. Strongly interrelated, both political and economic escape from the claws of Vienna and Constantinople clearly implied obtaining free passage to the sea.³ This would provide not only liberation from economic dependence, but access to the world market and admittance into the group of countries actively involved in Mediterranean politics.

To break the hostile surrounding Serbia had to fight. First, the Ottoman Empire, one dungeon of its many downtrodden compatriots, then the Dual Monarchy, the other, since the results of the victorious war against the former

1 Discussed in Jovan Cvijić, “Aneksija Bosne i Hercegovine i srpsko pitanje”, *Sabrana dela, Knjiga 3 (Tom I): Govori i članci, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd, 1987.*

2 This work has been completed in January 2013 under the tutelage of Dušan T. Bataković, PhD, Director of Institute for Balkan Studies, Serbian Academy of Sciences and Arts, Republic of Serbia.

3 Dimitrije Djordjević, “Izlazak Srbije na Jadransko More i konferencija ambasadora u Londonu 1912”, *Slobodan Jović, Beograd, 1956, 3.*

were strongly resisted by the latter. The goal of this work will be to address the Serbian pursuit of an Adriatic port in the First Balkan War against the Ottomans in 1912, collision of this strategy with vital interests of Austro-Hungary, whose political elite perceived Serbian claims as a challenge to the Monarchy's only access to maritime connections⁴, the creation of an Albanian state as an Austrian foothold, the posture of other Great Powers in the matter, and the London Conference of Ambassadors that eventually resolved the issue and prevented a European war in December 1912.

Arguments will be offered to support a claim that aggressive Viennese diplomacy a) deprived Serbia of fruits of a successful war against the Ottomans in late 1912, b) was aimed at breaking up the Balkan Alliance⁵, formed to face the remains of the Ottoman rule in the Balkans, which resulted in eventual partition and hostilities among the Balkan allies themselves in mid-1913, and c) presented the main danger to European peace, due to its unwillingness to adapt to the new situation imposed on it by despised victorious Balkan governments, especially Serbia.

Although the Adriatic, or Albanian crisis of late 1912, ended as a remarkable success of Austro-Hungarian imperialism, expansionist circles in Vienna were not fully satisfied. The ultimate goal indeed was economic and political destruction of independent Serbia, for through valleys of Morava and Vardar rivers, now in possession of Belgrade, lay the path to the Aegean⁶, that eternal objective of Viennese foreign policy. Hence, diverting Serbia away from the Adriatic shore had only been a prelude to more dramatic events that were yet to come.

2. Serbia Without a Maritime Port

The goal of this section will be to briefly examine the origins of such strong Serbian urge for gaining a maritime port and reasons for choosing the north Albanian Adriatic shore as most attractive instead of the Aegean port of Salonika or perhaps Montenegrin or Dalmatian ports up north.

At the beginning of the twentieth century, most of Serbian exports (90%) were tied to Austro-Hungary⁷, whether directly or by using its territory as

4 Richard C. Hall, "The Balkan Wars 1912-1913 - Prelude to the First World War", Routledge, London, 2000, 73. See more in Edward Thaden, "Russia and the Balkan Alliance of 1912", University Park, Penn State University, 1965.

5 Sir George Young, "Nationalism and War in the Near East - By a Diplomatist", Oxford: at the Clarendon Press, 1915, 232.

6 Savo Skoko, „Drugi balkanski rat“, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1968, 28.

7 Djordjević, 4.

a transit zone toward the western markets. As a predominately agricultural country, with a slowly developing industry, Serbia found itself threatened by more progressive Austrian industrial products and Hungarian farmers. Low import tariffs on industrial products, imposed on Serbia by Vienna, and protective measures of Hungarian agricultural nobility suffocated the development of Serbian economy.⁸ Being unable to sustain the competitive pressure in Germany or northern Italy, Austro-Hungarian capitalist elite treated the Balkans as its colony.

After the dynastic overturn in Serbia in 1903, the new ruler, King Petar Karadjordjević, shifted the country's foreign policy away from Vienna, thus causing the Austro-Hungarian government to oppose Belgrade with full force. The Customs War (1906-1911)⁹ that followed brought an unexpected outcome - Serbia achieved a great victory by directing its exports to the south, to Salonika as a transit port, strengthening its relations with the Triple Entente and breaking loose of the Austro-Hungarian economic yoke.¹⁰ During the Customs War Serbian exports to Austro-Hungary declined from 89% to 18%, while Austro-Hungarian imports to Serbia dropped from 60% to 19%.¹¹ Serbia fought its way toward new markets in the West, while its industry started to develop swiftly, once liberated from the Austrian pressure. In such circumstances, the Dual Monarchy could not regain its economic hegemony in Serbia.

Nevertheless, to solely concentrate on Salonika as an export point represented only a temporary solution. This was much conditioned by political relations between Belgrade and the Sublime Porte, thus offering the Sultan a chance to hold Serbia in his hand. Furthermore, Austrian capital dominated the Eastern railway, the Ottoman tariffs were unreasonably high, and the Salonika docks lacked all the necessary infrastructure¹² - free passage to the sea was still indispensable.¹³

The finger pointed to the Albanian shore. In examining Serbian government's decision to focus on the Adriatic one should be aware of the following facts: firstly, by annexing Bosnia and Herzegovina in 1908, the

8 Ibid.

9 This war is also known as the Pig War.

10 Ibid.

11 Skoko, 26.

12 Djordjević, 5.

13 In words of Sir Ralph Spencer Paget, British Minister in Belgrade: "I am afraid the Serbs are determined. Everybody's heart is in a Serbian port and in visions of the blue seas and Serbian ships that bring home the treasures of India" (1912). See more in British Documents on the Origins of the War 1898-1914 IX, H.M. Stationery Office, 1933, ii, no. 313.

Dual Monarchy physically separated Serbia from the other Serbian state, tiny Adriatic Kingdom of Montenegro, thus preventing Serbia both to seek unification with the brotherly country and sea passage further north in Herzegovina or Dalmatia. Furthermore, to ask for an Aegean port on its own territory (or one on the Black Sea), Serbia would definitely disturb Bulgarian and Greek claims that were focused on those areas. Surely, every potential territorial change in the Balkans presumed a war against the Ottomans, and the only way of undertaking a successful military endeavour was unity among the Balkan peoples. Bearing this in mind, Belgrade considered the free passage to the Adriatic to be the essential prerequisite of survival and political and economic independence.¹⁴

Remembering all the difficulties in using foreign soil for trade, the government in Belgrade, on the eve of the Balkan Wars, persistently strived to obtain a sovereign maritime port. The Adriatic Sea was considered a Serbian one, for the Serbian medieval state developed upon its shores. This could be accomplished only by waging war against the Ottomans. However, Serbian political elite failed to see that potential expansion to the Adriatic exceeded the Balkan political framework and directly encroached interests of all the Great Powers, specifically Austria-Hungary. Therefore, the question could promise great diplomatic difficulties and resistance of the Concert of Europe.¹⁵

3. The Question of an Adriatic Outlet as a Key Point of the Serbian War Strategy

Firstly, the following section will address Serbian diplomacy in the period 1911-1912, its attempts to conclude an agreement with Bulgaria aimed at starting a war against the Ottomans and the importance of the Adriatic question in those negotiations. Secondly, the beginning of military operations and Serbian occupation of northern and central Albania will be examined.

Serbian Adriatic outlet was a matter of utmost importance when Serbian-Bulgarian negotiations on the question of alliance against the Ottomans commenced in late 1911. When Italy's war against the Ottoman Empire once more initiated the Eastern Question, it was clear that the Balkan states

14 Ibid, 9-10.

15 This work will use the term Concert of Europe, although its members had already been distinctly divided into two rival blocks by 1912 and the emergence of the Balkan Wars.

would not remain passive.¹⁶ Milovan Milovanović, Serbian Prime Minister, acted to form an alliance with Sofia. He intended to secure Bulgarian help against the potential Austria-Hungarian intervention. To get Bulgarians to sign such a treaty, Macedonia, the heart of the Balkans, mostly populated by Slavs and still under the Ottoman rule, had to be divided into interest zones. Milovanović was ready to give up on the wide Macedonian area, and in return he demanded northern Albania and an Adriatic outlet in case of a successful war against the Ottomans. This fact decisively contributed to signing of the Serbian-Bulgarian treaty in March 1912¹⁷, the backbone of the Balkan Alliance, later reinforced by Greece and Montenegro.

After the First Balkan War had ended, Serbian Prime Minister Nikola Pašić defended this policy, by then decisively defeated, by saying that when the agreement with the Bulgarians had been signed, the primary objective was to obtain an Adriatic port that could guarantee Serbia an independent life.¹⁸ To achieve that important goal, Serbia was ready to give in on some other issues, the most significant of which was the partition of Macedonia.

It is important to note that the majority of Serbian officials did not perceive the Albanians as a nation in 1912 - they were mostly seen as divided and conflicting tribes, without a common language or religion. The Serbs had lost northern part of Albania to Ottomans four centuries ago, and occupation of that area would only bring historical justice. Albanian history could not offer any evidence on desire for unity and independence, and such ideas were artificially imposed by Vienna or Rome to prevent Serbian influence. This view was generally accepted in Serbia, the only exemption being a small number of social-democrat politicians, who believed that by planning to partition Albania, Serbian government was violating the principle of nationality, the only idea that could justify the decomposition of Ottoman rule in Europe. Belgrade did indeed intend to disregard the principle of nationality, for the genuine purpose of the Albanian expedition was perceived as a strategic necessity - as already noted, economic independence was a prerequisite to political independence in a hostile surrounding.¹⁹

Despite the possibility of including an ethnically foreign area, with potentially aggressive native population, Serbia set the occupation of the northern Albanian shore as one of two objectives of the war that flared on

16 Ibid.

17 Ibid.

18 Ibid, 11.

19 Dušan T. Bataković, "Velike sile, Srbija i albansko pitanje", Baština, Priština, 1996, 185-203.

18 October 1912 between the Balkan Alliance and the Ottoman Empire (other being liberation of Old Serbia and the Vilayet of Kosovo). Clearly, the proper policy for Serbia was to give no time for the establishment of diplomatic dead-lines by the Concert of Europe and to occupy Albania, thus presenting the Great Powers with *fait accompli*.²⁰ On 9 November the Serbian General Staff ordered the forces at the right flank of the 3rd Serbian Army, which had defeated the Turks in Kosovo and seized towns of Prizren and Djakovica in early November, to advance in a westerly direction into northern and central Albania.²¹ The order of the commander of the Serbian "Albanian detachment" stated: "That is our irresistible urge. That is why this war is fought...to offer our homeland an open passage to the world!"²² By 28 November Serbian forces were in Alessio (Lješ, Lezhe), Tirana and at the gates of port Durazzo (Drač, Durres), encountering occasional resistance from Albanian irregulars and remains of defeated Ottoman forces fleeing from Macedonia.²³ The Adriatic outlet was secured by a military effort. Who could now rob Serbia of the conquest?

4. Great Power Diplomacy and the First Balkan War - the Dual Monarchy, Serbia and the Creation of Independent Albania

Fully aware that their interests in the Balkans are hardly reconcilable, the Great Powers were very careful in their interactions after the Balkan Wars had broken out in October 1912. The third section of this work will examine how the Concert of Europe reacted to the outbreak of war and why the Great Powers accepted the territorial changes that took place as a result of triumphant warfare of the Balkan Alliance. Further on, the diplomatic clash between Serbia and Austria-Hungary will be addressed and the discussion on the creation of independent Albania will follow. The goal of this section is to analyse the initial phase of the Albanian crisis that eventually climaxed in December 1912 and was resolved at the London Conference of Ambassadors.

The Great Powers of Europe were strongly against the Balkan Wars. On 8 October 1912 diplomatic representatives of Austria-Hungary and Russia let the Balkan governments know that they would not allow any violations of the existing state. Territorial gains at the Ottoman expense would not be

20 Young, 228.

21 Hall, 54.

22 Stanoje Stanojević, "Srpsko-turski rat 1912. godine", Beograd, 1928, 154-155.

23 Hall, 54-55.

tolerated, as that would lead to imminent necessity to re-open the Eastern Question.²⁴ However, the success of military actions of the Balkan Alliance in October completely changed the Balkan map. The Montenegrin army held Scutari under siege, the Greeks entered Salonika and the Bulgarian armies advanced toward Constantinople. To call for status quo ante bellum was absurd. The Powers had to adjust to the newly developed situation, and while Vienna and Berlin were disappointed with the Ottoman catastrophe, London, Paris and St. Petersburg saluted the Balkan victors. On 28 October, Russian foreign minister Sazonov notified the British and French governments that “the events are taking place swiftly and that makes it impossible to guard inviolability of the old status quo.”²⁵ And as the Bulgarian army continued its advance toward Constantinople, the Russian officials grew concerned. The Imperial City was the long-lasting goal of the Tsarist foreign policy, and it was beyond imagination that the Bulgarian king Ferdinand could seize it. In that way the Russian government was forced to abandon unconditional support for the Balkan belligerents and to ask its western allies to make a common stand and to mediate between the Balkan states and the Ottomans. On 29 October the British and the French accepted that an international conference should be organised to discuss all potential disputes.²⁶

Austrian foreign minister Count Berchtold was alert as well, and on 6 November he rejected the status quo standpoint.²⁷ Three days later, the British Prime Minister Asquith confirmed the European unanimity: “The map of eastern Europe has to be recast...the victors will not be robbed of fruits that have cost them so dear.”²⁸

Now when the manner of dismissing status quo by the Great Powers is clear, one should not deduce that the Concert of Europe was fully uninterested in the aftermath of the Balkan conflicts. The Viennese government had, as early as 25 October, determined the direction of its policy. As the status quo was rejected and the expansion of the Balkan countries was allowed, there remained a condition - Ballplatz would never give in when it comes to Albania, even if that meant war, and Serbia had to be prevented from gaining an Adriatic port. The Dual Monarchy perceived Serbian forces in Albania as a threat to its vital interests.²⁹ Berchtold unconditionally refused

24 Djordjević, 17.

25 Ibid, 22.

26 Ibid, 24.

27 Ibid.

28 Young, 215.

29 Bataković, 1996, 198.

Serbian Adriatic strategy.³⁰ Serbian economic independence affected Austrian industry and its exports to the Balkans. Moreover, a Serbian Adriatic port would challenge future Austrian penetration to the south and provide Serbia with an opportunity to influence Slavic provinces of the Dual Monarchy. By overestimating Russian influence in Serbia, Vienna reckoned that, strategically, such a Serbian outlet could easily become a Russian naval base. That is why Vienna promoted the idea of autonomous Albania that could provide the Dual Monarchy with an instrument of constant pressure toward the Slavic peoples. The military circles, led by the Chief of Staff Conrad von Hötzendorf, even asked for invasion of Albania, but the Italian government objected and thereafter the Viennese diplomacy accepted the previously hated principle of nationality to thwart Serbian presence in Albania.³¹ Berchtold claimed the Albanian people has a right to autonomy and he wrongly stated that there were no Serbs living in the areas of northern Albania. Serbian government tried to explain to the European public that autonomous Albania would be nothing but Austrian fortress and a constant source of instability.³² Nonetheless, Ballplatz could not be dissuaded.

The only possible situation in which Austria-Hungary would approve a Serbian Adriatic outlet was enforcing a customs union between the two countries, where the Dual Monarchy could restore its former economic hegemony in Serbia. This Berchtold's offer was refused in Belgrade in early November.³³

Furthermore, when Austria-Hungary first announced its willingness to use force and bring Serbian occupation of northern Albania to an end, none of the members of the Triple Entente had any serious thoughts of firmly opposing the Dual Monarchy. After German chancellor Bethmann-Hollweg had persuaded the Kaiser to stand side by side with Austria-Hungary and defend its prestige in the Albanian matter on 9 November, even St. Petersburg started sending less supportive messages to Belgrade.³⁴ Italy, as the member of the Triple Alliance, supported the Dual Monarchy. Rome preferred weak autonomous Albania, wide open for Italian influence, than strong Serbia threatening the Italian position in *mare nostrum*.³⁵

30 Djordjević, 27.

31 Ibid, 30.

32 Ibid.

33 Ibid, 33-34.

34 Ibid, 43.

35 Ibid, 44.

As Austria-Hungary secured freedom to act against Serbia, it pursued a twofold policy. Firstly, it stimulated the declaration of Albanian independence in Valona on 28 November 1912.³⁶ The interim government of Ismail Kemal was a tool in Austrian hands, detached from the people of Albania, gravely divided by religion and differing political traditions. All the documents, including the independence proclamation, were written in Turkish language, for no member of the first Albanian government knew how to write in Albanian.³⁷ Even before Ismail Kemal left Vienna on an Austrian ship to proclaim Albanian independence, the Viennese press had developed a wide campaign for creation of a Greater Albania, that would include towns of Bitolj (Monastir), Janjina (Janina), Skoplje, Priština and Prizren.³⁸

Secondly, Vienna started preparing for war against Serbia. The so-called military party, an informal political entity containing professional soldiers, aristocracy, high clergy and big industrials, gathered around Crown Prince Franz Ferdinand, demanded military action while the Serbian armies were concentrated in the south.³⁹ On 11 November reserve troops were partly mobilised in Bosnia and Herzegovina which provoked counter-measures in Russia. The Dual Monarchy mobilised three army corps, 850000 men strong, to face Russia in Galicia.⁴⁰ By 25 November Austrian army general Potiorek had 300000 men in Bosnia ready to attack Serbia.⁴¹ The northern Serbian frontier remained undefended. Only 25000 soldiers were on the Drina-Sava-Danube line,⁴² and although Serbian government did respond on 16 November by saying it had accepted autonomous Albania and was only asking for a tight corridor to connect its territory in Kosovo with the Adriatic, the invasion by the Dual Monarchy was at hand.⁴³ Vienna was so determined to strike, it even constructed an affair of Austrian Consul in Prizren, Oscar Proschaska, who had supposedly been abducted, tortured, and killed by Serbian military authorities in November 1912. He showed

36 Bataković, 1996, 198.

37 Ibid.

38 Dušan T. Bataković, "Oslobodjenje Kosova i Metohije", Kosovo i Metohija u srpskoj istoriji, Srpska književna zadruga, Beograd, 1989, 284.

39 Djordjević, 46.

40 Ibid, 81.

41 Ibid, 80.

42 Ibid, 81.

43 Ibid, 64-66.

up in Skoplje, safe and sound, days later,⁴⁴ thus causing utter failure of this provocation.

When Serbian forces entered the port of Durazzo on 29 November 1912, the Austro-Serbian diplomatic conflict arrived to its critical phase. Serbian government was decisively against military clash with the Dual Monarchy. On 1 December Pašić agreed to back down. On 2 December Serbian government repeated to the Austrian Minister in Belgrade Ugron that Serbia fully agrees with autonomous Albania.⁴⁵ The only remaining choice for Belgrade authorities was to try to defend what was gained in war by directly negotiating with Vienna. This turned out to be another failure of Serbian diplomacy - Austria-Hungary was unrelenting. Luckily, due to lack of confidence in the German support and his fear of Russia and Italy, the Emperor Franz Joseph halted the war preparations and settled for political and economic advantages that could result from breaking Serbian diplomatic resistance.⁴⁶

After asking for Russian support, Pašić declared: "We do not wish to engage the difficult question of our passage to the sea on our own. We wish to leave that matter to the Great Powers to be decided upon once the war has ended and peace been concluded. We do not oppose the formation of autonomous Albania...but it is our desire to have a maritime port on our territory; we leave that question to the Great Powers to be resolved when other matters that result from peace are discussed."⁴⁷

By accepting international counsel, Serbia signed its own surrender. Nothing else was to be done, for the alternative would be an Austro-Serbian war, and perhaps a general, European one. The Great Powers had to intervene and the London Conference of Ambassadors was assigned the task of sanctioning a decision that had already been made.

5. London Conference of Ambassadors - Results and Consequences

The final section of this work will analyse the results and consequences of the "Reunion of the Ambassadors of the Six Great Powers, signatories of the Treaty of Berlin", held in London and its decisions relating to Serbian claims.⁴⁸ Beginning on 16 December, the ambassadors of the Great Powers

44 Ibid, 92-101.

45 Ibid, 103.

46 Ibid.

47 Bataković, 1989, 285.

48 Hall, 72.

accredited to Great Britain met under the leadership of Sir Edward Grey, British Foreign Secretary, to oversee the Balkan peace process and to protect interests of their governments.⁴⁹

First suggestions concerning an exigent call for an international conference had come from the French President Raymond Poincaré early in October, before the war even started.⁵⁰ Poincaré addressed other Great Powers and called for consideration of essential reforms of Turkey in Europe.⁵¹ However, the situation in the Balkans changed dramatically. Owing to Serbian operations in Albania, there arose a serious threat of Austro-Serbian conflict. The cabinet in Berlin was afraid of a general European crisis and it came out with a proposal regarding urgent consultations upon the Balkan matters. Sir Edward Grey accepted such initiative.⁵²

Vienna insisted that the Serbian territorial expansion toward the Adriatic should be excluded from the discussion. Berchtold had sent his conditions to Grey on 6 December and the Russian government accepted such terms, for it was not willing to face the Dual Monarchy (and possibly the German Reich) in war without its allies of the Triple Entente being ready to fight for a Serbian cause.⁵³ The conference could then begin.

Austrian ambassador to London, Mensdorff, was instructed to demand formation of autonomous Albania. German representative Lichnowsky was to support the Austrian ally. Russian ambassador Beckendorf tried to defend the Serbian claims as much as he could, while being supported by the French colleague. The Italian ambassador Imperiali was rather withdrawn and Grey played the role of an “honourable mediator”.⁵⁴

Although the ambassadors had to contend with such issues as the disposition of the Aegean Islands and the determination of the Bulgarian-Ottoman border, the major area of contention for them was the problem of Albania. The first session commenced on 17 December, and as far as Serbia was concerned, the conference could have ended there. The ambassadors quickly agreed upon creation of autonomous Albania, guaranteed and protected by the Powers, under Sultan’s sovereignty. The issue of the Albanian frontiers was resolved with a formula: “the northern borders of

49 Ibid.

50 Mihailo Vojvodić, “Skadarska kriza 1913. godine”, Zavod za izdavanje udžbenika, Beograd, 1970, 33.

51 Ibid.

52 Ibid, 33-34.

53 Ibid, 34.

54 Ibid.

Albania and those of Montenegro should in any case be neighbouring.”⁵⁵ Even though the question of Albanian borders, both northern and eastern, was not closed (it escalated in the Scutari crisis of 1913), the very first session of the conference ultimately buried the Serbian Adriatic strategy. The dreams of a Serbian maritime port were dead, and the question itself was not even mentioned owing to the strong Austrian blackmailing diplomacy and Russian tendency to withdraw.

Thus, the last gasp of the congress system, which had contained the ambitions of the Great Powers since 1815, resulted in securing European peace pro tempore. By appeasing Vienna in Albania, it offered the apple of discord in Macedonia. Serbia, heavily defeated and deprived of its war merits, sought compensation. The road to the Aegean was barred by the partition provisions of the treaty with Bulgaria, so the occupied areas of Bitolj (Monastir) and the right bank of Vardar river in Macedonia became logical indemnifications that Serbia claimed. The London Conference of Ambassadors utterly failed to resolve the problem of Balkan relations and the crisis that followed in 1914 was to do away with the Belle Époque, Concert of Europe and its balance of power. The great winner, the Dual Monarchy, succeeded in its supreme task - breaking the Balkan Alliance.⁵⁶ By depriving Serbia of an Adriatic port and redirecting it toward Macedonia, where Serbian troops had to face soon to be former ally - Bulgaria, aggressive Viennese diplomacy claimed yet another victory.

6. Conclusion

As soon as the Viennese diplomats learned about the formation of the Balkan Alliance in 1912, they knew that the ultimate resolution of the Eastern Question had to be prevented. Had the Dual Monarchy allowed the Balkan issue to be peacefully settled, its dilapidated social building would have been next in line for evaluation. Burdened with national claims from Slavs living within the Monarchy, troubled relations with Budapest and Monarchy's neighbours, Vienna had to undertake such aggressive foreign policy. By threatening Balkan and European peace, Austria-Hungary was buying some of it for domestic use. Therefore, decision had been made that Serbia should never be allowed to expand toward the Adriatic. And when Serbia was defeated and the Balkan Alliance pushed toward a war of partition in mid-1913, Austria-Hungary demanded more guarantees for future Serbian

55 Ibid, 35.

56 Djordjević, 28.

posture, constantly fearing the influence Belgrade might have on Serbs and other Slavs (Yugoslavs) living in Dual Monarchy. However, victory was not enough, humiliation of Serbia was needed. The imperial policy of the Dual Monarchy was not contented in London; it searched for new motives to deal with Serbia once and for all. Such an opportunity occurred on 28 June 1914, but the aftermath of the catastrophic war that followed was not the utter destruction of that defiant southern neighbour.

Be that as it may, Serbian Adriatic strategy had been doomed even before the Balkan Wars started. Belgrade should have predicted the Austrian stance and should not have been blinded by the volatile attitudes of St. Petersburg, the mighty protector of Orthodox Christians in the Ottoman Empire. Serbian spectacular victories against the Ottoman archenemy brought much prestige, but soon found themselves shadowed by the unreasonable struggle to hold onto occupied lands populated by another nation - nation quite hostile and tenacious. By being deprived of results of a successful military conquest in Albania, Serbia was forced to fight its Balkan ally, and sacrifice even more for compensatory gains in Macedonia. All that Aehrenthal and Berchtold ever wanted was taking place. Had Milovanović not been so keen to trade vast areas of Macedonia for a potential maritime port in Albania, the Second Balkan War might have been avoided. And had the Serbian authorities comprehended the chances of unification with Montenegro that could bring the resolution of the free sea passage question, Serbia might have avoided being defeated by hazardous and aggressive foreign policy of the Dual Monarchy, that sick man of Central Europe, in December 1912.

Even that had been so, sooner or later, Austria-Hungary had to fulfil its long-lasting strategic plan to engage Serbia in a struggle for life and death.

General Literature

Monographs

Antić, Čedomir, "Ralph Paget: A Diplomat in Serbia", Institute for Balkan Studies SASA, Belgrade, 2006.

Bataković, Dušan T, "The Kosovo Chronicles", Plato Books, Belgrade, 1992.

Čorović, Vladimir, "Odnosi između Srbije i Austrougarske u XX veku", Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije, 1936.

Thaden, Edward, "Russia and the Balkan Alliance of 1912", University Park, Penn State University, 1965.

Works Cited

Monographs

Bataković, Dušan T, "Oslobodjenje Kosova i Metohije", Kosovo i Metohija u srpskoj istoriji, SKZ, Beograd, 1989.

British Documents on the Origins of the War 1898-1914 IX, H.M. Stationery Office, 1933.

Cvijić, Jovan, "Aneksija Bosne i Hercegovine i srpsko pitanje", Sabrana dela, Knjiga 3 (Tom I): Govori i članci, Srpska akedemija nauka i umetnosti, Beograd, 1987.

Djordjević, Dimitrije, "Izlazak Srbije na Jadransko More i konferencija ambasadora u Londonu 1912", Slobodan Jović, Beograd, 1956.

Hall, Richard C, "The Balkan Wars 1912-1913 - Prelude to the First World War", Routledge, London, 2000.

Skoko, Savo, "Drugi balkanski rat", Vojnoistorijski institut, Beograd, 1968.

Stanojević, Stanoje, „Srpsko-turski rat 1912. godine“, Beograd, 1928.

Vojvodić, Mihailo, "Skadarska kriza 1913. godine", Zavod za izdavanje udžbenika, Beograd, 1970.

Young, Sir George, "Nationalism and War in the Near East - By a Diplomatist", Oxford: at the Clarendon Press, 1915.

Articles

Bataković, Dušan T, "Velike sile, Srbija i albansko pitanje", Baština, Priština, 1996.

Rezime

Od Berlinskog kongresa 1878, nezavisna Srbija se nalazi u nezavidnom položaju između dva moćna carstva, Austro-Ugarske i Otomanske Imperije, u konstantnoj borbi za očuvanje samostalnosti. U ovakvim okolnostima, izlaz na more i zadobijanje jadranske luke smatralo se neophodnim preduslovom opstanka u neprijateljskom okruženju. Cilj ovog rada biće da analizira težnju srpske vlade da zadrži okupirane luke u severnoj i centralnoj

Albaniji u Prvom balkanskom ratu 1912, i sudar ove strategije sa interesima Austro-Ugarske. U tom svetlu, biće adresirano stvaranje nezavisne Albanije kao austrijske utvrde, držanje drugih Velikih sila u ovom pitanju, kao i Konferencija ambasadora u Londonu, koja je razrešila sukob i privremeno sprečila izbijanje opšteg evropskog rata u decembru 1912. Biće ponuđeni argumenti u prilog tezi da je bečka diplomatija oduzela Srbiji plodove uspešnog rata sa Otomanskom Imperijom u jesen 1912, radila na razbijanju Balkanskog saveza i predstavljala glavni izvor opasnosti po evropski mir, usled odbijanja da se prilagodi novoj situaciji koju su kreirale pobedničke balkanske vojske.

Ključne reči:

Prvi balkanski rat (1912), izlaz na more, Srbija, Austro-Ugarska, nezavisna Albanija, Konferencija ambasadora u Londonu.

**BIOGRAFIJE STUDENATA
STUDENTS' BIOGRAPHIES**

Ana Samardžić

БИОГРАФИЈА

Ана Самарџић је рођена 1989. године у Београду, где је завршила основну школу и XIII београдску гимназију. Дипломирала је на Одељењу за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду 2013. године. Алумниста је Београдске отворене школе на Одељењу за напредне додипломске студије. Проучава српску и европску уметност 19. века, а интересују је још и европска нововековна уметност, уметност античке Грчке и историја Београда. Почев од завршне године основних студија до данас, ангажована је повремено као стручни водич и сарадник у осмишљавању програма на изложбама у Народном музеју у Београду, Музеју града Београда, галерији Прогрес, Дому Војске... Учествовала је и на неколико стручних пракси организованих на Филозофском факултету у Београду. Тренутно је посвећена писању радова о српској уметности 19. века.

BIOGRAPHY

Ana Samardžić was born in Belgrade in 1989, where she finished elementary school and XIII Belgrade Grammar School. She graduated from Faculty of Philosophy, University of Belgrade in Art History in 2013. She is also an alumna of Belgrade Open School, Department of Advanced Undergraduate Studies. She studies Serbian and European art of 19th century, and she is also interested in European early modern and modern art, art of Ancient Greece and history of Belgrade. Starting from the final year of undergraduate studies until today, she is occasionally engaged as professional guide and assistant in the design of programs for exhibitions in National Museum in Belgrade, Belgrade City Museum, Progress gallery, Media Center "Odrbrana"... She participated in several professional practices organized at the Faculty of Philosophy in Belgrade. Currently she is devoted to writing papers about Serbian art of 19th century.

Andrej Stefanović

BIOGRAFIJA

Andrej Stefanović је рођен 1989. године у Београду где је завршио Факултет политичких наука на смеру за међународну политику. Тренутно је студент мастер програма Европске интеграције на Правном факултету

Univerziteta u Beogradu. Osim što je bio polaznik dodiplomskih studija u Beogradskoj otvorenoj školi, pohađao je veliki broj seminara i predavanja iz oblasti Evropske unije, međunarodnog prava i ekonomije. Takođe, do sada su mu objavljena pet eseja u akademskim i studentskim zbornicima. Najviše ga zanimaju pravo Evropske unije, ustavno pravo i uporedni politički i ustavni sistemi, te bi želeo da svoje dalje akademsko i stručno obrazovanje nastavi u jednoj od ovih oblasti.

BIOGRAPHY

Andrej Stefanovic was born in 1989 in Belgrade. He has graduated from the Faculty of Political Sciences, University of Belgrade, specializing in the field of international relations. Currently, he is a master student of European Integration at the Law Faculty, University of Belgrade. Except for being a participant of Advanced undergraduate studies at the Belgrade Open School, he has also attended many seminars and lectures in EU law, international law and economics. He has also had five essays published in various student and academic publications. He is most interested in EU law, constitutional law and comparative political and constitutional systems. Thus, he would like to continue his academic and professional education in one of these fields.

Anja Tumpa

BIOGRAFIJA

Anja Tumpa, rođena u Beogradu 1989. godine, završila je Prvu beogradsku gimnaziju. Farmaceutski fakultet u Beogradu upisuje 2008. godine i diplomira u septembru 2013, sa prosečnom ocenom 9,07. Tokom studija učestvovala je na nekoliko studentskih kongresa širom Evrope, kao član studentske organizacije NAPSER. Predsednik je hora studenata farmaceutskog fakulteta, Raskovnik. Student je Beogradske otvorene škole na modulu Studije budućnosti školske 2012/2013. godine. Ima diplomu iz engleskog jezika CAE, a služi se i francuskim. Završila je kurs mekih veština Soft Skills Academy u organizaciji ISTECA.

BIOGRAPHY

Anja Tumpa was born in Belgrade, 1989. She graduated from the First Belgrade high school. She enrolled Faculty of Pharmacy in Belgrade in 2008, and graduated from it in September 2013, with the average grade 9,07.

During the studies, she took part in several student congresses across Europe, as the member of student organization NAPSER. She is the president of the choir Raskovnik (choir of pharmacy students). She has the CAE diploma in English, and can speak French. She finished the cours of soft skills, Soft Skills Academy, organized by ISTEС.

Jelena Kostić

БИОГРАФИЈА

Јелена Костић је рођена 08.04.1989. године у Београду. Апсолвент је Филолошког факултета Универзитета у Београду, на катедри за Српску књижевност и језик са општом књижевношћу. Поред књижевности интересује је филмска и позоришна уметност. Занима је неформално образовање и аспекти едукације у којима се укључују различите технике. Похађала је више семинара, радионица и тренинга образовног карактера. Планира академско усавршавање у иностранству.

BIOGRAPHY

Jelena Kostic born on 8th of April in 1989. Final year student at the Faculty of Philology of the University in Belgrade at the department for the Serbian Literature and Language with General Literature. Aside from literature she appreciates art in the forms of film and theatre. Further, informal education and education aspects involving various learning techniques are some of her primary interests. Jelena has attended numerous seminars, workshops and trainings. She aspires to continue her education abroad.

Jovan Penić

БИОГРАФИЈА

Рођен је у Београду 1987. године. Завршио је основну школу „Бранко Радичевић” и Пету београдску гимназију. Завршио је Грађевински факултет Универзитета у Београду, одсек за хидротехнику и водно-еколошко инжењерство. Некадашњи је потпредседник Студентског парламента Грађевинског факултета. Течно говори енглески, а служи се и немачким и руским језиком. Поред области везаних за студије, интересују га и економија и политика.

BIOGRAPHY

He was born in Belgrade in 1987. He finished elementary school "Branko Radičević" and Fifth Belgrade high school. He graduated from the Faculty of Civil Engineering at the University of Belgrade, department of water-ecological and environmental engineering. He is a former Vice President of the Student Parliament of the Faculty of Civil Engineering. He is fluent in English and he can use German and Russian languages. Besides field of studies related to his Faculty, he is interested in Economics and Politics.

Jovana Ignjatović

BIOGRAFIJA

Rođena u Nišu 1990 godine, gde je završila gimnaziju. 2009. upisuje Filozofski fakultet u Beogradu, na smeru za andragogiju. Diplomirala u septembru prošle godine, I trenutno na master studijama andragogije, oblast obrazovna politika. Polaznik XX generacije DAUS-a, I od tada aktivni volonter u Beogradskoj Otvorenoj školi. Govori engleski I španski, I služi se francuskim.

BIOGRAPHY

Born in Niš in 1990, where she finishes Grammar school. In 2009 comes to Belgrade and enrolls Faculty of Philosophy, department for adult education(Andragogy). Graduated in September 2013, and now, she is completing her master programme in adult education, the field of education policy. She was student of XX generetaion of DAUS, and active volunteer in Belgrade Open school since. Speaks english, spanish and french.

Jovana Stanković

BIOGRAFIJA

Jovana Stanković je rođena 1.11.1989. u Beogradu, gde je i završila VI beogradsku gimnaziju. Sada je apsolvent na Ekonomskom Fakultetu, smer Finansije, bankarstvo i osiguranje. Veoma je aktivna u vannsatavnim aktivnostima u cilju daljeg usavršavanja. Osvojila je II mesto na takmičenju Elevator Pitch i I na Case Study takmičenju u okviru letnje škole. Dobitnica je stipendije TFAS-a zahvaljujući kojoj je mogla da prisustvuje letnjoj skoli IIPES, organizovanoj od strane Georgetown Univerziteta. Od 2010. godine,

član je Debatnog kluba Ekonomskog Fakulteta, u okviru organizacije Otvorena Komunikacija, a učestvovala je i u organizaciji EUDC-a. Jedan je od polaznika XX generacije Beogradske Otvorene Skole, na programu Studije budućnosti (DAUS). Od 2013. godine član je međunarodne organizacije Erasmus Student Network- ESN, čiji je predsednik na lokalnom nivou. Takođe je jedan od tri interna revizora ove organizacije na evropskom nivou. Sto se tiče profesionalnog iskustva, iza sebe ima praksu u ERSTE banci u sektoru za upravljenje rizicima i u VIP mobile kompaniji u finansijskom sektoru za Procese i internu kontrolu, gde je sada i zaposlena. Znanje engleskog, francuskog i španskog jezika joj omogućava da bez poteškoća vodi diskusije na međunarodnim programima.

BIOGRAPHY

Jovana Stankovic is at her final year at Faculty of Economics, University of Belgrade- Finance, Banking and Insurance. She is very active in participating in extra curriculum activities in order to improve. As a member of debate club, Jovana has ensured the 2nd place for her faculty at Elevator Pitch competition and first at Case Study Show within summer school. She was awarded the TFAS scholarship, thanks to which she could attend the IIPES summer school, organized by Georgetown University. She was a student of XX generation of Belgrade Open School. From 2013 she is the president of the organization Erasmus Student Network- ESN in Belgrade, which she has funded. Also, she is one of three internal auditors of ESN International. As for professional experience, she have done an internship in ERSTE bank in sector for credit risk and in VIP mobile in financial department for processes and internal control system, where she got hired. Her proficiency in English, French and Spanish enables her to communicate freely at international programs

Lazar Milivojević

BIOGRAFIJA

Lazar Milivojević je rođen 1990. godine u Valjevu, gde je završio osnovnu školu i gimnaziju, kao najbolji učenik u generaciji. Diplomirao je 2013. godine na Ekonomskom fakultetu u Beogradu, na smeru Statistika, informatika i kvantitativne finansije, sa prosečnom ocenom 9.77/10. Tokom studija je pohađao brojne seminare i škole, od kojih su najznačajniji Evropski forum u Alpbahu (Austrija, 2012.) i Beogradska otvorena škola (2013.). U periodu jul-oktobar 2013. godine Lazar je boravio na stručnoj

praksi u UniCredit banci u Minhenu (Nemačka). U toku školovanja bio je stipendista Ministarstva prosvete, Fonda za mlade talente- Dositeja, grada Valjeva, Zadužbine Vlajka Kalenića, Fonda Zoran Đinđić. Trenutno je zaposlen na Ekonomskom fakultetu u Beogradu gde drži vežbe na predmetima Ekonometrija i Osnovi ekonometrije. Član je Mense Srbije.

BIOGRAPHY

Lazar Milivojevic was born in 1990 in Valjevo city, where he finished his primary school and high school, as the best pupil in the generation. He graduated in 2013 at the Faculty of Economics, University of Belgrade, majoring in Statistics, IT and Quantitative finance, with GPA 9.77/10. During the studies he attended numerous seminars and schools, the most important ones were European forum in Alpbach (Austria, 2012) and Belgrade Open School (2013). During the period July-October 2013 Lazar had an internship in UniCredit Bank in Munich (Germany). He has received scholarships from Ministry of Education, Fund for Young Talents, Endowment of Vlajko Kalenic, Fund Zoran Djindjic so far. Lazar is working as a teaching associate at the Faculty of Economics in Belgrade on subjects: Econometrics and Introduction to Econometrics. He is a member of Mensa Serbia.

Marija Krunic

BIOGRAFIJA

Rođena je 18.2.1989. u Beogradu, gde je završila osnovnu školu i Zemunsku gimnaziju, društveno-jezički smer. Diplomirala je na Odeljenju za Sociologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu. Kao neke od značajnih iskustava istakla bi učešće na BIMUNU, Instruktažu za rad na SOS telefonu Autonomnog ženskog centra, članstvo u Geothe-Guerili i praksu u Fondaciji Konrad Adenauer. Učestvovala je na letnjoj školi na Humboldt Univerzitetu u Berlinu i u BASILEUS projektu, preko koga je provela jedan semester na studijama na Univerzitetu u Hajdelbergu. Govori nemački, francuski i engleski. Planira master studije u inostranstvu.

BIOGRAPHY

Born in Belgrade, on February 18., 1989 where she has finished elementary school and high school. Graduated at the Department of Sociology, the Faculty of Philosophy in Belgrade. As some of the most

significant experiences, she points out: participating in BIMUN, training for working on an SOS line in Autonomous Woman's Center, membership in Goethe-Guerila and an internship at Konrad Adenauer Stiftung. She attended a summer school at the Humboldt University in Berlin and spent one semester studying abroad at the University of Heidelberg. She speaks German, French and English.

Marta Stanojević

BIOGRAFIJA

Rođena je 11.7.1989. u Beogradu, gde je završila osnovnu školu. U Smederevu je završila gimnaziju filološkog smera, gde je učila engleski kao prvi i španski kao drugi jezik. U toku srednjoškolskog obrazovanja ostvarila je odlične rezultate na regionalnim takmičenjima iz engleskog jezika. Diplomirala je u junu 2012. godine na Fakultetu za kulturu i medije, smer Odnosi s javnošću. Studentkinja je XX generacije Odeljenja za napredne dodiplomske studije Beogradske otvorene škole. Zaposlena je od 2008. godine u porodičnoj kompaniji Auto Turing Stanojević doo, a od 2013. godine sa sestrom suvlasnik Auto Stanojević doo. Planira usavršavanje na različitim poljima kako formalno, tako i neformalno. Oblasti interesovanja: jezici, ples, plivanje, putovanja, automobilska industrija, web dizajn.

BIOGRAPHY

Born on July 11th, 1989 in Belgrade, where she finished elementary school. In Smederevo she finished gymnasium, as a part of philological department, with her first learning language being English, and the second Spanish. During high school education she has shown great results in English regional competitions. She graduated from Faculty of Culture and Media, department of Public Relations in June 2012. She has been a student of XX generation of Department of Advanced Undergraduate Studies in Belgrade Open School. Since 2008 she has been a part of a family company Auto Turing Stanojević doo and since 2013 co-managing with her sister a new founded company Auto Stanojević doo. She is planing on perfecting herself in diferent fields in both formal and unformal education. Interests: languages, dancing, swimming, travelling, automotive industry, web design.

Rada Mirić

БИОГРАФИЈА

Рођена је 1989. године у Београду, где је завршила основну „Душко Радовић“ школу и Тринаесту београдску гимназију, обе као носилац дипломе „Вук Караџић“. Завршна је година на Правном факултету Универзитета у Београду, са високом просечном оценом. Током школовања била је стипендиста Министарства просвете, Министарства омладине и спорта и Фонда за младе таленте, Правног факултета и Задужбина Београдског универзитета; учесник бројних семинара и стручних предавања, летњих школа, курсева, једногодишње правне клинике; почела да објављује још као студент. Говори руски и енглески језик, а служи се шпанским. Области интересовања: политички системи; политичка и правна филозофија; савремене политичке идеје и институције; уставно право; међународни односи.

BIOGRAPHY

She was born in 1989. year in Belgrade, where she finished the elementary school “Duško Radović” and the XIII Belgrade high school, both with diploma “Vuk Karadžić”. She is the final year student of the Faculty of Law University of Belgrade with good grades. During her schooling, she got the scholarships of the Ministry of Education, Ministry of Youth and Sports and the Fund for Young Talents, Faculty of Law and the Endowments of University of Belgrade; participated in numerous seminars, lectures, summer schools, courses, one-year legal clinic, began to be published as a student. She speaks the Russian and English, and some Spanish and German. Areas of interest are: political systems, political and legal philosophy, modern political ideas and institutions, constitutional law and international relations.

Saša Mešter

BIOGRAFIJA

Autor je diplomirani politikolog za međunarodne poslove. Trenutno je na master studijama međunarodne politike na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu. Učestvovao je na brojnim seminarima i konferencijama, usavršavajući se u zemlji i inostranstvu. Bio je volonter i stažista u Evropskom pokretu u Srbiji, gde je sada angažovan u radu na projektima. Takođe, mlađi istraživač je Istraživačkog foruma EPuS-a i stipendista Konrad Adenauer fondacije.

BIOGRAPHY

Author is a graduate political scientist in International Affairs. He is currently pursuing MA degree at Faculty of Political Sciences, University of Belgrade. He participated in numerous seminars and conferences in Serbia and abroad, constantly perfecting his knowledge and skills. He has been a volunteer and intern in European Movement in Serbia, where he has been engaged in work on projects. Saša is also a research associate of Research forum of European Movement in Serbia and Konrad Adenauer Stiftung scholarship holder.

Sonja Vuksanović

BIOGRAFIJA

Sonja Vuksanović je rođena 27.07.1987. godine u Beogradu. Započela je svoje školovanje upisom u jednu od najboljih osnovnih škola u Beogradu koju je završila kao nosilac Vukove diplome. Nastavlja svoje obrazovanje u Prvoj beogradskoj gimnaziji, školi sa najdužom tradicijom u Srbiji, koju završava sa najvišim ocenama. Upisuje Ekonomski fakultet u Beogradu, smer Ekonomska analiza i politika, modul Makroekonomija. Permanentno usavršava svoje obrazovanje pohađajući brojne seminare i škole, među kojima su „Letnja škola ekonomije“ u organizaciji Instituta ekonomskih nauka i „Škola političke komunikacije i socijaldemokratije“ u organizaciji Centra modernih veština. Od oktobra 2012. godine studentkija je Studija budućnosti Beogradske otvorene škole. Njen esej na temu „Crkve i verske zajednice u modernom društvu“ je odabran i objavljen u Zborniku studentskih eseja Beogradske otvorene škole. Stažirala je u Institutu ekonomskih nauka. Posebnu pažnju joj privlače oblasti makroekonomske analize, međunarodne ekonomije, kao i ekologija i održivi razvoj. Govori engleski jezik i usavršava svoje znanje francuskog i italijanskog jezika.

BIOGRAPHY

Sonja Vuksanovic was born on the 27th of July 1987 in Belgrade. She started her education by enrolling one of the best elementary schools in Belgrade and graduating as one the best students in class. She pursued her education at First Gymnasium of Belgrade, school with the longest tradition in Serbia, graduating with high honors. Sonja enrolled well established Faculty of Economics in Belgrade, Department of Economic Analysis and Policies, Macroeconomics module. She continuously kept improving her knowledge by attending several seminars within “The summer school of

Economics” organized and held by the Institute of Economic Science and the “School of Political Communication and Social Democracy” organized by the Centre of Modern Skills. Since October 2012 she has been a student of Belgrade Open School. Her essay “Church and Religious Communities in Modern Society” has been selected and published in the Journal of students essays by the Belgrade Open School. She was an intern at the Institute of Economic Sciences. She has high interests in macroeconomics, economical analysis, international economics, ecology and sustainable development. She is fluent in English, both written and spoken, while still improving her French and Italian.

Tara Vasiljević

BIOGRAFIJA

Tara Vasiljević je rođena 09.10.1988.god. u Beogradu gde je i završila srednju školu. Akademsko obrazovanje u oblasti Međunarodne ekonomije sticala je na Ekonomskom fakultetu Univerziteta u Beogradu i Ekonomskom fakultetu Univerziteta u Turku (Finska). Dodatno obrazovanje stiče kao polaznik XX generacije Naprednih dodiplomskih studija na Beogradskoj Otvorenoj Školi. Obavljala je stručne prakse u državnoj agenciji i međunarodnoj organizaciji. Angažovana je u radu Srpsko-finskog društva u Beogradu.

BIOGRAPHY

Tara Vasiljevic was born on October 09, 1988. in Belgrade where she has also finished high school. She obtained academic education in the field of International economics at Faculty of Economics, University of Belgrade and Turku School of Economics, University of Turku. Tara got additional education as a student of 20th generation of Advanced undergraduate studies at Belgrade Open School. She accomplished the internships in government agency and international organizations. Tara is involved in the activities of Serbian-Finnish society in Belgrade.

Tijana Milanović

BIOGRAFIJA

Rođena je 17.12.1988. u Pančevu, živi u Beogradu. Nakon završene Pravno poslovne škole, 2007. upisuje Fakultet organizacionih nauka, odsek za menadžment. Dugogodišnji je aktivista i organizator aktivnosti Udruženja za borbu protiv dijabetesa grada Beograda „Plavi krug“. Predstavljala je Srbiju 2011. godine na Kampu za mlade lidere IDF Europe, a 2012. organizovala Edukativni kamp „Dijabetes lideri Srbije“. Član je redakcije časopisa „Dijabetes i mi“ i jedan je od administratora i dopisnika sajta www.plavikrug.org. Slobodno vreme koristi za putovanja, čitanje i sport. Oblasti interesovanja: ljudski resursi, politička komunikacija, marketing, liderstvo.

BIOGRAPHY

Born on 17th December 1988. in Pancevo, lives in Belgrade. After graduation from a Business- law High school she entered the Faculty of Organizational Sciences in the academic 2007/08. She is a volunteer and event organizer of the “Blue Circle” - Belgrade Diabetes Association. Tijana is certified educator for diabetes and organizer of the first Educational camp for youths “Diabetes Leaders of Serbia”. She is a member of the editorial board of magazine “Dijabetes i mi” and an administrator and editor of the web site www.plavikrug.org. In her spare time, Tijana likes to travel, do sports and read. Areas of interest: human resources, political communication, marketing, leadership.

Vladislav Lilić

BIOGRAFIJA

Rođen u Pirotu, 1990. godine. Diplomirao na odeljenju za međunarodnu politiku Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu 2013. godine. Treću godinu studija, kao stipendista Evropske komisije, proveo na Univerzitetu u Groningenu, u Holandiji, na departmanu za međunarodne odnose, gde je uspešno izradio dva diplomatska rada iz oblasti proširenja EU i studija zemalja u razvoju i bio angažovan u istraživačkim projektima Univerziteta. Student XX generacije Studija budućnosti Odeljenja za napredne dodiplomske studije Beogradske otvorene škole i stažista u Balkanološkom institutu SANU, pod tutorstvom dr Dušana T. Batakovića. Aktivni učesnik brojnih formi neformalnog obrazovanja. Oblasti

interesovanja: međunarodna politička istorija, istorija ideja i društvena teorija.

BIOGRAPHY

Born in Pirot in 1990. Holds a BA in International Politics from the Faculty of Political Sciences, University of Belgrade. Spent an academic year as an exchange student at the University of Groningen, the Netherlands, writing two top-of-the-class BA theses in the enlargement of the EU and development studies and taking part in University's research projects. Student of the XX generation of Future Studies at the Department of Advanced Undergraduate Studies at Belgrade Open School. Engaged as a researcher at the Institute of Balkan Studies of the Serbian Academy of Sciences and Arts, under the tutelage of Dusan T. Batakovic, PhD. Participant of many forms of non-formal education. Areas of academic interest: International Political History, History of Ideas, Social Theory.

*Non scholae,
sed vitae discimus!*